

Ա Ն Դ Ր Ա Ն Ի Կ
Ե Ի Ի Ր Յ Ե Ղ Ա Փ Ո Խ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք Ը
Մ Ի Ն Զ Ե Ի Օ Ս Մ Ա Ն Ե Ա Ն Ս Ա Յ Մ Ա Ն Ա Դ Ր Ո Ւ Ք Ի Ի Ն

Անդրանիկ Օղանեան ծնած է Շապին-Գարահիսար քաղաքը
1866ին, որ պատանի տարիքին՝ Թուրքէ մը վերաւորուած իր
հօր վրէժը լուծելով կը բանտարկուի, բայց կարճ ժամանակուան մէջ

բանտապահը կաշառելով կը փախի եւ Պոլիս կ'ապաստանի, ուր իր
հայրենասիրական զգացումները կը հրահրուին հայ յեղափոխական
եւ ազատագրական կայծերով: Որով՝ երկու տարուան ծառայութենէ
վերջ քանի մը ոսկի խնայած բլրալով կ'ուղղուի դէպի Պաթում եւ

Ղարս, անկից ալ տաճկական սահմանը անցնելով, տաժանելի ճամբորդութենէ մը վերջ կը հասնի Մուշ, ուր զինուոր կը դառնայ Սերոբ փաշայի, անոր շունչին տակ ի վերջոյ կը դառնայ հայ ազգային հերոս՝ հայ ազատագրութեան ճանապարհին իր մղած անձնուէր պատերազմներով:

Անդրանիկի կեանքը յիշեցնող ամէն մէկ դէպք, ամէն պարազայ, սրբազան խորհուրդ ու մտազական կրակ կը պարունակէ ծառայելու, վառ եւ անաղարտ պահելու Հայուն, մանաւանդ հայ երիտասարդութեան հայրենասիրական զգացումները:

Անդրանիկ, իր կեանքի ամբողջ տեւողութեան, ուրիշ բան չտեսաւ, եթէ ոչ իր ժողովուրդի գերութիւնը, թալանն ու ջարդը՝ թրքական բռնակալ լուծին տակ, եւ ամենայն անձնութեամբ պայքարեցաւ, թօթափելու համար այդ բռնակալութեան դարաւոր լուծը: Սոյն հայրենասէր յատկութիւններու զուգընթաց, Անդրանիկ օժտուած է ինքնածին անշեղ եւ մաքուր նկարագրով որ զինք դարձուցած է բացառիկ հեղինակութիւն մը:

Հերոսներ եւ մեծ դէմքեր, բնահանրապէս կը սնանին, կը մեծնան ու կը գործեն յանուն իրենց ետի կամ դադափարի՝ ուրիշ ակերէ տողորուած կամ հրահրուած, բայց Անդրանիկի կեանքն ու նկարագրը բացառիկ է: Պատանի տարիքէն՝ ինքնաբերաբար ուսնացած եւ արծարծուած է իր հերոսական ոգին իրբեւ տեսնող եւ զգացող: Հակառակ իր շրջապատի «խոհեմ» զգուշացումներուն, դացած է իր փոխ-վրէժը լուծելու թուրք ոճրագործէն եւ անկից վերջ չէ ուղած երբեք իր վրիժառու գէնքը վար դնել: Հարցապնդած, ասպարէզ է փնտռած դայն գործածելու համար բռնակալութեան բոլոր ուժերուն դէմ՝ պաշտպանելու համար իր բախտին ենթարկուած բոլոր հայրենակիցները:

Իրեն ցոյց տրուած են Սասնոյ սարերը, ուր Արապօներ, Լեւոններ, Մուշեղներ, Մեծն Մուրադներ, Տամատեաններ, Հրայրներ, Սերոբներ, Գէորդներ եւ Մակարներ գործի են լծուած նոյն ուղղութեամբ, Կարմիր Սուլթանի բռնատիրական շղթաները քայքայելու եւ կամ չափ մը գնելու համար անոր արիւնարբու ախորժակին:

Անդրանիկ՝ ինքնածին զգացումներով տողորուած, չափազանց խիզախ եւ բորբոք, գործի լծուեցաւ, ինքն ալ իր կարգին, ամօքելու համար դարերէ ի վեր գերութեան եւ թշուառութեան ճիրաններուն մէջ տուալտող հայ ժողովուրդին ցաւերը:

Հայ ժողովուրդի ազատագրական վերագարթնումով եւ հայկական հարցի ծագումով, թուրք կառավարութիւնը Հայաստանը չքացնելու ամէն միջոց ի գործ կը դնէր՝ անոր յարուցած տաղտուկներէն ընդմիշտ ազատուելու համար. հետեւաբար Տաճկահայաստան լինել չլինելու սեմին կը գտնուէր:

Ահա այս անխուսափելի եւ ահարկու վտանգին առջեւ էր որ

անձնուէր յեղափոխականներ, ինչպէս Անդրանիկ, ասպարէզ նետուեցան եւ սկսան դործել ու երգել հետեւեալ կերպով .—

Նպատակիս հասնիմ միայն,
Թող զիս հանեն կախաղան,
Կախաղանէն խեղդուկ ձայնով,
Պիտի գոչեմ ա՛յս Հայաստան:
Ա՛յս Հայաստան, սիրտս ու հոգիս
Քեզ նուիրեմ, ընդունե՛
Թէ կարելի թող ես մեռնիմ,
Խեղճ Հայաստան թող փրկուի:

Անոր սիրոյն բանտն ալ դրուիմ,
Պալատ է այն ինձ ան ալ,
Ձեռքերս, ոտքերս շղթայ գարնեն,
Երջանկութիւն է ինձ ան ալ:
Ա՛յս Հայաստան, աչքդ դարձուր
Քեզ փնտռող որքերուն
Պէս սլէս ցաւօք կը տանջուին
Գարման եղիր հայ քաջերուն:

Վախճամ մեռնիմ ես այս ցաւով
Ու իջնեմ ես սեւ գերեզման .
Գերեզմանէն մեռած ձայնով
Պիտի գոչեմ ա՛յս Հայաստան:

Իսկ հայ կիներ կ'երգէր .—

Թիփի բորան մութ գիշերին
Պտտում էր փետային
Պատրոնտաշը խաչկապ կապած
Հրացանը ձեռքն առած:
Ա՛յս, ձեզ մատաղ, ջան փետայիք,
Ձեր մայրը ձեզի դուրպան,
Մշոյ Սուլթանի Սուրբ Կարապետ
Ձեզի լինի օգնական:

Ձեզ հետ տարեք, ա՛յս փետայիք,
Իմ այս տղան մէկ հատիկ .
Ձեզ հետ ապրի, ձեզ հետ մեռնի
Լինի մատաղ իր ազգի:

Թող դէն թողնի արօր ու մահ
Իմ մէկ հատիկ ազիզ լան .
Քիչ մ'ալ թող գէնֆի հետ խաղայ,
Քրտին էլ թող խարն չտայ:

*Գերի տարուած հայ ազջիկը որ սափորը ուսին, գիւղէն դուրս
կ'երթայ պէկի տղուն ջուր բերելու, պահ մը նստելով աղբիւրի քարին
վրայ՝ արցունքը աչքին կ'երգէ .—*

Պարզի՛ր աղբիւր, պէկի տղին ջուր տանիմ .
 Պարզի՛ր, պարզի՛ր, քրտի տղին ջուր տանիմ :
 Աղբիւր գիտե՞ս, Բիւրտը մեզի ի՛նչ կ'անէ,
 Կը կողոպտէ, կը քալանէ, կը սպաննէ :
 Սչքս բացի, սուգ ու շիւան ես տեսայ,
 Նամարտ Բիւրտին ահ գոհ գնաց իմ փեսայ :
 Կար ժամանակ որ մենք էլ ագառ էինք,
 Մեր սեփական հայրենիքը ունէինք :
 Աղբի՛ւր, գիտե՞ս սուգն է պատեր մեր աշխարհ .
 Զուլում, գուլում, ջարդ ու սարսափ, սեւ լսաւար :
 Դէ՛հ, շո՛ւտ պարզիր, պէկի տղին ջուր տանիմ .
 Պարզիր, պարզիր, եսն Մուրատին ջուր տանիմ :

*Կորած եարը փնտռող Հայ Հարս մը դարտերի ձեռքից սարերն
 ինկած խելագար, մէն մի անցորդի հարց տալով կ'երգէ .—*

Որսկան աղբեր սարէ՞ն կուգաս,
 Սարի մարա՞լ կը փնտռես .
 Ասա՛ եարապ, դու չտեսա՞ր
 Իմ մարալս, իմ բալէս :
 Դարտի ձեռից սարերն ինկաւ
 Իմ արեւս, իմ բալէս,
 Գլուխն առաւ, քարերն ինկաւ,
 Իմ ծաղիկս, իմ լալէս :

Իսկ անցորդը կը պատասխանէ .

— Տեսայ, քոյրիկ, մաշխուն բալէդ,
 Կարմիր, կանաչ է կապել,
 Սիրած եարի համբոյրի տեղ՝
 Սրտին վարդեր են ծղեր :
 — Որսկան աղբեր, ասա՛ եարապ,
 Ո՞վ է հարսը իմ եարիս
 Ո՞վ է գրկում չոր գլուխը,
 Իմ մարալիս, իմ բալիս :
 — Սարի մարմանդ հովն է շոյում
 Ճակտի փունջը մարալիդ,
 Ծաղիկներն են վրան սգում,
 Ազիզ բալիդ, խեղն լալիդ :

*Ուրիշ Հարս մը, արցունքը աչքին, իր նահատակ ամուսնոյն կարմիր
 շապիկը կը լուսայ : Հայ աշուղ մը, ի տես այս տխուր տեսարանին,
 կ'երգէ .—*

— Գետի ափին լուաց անում,
 Սերը գլխին մի հարսիկ .
 Լուաց անում, լաց է լինում,
 Սարի շարմազ մի աղջիկ :

Ջուրը գուլալ՝ հարսի ափում,
Արիւն կտրած, լալ ու վարդ,
Վազվզելով արցունք քափում,
Ափն է ծեծում իր գուարք:

Հարսի ափում կռուից եկած,
Շապիկն է սուրբ իր եարի,
Ալ ու փքիք՝ արնով ներկած,
Կարմիր արնով ջիկեարի:

Ու իր եարի շապկի վրայ
Հարսն է լալիս, մրմնջում.
Ջուրը գուլալ՝ արիւնլուայ,
Հետը տխուր վշվշում:

*Սարի գլխին, հովիւր նստած քաջի շիրմի կողքին, կը բացազանջէ
Իւրաքանչիւր անցորդի.*

Կանգնի՛ր, ո՛վ անցորդ,
Դու այս շիրմի մօտ
Եւ հանգիստ կարդայ քաջ նահատակին
Որ կռուի դաշտում,
Սուր ու գէնք ձեռում,
Ջոհ բերեց կեանքը՝ իւր ազգի փառքին,
Բայց կարեկցութեան
Ո՛չ լաց, ո՛չ կական,
Թող չսպոտորեն քո սիրտն ու հոգին:
Նա լաց չէր սիրում,
Կռուի փոքորկում.

Նահատակն ինկաւ ժպիտը դէմքին:

*Ռուսահայաստան ապստամբած տաճկահայ փախստական մը,
տանեակ տարիներ վերջ հայրենիք վերադառնալով կը գտնէ իր
գիւղը աւերակ եւ թափառելով մոխրացած դիւղն ու այգիները, կը
գտնէ միմիայն կանգուն մնացած բարտի մը, որուն շուքին տակ կը
նստի հանդէլու համար, եւ ծառին վրայ թառած սլալուլին երզը
լսելով, արցունքը աչքին եւ սրինդը ձեռքին կը սպաստախանէ անոր.*

Գնա՛ պլպուլ, մեր աշխարհից,
Էլ այստեղ դու մի՛ երգիր:
Մեր օրը սեւ, մեր կեանքը ցաւ,
Էլ այս երկրում մի երգիր:
Տանջուած սիրտս, անուշ երգից,
Քրքրում է, խորանում,
Սրտիս վիշտը, քո երգերից,
Փրփրում է, լեռնանում:

Գնա՛ պլպուլ, մեր աշխարհից,
Գնա՛ երգի՛ր այլ երկրում.

Ասա՛ էնտեղ, որ մեր վարդից,
Արեան քարմ հոտ է բորում,
 Որ ողբաձայն, մրմնջացող,
 Վտակների հոսանքին՝
 Միանում են արեան շիթեր,
 Առաջ շարժում մուկգին.

Որ ծաղկազարդ հովիտներից,
Մահուան ցուրդ հով է փչում,
Որ մեր երկրում կանաչ դաշտերն
Իսկոյն կարմիր են ներկում:

 Գնա՛, պատմիր, որ դու տեսար
 Այրիացած մի երկիր,
 Սարեր, ձորեր, կարմիր հագած,
 Արիւնազարդ մի երկիր:

Ա՛յս, ջա՛ն պլպուլ, էլ մի՛ կանգնիր,
Գնա՛, պատմի՛ր աշխարհին
Մեր ցան, հոգին, վիշտն ու քալսիծ,
Մեր օրերը դառնագին:

*Իսկ հայ Փետայինները տեսնելով իրենց հայրենիքի դերութիւնը,
անսահման սուգն ու շիւանը, աւելի աշխուժօրէն կը կռուէին ու
կ'երգէին.*

Մենք պէտք է կռուենք եւ ո՛չ լաց լինենք.
Ազգի կորուստը գէնձով յետ յսենք.
Այսօր դար լացինք, ո՞վ է լսողը,
Մեզ ի՞նչ շահ բերեց արցունքի ծովը:
 Այլեւս չլանք եւ ո՛չ լաց լինենք,
 Կրակուած սրտով մեր գործը վարենք.
 Անվեհեր քաջին ա՛յս է պատկանում,
 Միշտ ազատ մեռնել կռուի լայն դաշտում:

Մոլի եւ երկչոտ քշնամին բող լայ,
Երբ հայ քաջի դէմ կռուի դուրս կուգայ.
Մենք վախեցող չենք, մահից, տանջանքից
Եւ ո՛չ ալ Թուրքի դաժան գնդակից:
 Անէ՛ծք այն հօրը, որ չի մղում իւր որդւոյն,
 Որ ազգի սիրոյն նա քափէ արիւն.
 Ամօ՛ք այն Հայունն, եւ բիւր նախատինք,
 Որ ազգի սիրոյն չի գործում բարիք:

*Իսկ հայ ծերունին կ'երգէր ու կը խրախուսէր երիտասարդու-
թիւնը գէպի ազատութիւն.*

Հերի՛ք, որդեակ, այսօր տարուան տառապանք.
Հերի՛ք, դաժան, անգուրք Թուրքին ոտն ինկանք.

Քանի՛ խոնարհ գլուխ դրինք գայլերին,
Այնքա՛ն ծանր բեռներ դրին մեր վզին:
Հերի՛ք. ելնե՛նք ցոյց տանք թէ մենք հարազատ,
Հայ քաջերի արիւնից ենք եւ ազատ.
Թէեւ չունինք ո՛չ բուր, ո՛չ սուր, ո՛չ նիզակ,
Մեր բաւերն ալ կ'անեն նրանց շանսատակ:
Ինչո՞վ են նրանք մեզ տիրելու արժանի.
Նրանք մարդ չեն, այլ գազան են վայրենի.
Մերն է ձիւրքը, մերն է ուսում ու համեար,
Մերն է հողը, մենք ենք նրանց տէրն արդար:
Հերի՛ք. ելնենք ցոյց տանք... եւ այլն:
Նրանց են մեր կոյս ազգկունքը, հարսունքը,
Նրանցին մեր նակտի քրտանց արդիւնքը,
Նրանց սուրի ծայրն է կարծես մեր հոգին,
Նրանց գամփոք մեզնից շատ է քանկազին:
Հերի՛ք. ելնենք ցոյց տանք... եւ այլն:

Սղաւոր մայր մը ողբազին օրօրով մը կը քնացնէ իր մանկիկը, անոր մէջ արթնցնելով իր նահատակ հօր փոխ-վրէժի, ազատութեան ու հայրենասիրութեան զգացումը.

Դա շապիկն է այն քաջ մարդուն, բալա՛ ջան,
Որ քեզի հայր նա կոչուում էր, օրօ՛ր, օրօր բալա ջան:
Առաւօտեան ժամը 7ին, բալա՛ ջան,
Պատերազմում հայրդ սպանուեց, օրօր, օրօր բալա՛ ջան:
Նա զոհ գնաց վատի սրին, բալա՛ ջան,
Դու հայրագուրկ որք մնացիր, օրօր, օրօր բալա՛ ջան:
Կարս քեզի հալալ կ'անեմ, բալա՛ ջան,
Երբ քաջի պէս կռուիլ սորվիս, օրօր, օրօր, բալա՛ն ջան:
Դե՛հ, մեծացիր, շուտ պոյ քաջիր, բալա՛ ջան,
Վատի արիւն խմել սորվիր, օրօր, օրօր, բալա՛ ջան:
Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ չարս ռսոյից, բալա՛ ջան,
Հայրենիքդ քեզ կանչում է, օրօր, օրօր, բալա՛ ջան:

Ինչպէս կը տեսնենք, այս շրջանի հայ յեղափոխականին հաւատամքն ու գործունէութիւնը, հայ դիւղերու ու քաղաքներու աւերն ու կրակը, հայ ժողովուրդի թալանը, գերութիւնն ու բաղձանքը պատմաբանը չէ որ կը ներկայացնէ, այլ նոյնինքն ժողովուրդը, որ իր երգերով կը նկարագրէ ու կը պարզէ այն ողբերգական կացութիւնը որուն ենթակայ էր հասնելու համար այն իրաւունքներուն՝ որոնք մարդկային հասարակ պահանջներ են. բաղձանք մը՝ որ անխտիր պայքարի պահանջը կը կազմէր թէ՛ համայն հայ ժողովուրդի եւ հայ Ֆեառայիններու համար:

Այդ բաղձանքներուն ու պահանջներուն իրազորման կենդանի մարմնացումն էր Անդրանիկ որ իր ամբողջ երիտասարդու-

Թիւնն ու կեանքն էր դրած «մահ կամ ազատութիւն» նժարին վրայ, ինչպէս նաեւ իր նման անշահախնդիր Ֆետայիները, որ զոհարե-
ուեցան առանց դադափարական կամ իրաւակարգային տարակար-
թեանց: Վկայ՝ վերոյիշեալ երգերը:

Արդէն այդ շրջաններուն դարակարգային պայքարի կարիք
չկար, բայց միայն պահանջը՝ մարդկային տարրական ազատու-
թեան, ինչքի եւ կեանքի ապահովութեան, եթէ նոյնիսկ թողունք
պատուի ու կրօնքի ազատութեան երկրորդական պարագան որ
պարզ խաղալիք մը դարձած էր:

Հայ ժողովուրդին ազատագրական պայքարը մնաց անեղծ,
միաձուլ եւ անբաժանելի մինչեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծնունդը,
որուն իրենց մասնակցութիւնը բերին Գէորդ Չափուշ, Հրայր,
Մակար եւ ուրիշներ: Անդրանիկ ալ յարեցաւ այդ նորելուկ կու-
սակցութեան, որ խորի չէր դներ իր դրօշակը պարզելու Սանասորէն
մինչեւ Պանք Օթոման, որոնք կ'իւզոտէին առաւելապէս Եւրոպացիին
քան թէ իրենց հացը:

Անդրանիկի հայրենասիրական ոգին ո՛չ մի տեղ կանդ չառաւ
խոհեմութիւնը բնորոշելու համար: Բայց միայն հարուածել Սուլ-
թանի արիւնոտ թաթը կամ սարսափի մէջ պահել զայն՝ դոնէ չափա-
ւորել տալու համար անոր հայաջինջ ախորժակը:

Քորէսի (Չանդեղուր) իր բնակարանի բնդարձակ սրահին մէջ,
իր սպայակոյտի անդամներով շրջապատուած, ձմեռնային երկար
դիչերներուն, Անդրանիկ կը պատմէր թէ՛ հակառակ իր այդքան
եռանդին եւ մարտունակութեան, Սասունի մէջ իր յեղափոխական
ասպարէզի սկզբնական շրջանին, ղեկավարները ղէնք չտուն իրեն՝
բաւական վստահութիւն չունենալով իր ռազմիկի կարողութեան
վրայ, այլ միայն իրենց պայուսակները շալկել տուն: Եւ աւելցուց
թէ. — հակառակ յեղափոխականի վտանգաւոր եւ դժնդակ կացու-
թեան, ինձ համար երջանկագոյն օրը եղաւ, երբ վերջապէս, արժանի
նկատեցին ղէնք կրելու:

Քանի Սերոր ողջ էր, Անդրանիկ չլու եւ հնազանդ կ'ենթար-
կուէր ամէն հրամանի: Բայց Սերորի դիխատումէն վերջ ան դարձաւ
ինքնակամ առիւծ, հակառակ անոր որ կուսակցական ղեկը Արմե-
նակին յանձնուած էր, ոչ ոք կրցաւ ազդել Անդրանիկի վրայ. ան
աւելի Գէորդի հետ էր եւ կը դործէր անոր հետ համախորհուրդ:

Անդրանիկ իր ինքնակամութեան աւրնթեր չափազանց խո-
նարհ էր եւ բնկերական. մասնաւոր հոգ կը տանէր իր ղէնքի բոլոր
բնկերներու հաղուստին, ուտելիքին, ներքին ցաւերուն ու զանա-
զան դաբտերուն: Ունէր անսպառ եռանդ. պարսպ նստիլը տաղ-
տուկ կը պատճառէր: Ոչ միայն հոգ կը տանէր կերակուրի պատ-
րաստութեան, այլև երբեմն ինք կը բաժնէր զայն: Անձամբ կը

հսկէր ամէն բանի, Ֆեառայիններուն կը նայէր հաւասար աչքով, եւ ատոր համար ալ բոլորին սիրելին դարձած էր:

Սերոբ արդէն կանուխէն գուշակած էր Անդրանիկի բացառիկ արժանիքը եւ յայտարարած. — « Եթէ ես մեռնիմ, այս տղան մեծ անուն պիտի ունենայ... »:

Սերոբի մահը, ընդհանրապէս հայ ժողովուրդը եւ մասնաւորապէս Ֆեառայինները — Անդրանիկ, Գէորգ, Գալէ, Մակար — վրէժի անհուն զայրոյթով մը լեցուց, որ տեղի տուաւ զանազան զէպքերու: Այդ Ֆեառայիններէն Մակար՝ տասնեակ մը ընկերներով կը յաջողի պաշարման շղթան պռսել եւ լեռ բարձրանալ, երբ Խալիլ կը պաշարէ գիւղացիներով լեցուած Մարափէ եկեղեցին, կրակի կուտայ զայն, ողջ ողջ կ'այրէ հոն ապաստանածները եւ գիւղն ալ քարուքանդ կ'ընէ: Մակարի փախուստին բարկութիւնը Խալիլ կը թափէ անոր յլի կնոջ վրայ: Պատուել կուտայ անոր փորը, երախան կը հանուի ու շուներուն առջեւ կը նետուի: Մինչ միւս սպաննուած երախաներուն գիւղերը, թուրքերն ու Քիւրտերը իրենց սուրններուն ծայրը անցուցած, կը պտտին ու կը զուարճանան:

Ժողովուրդին վրէժի զգացումն ու զրգուրթիւնը կը քառապատկուի: Ֆեառայինները կը լեցուին ոխով եւ ատելութեամբ Մակարի գիւղը արիւնով եւ կրակով փճացնող եւ Սերոբի գլուխը կտրող Բշարի Խալիլի դէմ: Ժողով կը զուարուի եւ միաձայն հաւանութեամբ կ'որոշուի — ինչ գնով ալ ըլլայ պէտք է կտրել Խալիլի գլուխը:

Մշոյ ընկերներէն Կոտոյեան Հաճի եւ Պուլէեան Մճոն կ'իմանան որ՝ Խալիլ իր գիւղային քաջազործութեանց իբր վարձատրութիւն՝ Սուլթանէն զրկուած նշանները ստանալու համար քաղաք պիտի գայ:

Ֆեառայի խումբը՝ Անդրանիկի, Գէորգի, Մակարի եւ Գալէի զլխաւորութեամբ կը բռնեն Բոնաչէնի ճամբան եւ նեղ անցքի մը վրայ դէրք կը բռնեն 1899ի աշնան օր մը, ուրկէ պիտի անցնէր Խալիլ՝ Մուշէն վերադարձին՝ սուլթանին շքանշաններովը զարդարուած:

Այս մասին ունկնդրենք Անդրանիկը, որ անձամբ «Դրօշակ»ի խմբագրատունը ներկայանալով պատմած եւ հրատարակել տուած է.

— « Որչափ կարելի է, ըսի, պէտք է աշխատիլ ողջ բռնել Խալիլը, որպէսզի կարողանանք հարցաքննել զայն թէ՛ որո՞նք եղած են իր լրտեսները Հայերու միջեւ՝ մինչեւ հիմա:

« Ժամը ճիշդ երեքուկէսն էր, երբ տեսանք Խալիլը իր թիկնապահներով. իր հետ ունէր՝ երկու Հայերու առաջնորդութեամբ 15 աւանակներ, որոնք Հայերու թալաններով՝ իւղ, պուլղուր, եւայլնով բռնաւորուած՝ Խալիլի Քէօշկը կը տանէին:

« Երբ Խալիլ ճանապարհ պիտի ընկնի եղեր, ձին սկսեր է բեքոր ընել, եւ ազուան ալ կոկոսալ: Խալիլ կը յայտարարէ իր զու-

լամներուն թէ՛ «Այսօր մեր առաջ փորձանք կայ, ձիս բեքոր կ'ընէ, ազոան ալ կը կոկոայ»:

«Ղուլամները կը պատասխանեն — «Աղա՛, քեզ ո՞վ կարող է դպչիլ»:

«Մէյ մըն ալ տեսանք հեռուէն՝ ձիուն գլուխը երեւաց, առաջին զնդակնիս ուղղեցինք ձիուն, ձին գլտորուեցաւ, Գալէ եւ ես միասին վազեցինք եւ բոնեցինք Սալիլը, որուն ոտքին մէկը ձիուն տակը մնացած էր եւ դայն ազատել կ'աշխատէր, ուղեցի խանչէրով հարուածել, մոռցեր էի որ այդ պարտականութիւնը Մակարին էինք խոստացած, որ կատաղի վրէժ ունէր անկէ լուծելիք: Մինչ այդ՝ Մակար եւ Յարութիւն հեռուից պոսացին — «Բան պիտի հարցնենք մի զարկէք»:

«Սպասեցի անոնց դալը:

«Գէորդ եւ Յարութիւն բոնեցին Սալիլի թեւերից. ես բռնած էի դիտու երկար մագերից. Յարութիւն հարցուց քրտերէն.

« — Սալիլը դո՞ւ ես:

« — Այո:

« — Սերոր փաշի գլուխը դո՞ւ կտրեցիր:

« Սալիլ լուռ մնաց:

« — Ո՞վքեր էին հայ լրտեսներդ:

« — Բաւ է, բաւ է, ալ գործս լմնցած է: »

«Գէորդ եւ Յարութիւն երկու կողքերից զարկին մէկ մէկ խանչերի հարուած, ես որ մագերիցը բռնած էի եւ գլուխը ձեռքս էր, ձեռքի խանչէրով՝ գլուխը մարմնից բաժանեցի:

«Կուրծքին կախուած ունէր համայիլ մը (կախարդական նուխա) որպէսզի զնդակը չբանի: Կուրծքին ունէր Սուլթանէն նոր ստացած նշանը, որը պոկելով անոր կուրծքէն, կախեցի իմ կուրծքս:

«Երբ Մակար տեսաւ որ արդէն իր փափաքած գործը կատարեր եմ, ինքն ալ իր կարգին առաւ Սալիլի սուրբ եւ կապեց իր մէջքին»:

Այս դէպքը կը բարձրացնէ Հայերու հաւատքն ու կորովը, իսկ թուրքերն ու Քիւրտերը սմբած՝ գլուխնին կը կախեն:

1917ին՝ Անդրանիկ Գորէսի իր բնակարանին մէջ պատմեց թէ՛ ինչպէս Սալիլի գլուխը իր պայուսակը գրած եւ տարած էր հայ դիւղ, երբ հայ մեծամեծներն ու երախաները զինքը տեսնելու եկած էին, պայուսակին մէջ պահած Սալիլի գլուխը հանելով նետած էր երախաներուն առջեւ ըսելով՝ «Ահաւասիկ ձեզի խաղալիք զնդակ եմ բերեր»:

Արդարեւ, Սերոր փաշայի գուշակութիւնը — «Այս տղան անուն պիտի ունենայ իմ մահէն վերջ» — իրականացած էր: Անդրանիկի հերոսութիւնները կը գովարանէր արդէն հայ ժողովուրդը, եւ առ ի երախտադիտութիւն, երգերով կը պանծացնէր դայն.

— Անդրանիկ փաշան իւր ընկերներով,
 Զինուած պատրաստուած մօսին գէնֆերով,
 Անցաւ սար ու ձոր իւր ընկերներով .
 Սասուն, Ախլաք, Վան դարձան արեան ծով :
 Շրջում անվեհեր փոքրիկ խումբերով,
 Ընդդէմ քշնամուռն կռիւ մղելով .
 Կուում անվեհեր գողտրիկ երգերով,
 Վրէժ առ վրէժ Սերոբ յիշելով :
 Ժամանակ հասաւ, դէ՛հ ելէ՛ք տղերք,
 Մեզի կը սպասէ հերոս Անդրանիկ .
 Տարօն, Մուշ գաւառ, արիւն կը հոսէ,
 Անդրանիկ փաշան ձեզ խրախուսէ :

*Փառարանական եւ երախտագիտական ուրիշ մաղթանք-երգ մը,
 նոյն ժողովուրդին կողմէ եւ նոյն հերոսին .*

Իբրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ,
 Թնդացնում ես երկինք, երկիր տենչավառ .
 Քաջ անունդ պիտի յիշուի դարէ դար,
 Հսկայ լերինք քեզ սպաստան, Անդրանի՛կ :
 Թշնամիներ երբ լսեն քո անունը,
 Օձերի պէս կը սողան իրեանց բոյնը .
 Երակներդ անմահ քաջի արիւնը,
 Զըցամաքի՛ մինչ յաւիտեան, Անդրանի՛կ :
 Հայոց կուսանք դափնեայ պսակ թող հիւսեն,
 Քնֆոյշ ձեռամբ քո նակառը պսակեն,
 Գոհարներով, անվախ կուրծքդ զարդարեն .
 Կեցցե՛ս յաւէտ, դու անսասան Անդրանի՛կ :
 Հայաստանի սոխակները քեզ հառար,
 Թող դայլայլեն գիշեր ցերեկ անդադար .
 Անյաղք մնաս, դու քա՛ջ կռուի սիրահար,
 Հայրենիքի տէր ու պաշտպան, Անդրանի՛կ :

1905 Ապրիլ 6ի Շէնիքի եւ Ապրիլ 12ի Սէմալի կռիւներէն յետոյ
 նշանաւոր կը դառնայ Կէլիկիւզանը, ուր կը նահատակուի Հրայր,
 երբ իր վերաւոր ընկեր Սեպուհը ազատելու կ'երթայ : Մարմինը կը
 տարուի եւ կը թաղուի Սերոբ աղբիւրի գերեզմանին մօտ :

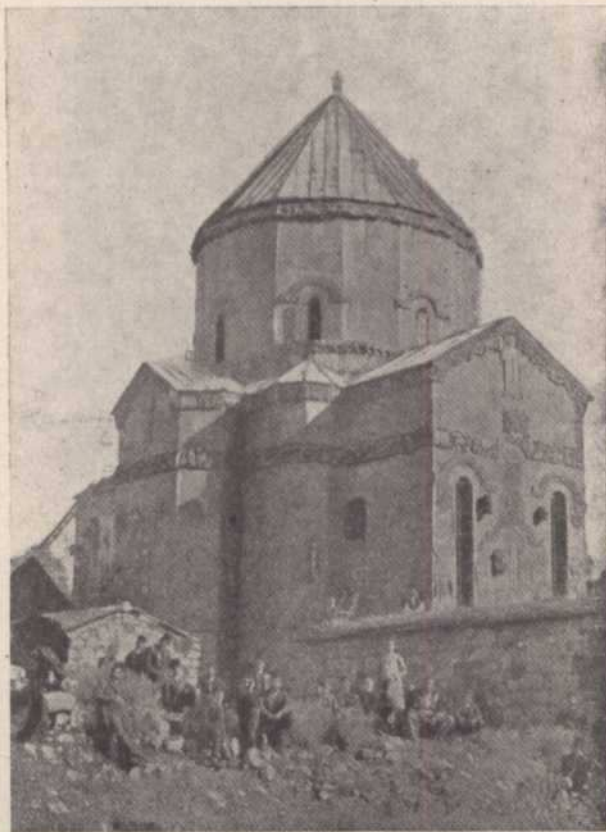
Եւրոպական դիւանագիտական միջամտութենէն ընդմիջտ ազա-
 տելու համար, թուրք կառավարութիւնը միջոցներու մէջ խտրու-
 թիւն չըբաւ, Կէլիկիւզանը՝ ինչպէս նաեւ Սասունը ջնջելու համար :
 Անդրանիկ կուուեցաւ եւ պաշտպանեց այդ շրջանը մինչեւ Ապրիլ 22,
 բայց երբ փամփուշտները սկսան սպառիլ, կարգադրեց պարպել
 Կէլիկիւզանի հայ բնակչութիւնը եւ դաշտ իջեցնել՝ հարիւրի մօտ
 մարտիկներու հսկողութեան տակ, որոնց ղեկավար նշանակած էր
 Մուրատը, Սմբատը եւ Ֆարհատը : Այս վերջիններս ժողովուրդը

ապահով դաշտ իջեցնելէ վերջ դարձեալ բարձրացան Ընըչէկի բարձունքները, ուր դիրք բռնած էին Անդրանիկ, Վահան եւ Գէորգ Չավուշ:

Անդրանիկ եւ Մակար՝ իրենց մարդոցմով կ'ամբանան Սիպուքարի վրայ, իսկ Գէորգ Չավուշ եւ Իսո՝ Սխտոր քարի տակը: Ապրիլ 22էն մինչեւ Մայիս 1ը, մեր խմբապետները արծիւներու նման քարէ քար, ժայռէ ժայռ կը սուրան, սակայն երբ կռիւը Մովսսար կը փոխադրուի, թշնամին դարձեալ թնդանօթներ կը լարէ, բայց անյաջող կ'անցնի:

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԿՌԻՒԷ

1905ի Յուլիս ամսուայ Շամիրամի կռիւէն վերջ, Անդրանիկի խումբը կը դիմէ դէպի Դատուան, ուր կը ձերբակալէ երկու նաւեր եւ կ'ուղղուի դէպի Աղթամար: Ճանապարհին երրորդ նաւը մը եւս դրակելով, երեք նաւով յաղթական մուտք կը գործէ Աղթամար կղզին. ճանապարհ մը, որ կը տեւէ երեք օր:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Աղթամար վանքը Երեք օր սպասելէ վերջ, որոշում կուտան որ իրենցմէ մէկը կրկին վերադառնայ ժողովուրդին ծոցը, որպէսզի կազմակերպչական եւ խրախուսական գործերով զբաղի: Պարտա-
կանութիւնը կ'իյնայ Գէորգ Չափուշին, որ իր խումբով դուրս կու-
գայ Աղթամարէն առաջատանաւերէն մէկուն մէջ տեղաւորուելով
եւ կ'ուղղուի դէպի Ախլաթ: Ապահով կը հասնի ծովեզերք, ուր կը
նշմարուի թշնամիէն. բայց Գէորգ՝ մութէն օգտուելով կը կուրի եւ
դուրս կուգայ ցամաք, զո՛հ տալով մէկ հօգի. իսկ ինքը մնացեալ
ընկերներով կը յաջողի հասնիլ իր նպատակակէտը եւ ձեռնարկել
իւր պարտականութեան:

Երբ թուրք կառավարութիւնը կ'իմանայ Անդրանիկի ներկայու-

թիւնը Աղթամարի մէջ, նաւերով զօրք եւ թնդանօթ կը զրկէ, որոնք
կրակի տակ կ'առնեն կզզին:

Կուրը կը շարունակուի երկու օր. թնդանօթները ի դուր կը կրա-
կեն Անդրանիկը փոխադրող նաւերը փճացնելու համար. որովհետեւ
Անդրանիկ նախապէս դուշակած ըլլալով նման վտանգ մը, զանոնք
պատասպարած էր խորշերու մէջ եւ աննկատելի ու անվնաս դար-
ձուցած:

Երբ թնդանօթները կը դռային, Անդրանիկ իւրայատուկ ուղ-
մադիտութեամբ հաշիւ կ'ընէր թնդանօթի պայթիւնը եւ զնդակի
տեղ հասնիլը, հասկնալու համար զնդակին քանի՛ վայրկեանէն իրեն
հասնիլը, եւ այդ վայրկեաններուն վրայ անոր ունեցած հեռաւորու-
թիւնը: Առաջինին հանդէպ իր գլուխը կարենալ պահելու համար,
երկրորդով իր զէնքին հեռաչափը շահելու համար: Այս նախազու-
շութեամբ, Անդրանիկ կը ջանար ի զուր փամփուշտ չգործածել:

Սակայն երբ ուտելիքի պաշարը սպառելու վրայ էր, Անդրանիկ
խոհեմութիւն համարեց այլեւս հեռանալ: Որով իր զրօշակները
պարզած թողլով Աղթամարի վրայ, օգտուելով գիշերուան մութէն,
զուրս եկաւ անկէ՝ առանց թշնամիին կասկածը արթնցնելու եւ
ուրեմն՝ զերծ՝ հեռապնդումի սպառնալիքէն՝ ազատօրէն աներեւու-
թացաւ:

Անդրանիկի պարզած զրօշակի առաջ, թշնամին երկու օր խաբ-
ուած մնալէ վերջ, վանահայրութիւնը նախաձեռնարկ եղաւ լուր
զրկելու թուրք հրամանատարութեան թէ՛ « Ինչո՞ւ կը սպասէք,
Անդրանիկ շատոնց աներեւութացած է »: Ասոր վրայ՝ ամօթահար
թշնամին կը գրաւէ Աղթամարը վասն ոչինչի, եւ ժամանակ մը բեռ
կը դառնայ վանքին վրայ:

Մինչ անդին՝ Անդրանիկ իր խումբովը երկու անգամ կը նկատ-
ուի նոյնիսկ վան քաղաքին մէջ: Երկրորդին՝ գիշերապահ զինուոր-
ներուն կը հանդիպի, որոնք «անձնատուր» կը հրամայեն, բայց
երբ իրենցմէ մէկը կը սպաննուի եւ ուրիշ մը կը վիրաւորուի, հե-
տապնդումը կը թողուն ու կը փախին, որով մերոնք անվնաս եւ
ազատօրէն կ'աներեւութանան՝ առասպելական հերոսներու նման:

Հետեւեալ օրը սարսափ կը տիրէ ամբողջ քաղաքին մէջ: Թուրք
կառավարութիւնը՝ սարսափ ստեղծող եւ աներեւութացող Անդրա-
նիկի վրէժը լուծելու համար, կը յարձակի տեղացի խաղաղ ժողո-
վուրդին վրայ, որուն զոհ կ'երթան 60 Հայեր, կրակի կը տրուի
սուն մը եւ խանութները կը կողոպտուին, որուն իբր հետեւանք՝
կը փակուին խանութները եւ երթեւեկութիւնը կը դադրի քանի մը օր:

Անդրանիկ երբ 1905ին ժընէվ կ'անցնի, հոն «Դրօշակ»ի խմբա-
գրութեան կը յանձնէ Սասուն-Մուշի կռիւները, որոնք լոյս կը տես-
նեն նոյն տարուան թիւերուն մէջ:

Անդրանիկի գործունէութեան այս շրջանի գործակից՝ գլխաւոր
ընկերներու մասին ծանօթութիւններ.—

ԳԷՈՐԳ ԶԱՎՈՒՇ

Գէորգ Սասնոյ սարերու ծնունդ եւ Առաքելոց վանքի ուսանող
եղած է: Պատանի տարիքին իսկ՝ արկածալի կեանք մը ունեցած է,
ինչպէս հետագային:

Կոխ՝ քիւրտ լաճերու հետ, երբ վանքի զառնուկները զողնալու

կուզային. կռիւ՝ քիւրտ հովիւին հետ, երբ իրենց նախիրները արածելու կուզային վանքի կալուածներուն վրայ:

Այդ վանքի շրջափակին մէջ էր որ ան հանդիպում ունեցաւ Արապոյին հետ, անկէ ներշնչուեցաւ եւ յեղափոխական սերմեր ստացաւ, ինչպէս նաեւ Լեւոնէն, որոնց յաճախ ուտելիք կը տանէր

սարերը: Տեսաւ Սասնոյ-Կելէկիւզանի բնակչութեան դժբախտութիւնը, դուխումը, ոճիրը, կողոպուտը, եւ օր մըն ալ իր տրեխները կապելով սար բարձրացաւ:

Իր որսորդ հօրը շնորհիւ՝ Գէորդ վարժ էր զէնքի եւ նշանառութեան: Սարի, ձորի եւ մացառներու մէջ թափառումը՝ զէնքը ուսին, մեծ հաճոյք եւ երջանկութիւն էր իրեն համար:

1890ական թուականներուն՝ երբ հայկական յեղափոխութեան արիւնոտ շրջանը կը սկսէր Սասնոյ սարերուն վրայ, Գէորդ՝ ինքնաբերաբար կը ցցուէր ազդուած, յորդոր կը կարդար զիւզացի երիտասարդութեան թէ՛ պէտք չէ խարն տալ կառավարութեան, պէտք չէ թոյլ տալ որ ոտնակոխ ըլլան մարդկային մեր տարրական իրաւունքները:

Երբ Տամատեան առաջին անգամ ոտք կոխեց Սասուն, անոր առաջին գործակիցը դարձաւ Գէորդ, ինչպէս նաև անոր լաւատեղեակ

ուղեցոյցը՝ ծանօթ ըլլալով տեղւոյն եւ տեղական պայմաններուն :

1892 թուականին՝ հակառակ իր փոքր տարիքին, Հրայրի հետ մասնակցեցաւ Տալուորիկի մեծ կռիւին, եւ այնպիսի եղակի քաջութիւն ցոյց տուաւ որ՝ զարմանք եւ հիացում պատճառեց փորձառու Ֆետայիներուն :

Գէորգ՝ Փխրայ Տէր Գարբիէլ քահանայի կողքին հերոսաբար շարունակելով կռիւը, խլեց յաղթութեան փառքը, շա տարեկանին իր անունը զարձնելով ժողովրդական :

1893ին՝ երբ Տամատեան ձերբակալուեցաւ Սէմալի մէջ, Գէորգ իր Ֆետայիներով՝ Տալուորիկէն Սէմալ իջաւ, զայն ազատելու համար : Բայց ուշ էր արդէն. ան տարուած էր Մուշ : Որով ատելութիւնը աւելի խորացաւ իր մէջ դէպի բռնապետութիւնը :

Գէորգ Տամատեանի բացակայութիւնը զգացնել չտուաւ, ինք անձամբ ստանձնելով անոր դործը : Մինչ այդ՝ Մուրատ էֆէնտին Կովկասէն վերադարձաւ ռազմաթերքով : Գէորգ այս անգամ միասնալով այս վերջինին, սկսան միասնաբար շարունակել յեղափոխական դործը :

Այլ Զոնանի Ռէսը՝ որ ժամանակին մատնած էր Արապօն, այս անգամ ալ մատնել կ'ուզէր Գէորգ Զավուշն ու Մուրատ էֆէնտին (Պօյաճեանը), բայց Գէորգի արդարադատ բազուկը օր առաջ վերջ տուաւ մատնիչ սողունի կեանքին :

Վրայ հասան ԳԱ թուականի մեծ օրերը : Անհամար զօրքն ու աշիբէթը պաշարած էին Կէլիկիւղանը ու Սէմալը : Սկսած էր անհաւասար կռիւը, որ տեւեց տասը օր : Գէորգի մարտական ուժը կը բաղկանար ութը կտրիճներէ : յորոնց կ'օժանդակէին նաեւ տեղացի քաջակորով Սասունցիները :

Ի վերջոյ մերոնք կը սկսին նահանջել բազմապատկուած թշնամիի դրոհին առաջ : Պաշտպանութեան յանձնուած հայ զիւղերը մէկիկ մէկիկ կ'էյնան թշնամիի զարշապարներուն տակ . իսկ Մուրատ էֆէնտի, Գէորգ եւ կարգ մը Տալուորիկցիներ քարայր մը կ'ապաստանին : Գէորգ կ'ուզէ այդ թաքստոցէն կրակ բանալ թշնամիին վրայ, բայց Մուրատ էֆէնտին անոր ձեռքը բռնելով կ'ըսէ .

— Բանի՞ փամփուշտ մնաց որ կռիւ բանալ կ'ուզես . պէտք է համակերպինք բախտերնուս :

Անխուսափելի շար բախտը վրայ կը հասնի : Կը ձերբակալուին բոլորն ալ եւ կը տարուին Սէմալի եկեղեցին, ուր ծանր տանջանքներու եւ չարչարանքի կ'ենթարկուին, իսկ դուրսը՝ հայ անտէր զիւղացիները՝ Չէքիի պէս պէս վայրագութեամբ կը խռչտանդուին :

Տասնըհինգ տարի բանտարկութիւն վճռուեցաւ Ֆետայիներուն : Մեր սարերի Արսլան Գէորգը միթէ՞ կրնար բանտի չորս պատերուն մէջ համբերել եւ համբել այդ երկար տարիները :

Պէտք էր քանդել Սուարի Ղշլասի բանտին երկաթեայ վանդակները, թռչելու համար դէպի Սասնոյ սարերը: Այս էր միակ մտածումը Գէորգին: Յայտնեց զայն Մուրատ էֆէնտիին:

1897ի Ապրիլ ամսուն յաջողեցաւ իրազործել իր նպատակը: Երկար օրերու աշխատանքով, քանդեց դադտնի կերպով բանտին պատուհանը, եւ ընկերներն ալ հետը առնելով բարձրացաւ դարձեալ Սասնոյ սարերը: Երկու հոգի միայն զոհ տուաւ:

Անդրանիկն ալ վերադարձաւ կովկասէն, ինչպէս նաեւ Գուրգէնը, եւ միասնաբար սկսան կազմակերպչական գործի՝ ինքնապաշտպանութեան համար, եւ ի՛նչ գործ. — դիմանալ դաւի, հալածանքի, ծուղակի, անթութեան, շատ անգամ անպտասպար, ճեղքել հազորդակցութեան դիժեր, ցնցել ժողովուրդին յուսահատ դրութիւնը, կռուիլ անհամար թշնամիին դէմ՝ Քիւրտին, Թուրքին, մատնիչներուն դէմ, զօրքի հետ ընդհարուելով ճակատ ճակտի:

Վրայ կը հասնի Սերորի եղերական մահը:

ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԻ ԿՈՒՒԻԸ

Բաւականաչափ զէնք ու ռազմամթերքով պարենաւորուած, Անդրանիկ եւ Գէորգ 60 Ֆետայիներով կ'ամբանան Առաքելոց վանքը, ուր կային միաբաններ եւ որբ երախաններ, մօտ 50 հոգի:

Մերոնք վանքին ամուր դռները զոցելով դիրքերու կը բաժնուին, զլիւսուոր դեկավարութեամբ Անդրանիկի, օղնական ունենալով Գէորգ Չալուչը:

Այս լուրը կը հասնի կառավարութեան ականջը որ զօրք կ'ողորկէ: Կը պաշարեն վանքը, բայց մերոնց համազարկին տակ կը ստիպուին ետ քաշուիլ: Թուրք կառավարութիւնը կը զգայ որ ի զուր է ամէն յարձակում վանքի վրայ. ուստի կը դիմէ իր սովորական խորամանկութեան: Դարձեալ եւրոպական դիւանագիտական միջոցներով եւ անոնց ներկայացուցիչներով դիմում կը կատարէ, ճերմակ դրօշակ պարզած, երթալով հայ Ֆետայիներուն ոտքը: Գէորգ Չալուչ կ'ընդունի զանոնք եւ կը ներկայացնէ Անդրանիկին:

Անդրանիկ՝ պահանջ կը դնէ Մայիսեան ծրագրին գործադրութիւնը երկրին մէջ, որ կը տրամադրէր վերջ տալ ընդմիշտ ոճրին եւ կողոպուտին, որ սովորական բան մը դարձած էր Թուրքին եւ Քիւրտին համար: Հակառակ պարտզային, սպառնալով շարունակել դիմադրութիւնը առնուազն վեց ամիս՝ Սուլթանի զօրքերուն եւ թնդանութիւններուն դէմ:

Անդրանիկ միաժամանակ պահանջ դրաւ ազատ արձակել քաղաքական բանտարկեալները, պատժել հայ դիւղերը կոտորղ եւ կեղեքող պատասխանատուները եւ հատուցում տալ արկածեալներուն, վնասուածներուն:

Ելլորզէն՝ Պատրիարքարանի միջոցով խոստում տրուեցաւ Ան-

գրանիկին զոհացում տալու համար իր պահանջներուն, պայմանաւոր անձնատուր ըլլան եւ ներման արժանանան:

Օսմանեան ներկայացուցիչները եւ եւրոպական հիւպատոսներու խորամանկ խոստումները չկրցին զոհացում տալ Անդրանիկին. որովհետեւ ան փորձով զիտէր թէ՛ ինչ արժամ էին անոնց խոստումները, Ձէյթունի, Գում-գարուի եւ Վանի Արմենական հերոսներու միջամտական վախճանը: Եւրոպական միջամտութիւն մը՝ որ ուրիշ բանի չէր ծառայած, եթէ ոչ Եւրոպացիին եւ Թուրքին հացին իւղ քսելու: Որով՝ Անդրանիկ հասկնալով այս նոր խոստումներուն նենգութիւնը, սկսաւ միջոցներ խորհիլ վանքէն անվտանգ դուրս գալու մասին:

Պաշարման Չարգ զիշերը, ձիւն ու բուքին, կ'որոշեն դուրս ելլել վանքէն, խնդրելով միաբաններէն որ թոյլ չտան որբերուն հետեւիլ իրենց քայլերուն, բայց նախ քան դուրս գալը իրենց թոյլ արուի տիրացուներու ճերմակ շապիկները հագնելու՝ ձիւնին վրայէն աննկատի կերպով հեռնալու համար:

Հակառակ վանքին թուրք հսկողութեան տակ գտնուելուն, Անդրանիկ՝ հրաշալի սաղմական տաղանդով մը մեկնումի հրամանը կուտայ, խումբը բաժնելով երկուքի, յառաջապահ եւ յետապահ բաժանումներով: Առջեւէն պիտի քայլին Հանի եւ Բարսեղ, ետքէն Անդրանիկ եւ Գէորգ, քանի մը զինուորներով, ամենէն ետքը՝ Վաղարշակ եւ Սարգիս, յայտնելով միաժամանակ հաւաքուելիք վայրը:

Շարժումը կը սկսի: Յառաջապահները կը հանդիպին թուրք պահակներու, որոնք կը փորձեն կանգնեցնել զիրենք, բայց ի վերջոյ, վախերնուն կը լռեն ու մերոնք կ'ազատին: Քամին ու բուքն ալ արդեւ կ'ըլլան թշնամիին՝ հետապնդելու համար Փետայիները: Սակայն երբ մերոնք Գաւթի քարերուն մօտ կը հանդիպին նոր պահակուրու, դադարիքը կը պարզուի: Զօրքը կը սկսի կրակել ու պոռալ.—

«Գաշտըլար, Փետայիէր դաշտըլար»:

Բայց արդէն ուշ էր:

Վանքի կռիւին զոհ տրուած էր 4 հոգի:

Թուրքերու զոհերուն թիւը քառապատիկ էր, որուն մէջ նաեւ սպայ մը:

Զօրքը յետոյ տիֆի բռնուեցաւ: Պրական 10-20 հոգի մեռան: Եւ ստոր պատճառը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ անոնց տաժանելի կեանքը, որ ստիպուեցան մնալ շարաթներով ձիւնին ու բուքին մէջ: Շատերուն ձեռքերն ու ոտքերը արդէն այրեր էին ցուրտէն:

Առաքելոց վանքին վերոյիշեալ դէպքը հայ ժողովուրդին դիմադրութեան եւ ազատութեան բաղձանքները ամրապնդած էր:

Փետայիներու անհետացումը, առասպելական անխոցելի եւ անըմբռնելի հերոսներու դոյն եւ երանգ էր ստացած ժողովուրդին երեւակայութեան մէջ:

Այդ օրերուն՝ Հիւսէին Աղա կոչուած Հայու փորձանքահարէջ մը կը գոչէ պարծենկոտութեամբ. — Ես պիտի երթամ բերեմ այդ Գէորդ Չափուշի գլուխը: Իսկ իր շրջապատը կը դպուչացնէ զայն ըսելով. — Խալիլ՝ նոյնիսկ Սերորի գլուխը ուտելով ի՞նչ շահեցաւ, իր գլուխն ալ վրայ տուաւ:

— Վալլահի պիտի երթամ. անունս ինձի հարամ ըլլայ, եթէ անոր գլուխը չբերեմ:

Հիւսէին բռնեց իր խօսքը, դնաց պաշարեց Գէորդի եւ ընկերներուն վայրը: Գէորդ իր խումբով դուրս գալով պոռաց հեծեալ ոստիկաններուն եւ խուժանին, որոնց առջեւ կը յոխորտար Հիւսէին ազան՝ իր ձիուն վրայ նստած. — Ճամբայ տուէք հայ Ֆետայիններուն:

Հիւսէին պատասխանեց. — Ուշը մնացեր ես:

Գէորդ դարձեալ ձայնեց. — Ուշ չէ, ճիշդ ժամանակն է քեզ համար Խալիլի մօտ երթալու:

Ու զնդակները դռացին: Հիւսէին զարնուած՝ ձիէն ցած դտորուեցաւ: Թշնամիի շարքերուն մէջ իրարանցումը ծայր տուաւ, իսկ մեր Ֆետայինները աջ ու ձախ կրակելով դուրս եկան պաշարուէն եւ բարձրացան ազատ սար, առանց մէկ զոհի:

1904ի Ապրիլին կը սկսի Սասնոյ ընդհ. ապստամբութիւնը: Երբ թշնամիին թնդանօթները կը պաշարեն Կէլիկիւզանը, ուր Անդրանիկ կը կոսէր, Գէորդ իր մարդիկը առնելով կը վազէ զիմադրութեան կեդրոնը:

Կոռի Տրդ օրը, Ապրիլ 19ին, կ'անցնի Անտիոքի պաշտպանութեան գլուխը եւ թոյլ կուտայ որ թշնամիին աւելի մօտենայ: Թշնամին խաբուելով այս խաղէն, կը մօտենայ եւ նոյնիսկ «Սէլամ ալէֆիւս» կը գոչէ: Այդ միջոցին է որ մերոնց հրացանները կը դռան իրր պատասխան:

Ապրիլ 11-30, անընդհատ կրակ տեղացին թշնամիին թնդանօթները: Սասնոյ սարերն ու ապառաժները կը դողային անոնց սարսուճէն, իսկ մեր Ֆետայիններուն թմբուկի ձայն կուզար այդ:

Ի վերջոյ Անդրանիկ եւ Գէորդ սարերէն ցած իջան, ուր տեղի ունեցան Գոմէրի, Կուրաուի եւ Շամիրամայ կռիւները 14 ժամ տևողութեամբ, եւ թշնամին ահ ու սարսափի ենթարկելով, ուղղուեցան դէպի Աղթամար:

Այսքան կռիւներէ, յոգնութիւններէ եւ զոհողութիւններէ վերջ, ընկերները շատ թախանձեցին որ՝ Գէորդ քիչ մը քաշուի հրապարակէն, քիչ մը շունչ քաշէ ու հանդիստ ընէ: Բայց ի զուր, ան միտ, ոսկոր էր դարձեր իր բազմաչարչար ժողովուրդին հետ: Կ'ուզէր ապրիլ անոր հետ, կ'ուզէր մեռնիլ անոր հետ: Հոն էր Գէորդի հանգիստն ու խաղաղութիւնը:

Հասաւ վերջապէս 1907 Մայիս 27ի Սօլուխի սեւ օրը:

Սօլուխ հայկական գիւղը որ 120 տուն բնակչութիւն ունի Մուշ:

քաղաքէն մէկուկէս ժամ հեռու է, Մուշ-Էրզրում խճուղիին վրայ
կը դանուի եւ ճիշդ Եփրատի կամուրջին գլուխը:

Պատահամբ այդ սեւ օրը հոն կը դանուին Գէորգ եւ Ռուբէն՝
իրենց ընկերներով, ինչպէս նաեւ Գալէ, Մըկօ, Սէյտօ Պօղոս, Էլօ,
Մխիկ, Տիգրան, Ղաղար: Թուրքը լուր ունենալով մեր Ֆետայիներու
ներկայութեան մասին, առիթը յարմար դատեց զանոնք ձերբակա-
լելու. ուստի Քէօսէ պինպաշին անձամբ իր զօրքին գլուխը անցնելով
ուղղուեցաւ դէպի Սօլուխ: Գէորգ հեռադիտակով քննեց թշնամին եւ
դէմքը մթազնեց:

Թէպէտ դժուար էր դուրս գալ եւ աներևութանալ, բայց ժո-
ղովուրդին դժբախտութեան պատճառ չզառնալու համար ուղեց հե-
ռանալ. իսկ ժողովուրդի ո՛չ հարազատ, դրսեցի Ռուբէն (կովկասա-
հայ) պատասխանեց. — Խո՛նչ, Գէորգն ալ կը վախնայ եղեր մօրթից:

Գէորգ յուզուած յայտարարեց.

— Քանի որ այդպէս կը ցանկաս, այդպէս թող ըլլայ. տեսնենք
թէ իրա՞նք կը վախնայ Գէորգ իր մօրթէն:

Դիրքերու բաժնուեցան շորս կէտի վրայ. ամենէն խոցելի եւ
կարեւոր Քիւչիւկի դիրքը ստանձնելով ինքը Գէորգ՝ Գալէի հետ,
իսկ Ռուբէն աւելի ետեւը. հետեւաբար բոլոր դիրքերը պարտուելէ
վերջ էր որ պիտի պարտուէր այս վերջինը:

Թշնամին սկսաւ կրակել, թնդանօթները սկսան դողալ, իսկ
մերոնք պատասխանեցին աներկիւղ՝ զարմանք պատճառելով թըշ-
նամին:

Այս առթիւ ունկնդրենք հայ ժողովրդական երգը. —

Սոսկում, արիւնքի պառեց Մշոյ դաշտ,
Բարկութեամբ կատղաւ սէգ Սուլբանն անհաշտ.

Սարսափը մեծ էր, վախցաւ Օսմանցիին,
Գումանտան կանչեց Քէօսէ պինպաշին.

Հասիր բանակաւդ, ապստամբ Սօլուխ,
Սկսաւ կրակ, բարձրանալ վեր մուխ:

Ազատ որդիներ՝ Գէորգ եւ Ռուբէն,
Ինչ միջոց պէտք էր, որ ի գործ դնեն.

Ուզեցին քաշուիլ ի սէր գիւղացուց

Պին պաշին կոռոյ փողը հնչեցուց,

Տասնեակ զատուելով, տղերք դիրք առին,

Ատուած կանչելով, կրակ տեղացին:

Կռիւն սկսած էր, պատերազմ տախալ,

Հրացան որոտալ, գնդակներ տեղալ.

Ի մէջ ձայնողուած ջան փետայների,

Արուած էր հրացան Գէորգ Զավուշի,

Երբ նա անտարբեր հրացանը քննեց,

Գնդակի կայծ մը ձայն կուրծքը նեղեց:

Գոռաց, որոտաց սարերի Արսլան,
Մերք գէնիին նայեց եւ մերք իւր արեան,
Ուղղեց մօտինը իր նայատակին,
Ոռնաց, վար ինկաւ Քէօսէ պինպաշին,
Երբ ինկած տեղէն ուզեց վեր ելնել,
Հասաւ Մֆոյի գնդակ մահաբեր:

Տանիքն ընկողմնած, Գէորգ կը դիտէր,
— Անխնայ զարկէ՛ք տղա՛ք, կը ձայնէր.
Թող մեր հրացանի որոտման ձայնէն,
Խափանի Սուլթան Նըլտըզի քէօշէն.
Գէ՛հ կոռիմք տղե՛րք, մինչեւ շունջ վերջին,
Արժանի լինենք, փառաց պսակին:

Տանկաց բանակը կոտրած սգաւոր,
Գարձաւ դէպի Մուշ, Սաննագ սեւաւոր.
Կորուստը մեծ էր, յաղթանակ շքեղ,
Վերանայ լինի Քամբախտ Սուլուխ գեղ.
Ղարսեցի Յակոն, Գալէն Սպաղանցին,
Երկու կտրիմներ նահատակուեցին:

Լուսինն բարձրացաւ դէպ երկնակամար,
Մշոյ դաշտ տրտում, տխուր կ'երեւար.
Վիրաւոր Գէորգ թողած մէջ դաշտին,
Ընկերներն անցան Նփրատը անդին.
Առիւծն ամեհի նահատակ մնաց,
Հայուքեան տիպար հերոս փառապանծ:

Ինչպէս ժրուայ ժողովրդական երգը ցոյց կուտայ, Գէորգ կուրծքէն կը վիրաւորուի. իրմէ առաջ արդէն Գալէն վիրաւորուած ըլլալով, քաջարար կը սողոսկի տանիքէն վար եւ տան անկիւնը կ'անշնչանայ. Գէորգ ալ առանց իր վիրաւորուելը զգացնելու ընկերներուն, որպէսզի անոնց դիմադրական կորովը չջլատուի, ինքն ալ սողոսկելով կ'իջնայ տանիքէն ցած եւ կը միանայ Գալէին, որ արդէն անշնչացած էր:

Որով՝ Գէորգի զիրքը կը տկարանայ եւ թշնամին կը զբաւէ զայն, առանց ուշ դարձնելու որ Գէորգ եւ Գալէ վարը կը գտնուին:

Երթալով Ռուբէնի դիրքն ալ կը վառնուի, որ հաշիւ կ'ընէ թէ՛ իրենց ապահովութիւնը կամ՝ մինչ փրկութեան ուղղութիւն մը գտնելը, պէտք է որ Գէորգի զիրքը կրկին ձեռք անցուի եւ պաշտպանուի. որով՝ Ալիճանի Տիգրանին հրաման կուտայ հինգ հոգիով վերադրաւել զայն: Քաջասիրտ յարձակումով եւ հարայ հուրբայով Գէորգին զիրքը կը զբաւեն: Միւս Փետայիները Գէորգն ու Գալէն աննկով, դիւղէն դուրս կուգան Ռուբէնի մարդոց հետ եւ կ'ուղղուին դէպի Նփրատի եզերքը, եղէգնուտը:

Իսկ Տիգրանը հինդ հողիով կը պաշտպանէ Գէորգի դիրքը եւ կը
զբաղեցնէ թուրքերը մինչեւ մութը կոխելը: Երբ մութը կը կոխէ,
կը ծպտուին եւ կը մտնեն թուրք զօրաց մէջ, որոնք արդէն՝ դիւր
մտած էին, եւ այդպէսով կը դանեն իրենց փրկութիւնը:

Իսկ Գէորգ եւ Գալէ երբ եղէզնուա կը տարուին, կ'որոշուի
Գալէի մարմինը Եփրատի հոսանքին տակ. Ղազար՝ անոր ամենա-
հին ընկերը, սիրտը պնդացնելով կը յանձնէ զայն ջուրին, իսկ
Գէորգ որ դեռ կը շնչէր, կ'ուզեն զայն ալ իրենց հետ ջուրին միւս
կողմը անցընել, սակայն տիկ պէտք էր, ինչ որ չկարենալով ճարել,
մահամերձ Գէորգը հոն թողելով իրենք դետը կ'անցնին եւ կ'ազա-
տին: Գէորգ կը մնայ լքուած՝ դաշտին մէջ:

Այս սոսթիւ Գէորգ՝ մահամերձի տխուր երգը կ'երգէ յուսա-
հատօրէն.

— Ես ընկել եմ Քիւրտերու մէջ
Արիւնշաղախ վերքերու մէջ,
Ինձ կարծել եմ մեռած,
Թողել գնացել եմ:
Այս արեամ զաշտում,
Անտէր, անտիրական,
Վիրաւորս ես ի՞նչ անեմ,
Մնացել եմ անօգնական:

Երբ նայեցայ լուսնի լուսով,
Հագարներով փռուած գետին,
Սատկած եւ վիրաւոր՝
Շերիֆ պէյի Քիւրտեր,
Մոնչում եմ հէֆ Տըլօներ,
Անտէր, անտիրական,
Վիրաւորս ես ի՞նչ անեմ,
Մնացել եմ անօգնական:

Լուսարացին Քրտուհի մը կը հանդիպի. Գէորգի թախանձանքով
ջուր կուտայ, ժամանակ մը դադանի կը պահէ անոր տեղը, բայց
ի վերջոյ կը հասկցուի: Կ'երթան կը տեսնեն որ արդէն իր վերջին
չունչը փչեր է Գէորգ, սուգ պատելով Հայերուն, իսկ Քէօսէ պին
պաշի մահը սուգ էր պատեր թուրքին ու Քիւրտին սիրտը:

Այսպէսով վերջ կը դանէր Անգրանիկի ամենամօտիկ եւ ամե-
նասիրելի Գէորգի կեանքը:

Անտեղիտալի զրոյցներ կը շրջին թէ՛ Գէորգի ստացած զնգակը
կոնակէն տրուած է, եւ կը կասկածին Ռուբէնի վրայ՝ զօրավար
Սմբատի խոստովանութեանց նայելով, նոյն օրերուն այդ մասին
դատաստան կ'ըլլայ պատասխանատուն ճշդելու եւ պատժելու հա-
մար: Բայց Ռուբէնի կուսակցական դիրքը զօրաւոր ըլլալով, եւ

կուսակցականի հեղինակութեան չմնասելու համար, լուսթիւն կը պարտադրեն բոլորին:

Գէորգ ալ, Անդրանիկի նման կուսակցամուլ ըլլալէ աւելի՝ հայրենասէր եւ ժողովուրդի զգացումներուն թարգմանն էր. հետեւաբար կուսակցական որոշումներէ աւելի ժողովրդական պահանջներուն յառաջապահն էր. ան միշտ կողմնակից էր որ, հայկական պահանջը ընթանայ տեղական ժողովուրդներու պահանջներուն հետ ներդաշնակ, մանաւանդ Քիւրտերուն հետ բարեկամական կապեր հաստատելով, անոնց մէջ արթնցնելով հասարակաց շահերը, որ խոտոր կը համեմատի սուլթանական բռնատիրութեան եւ թրքական կոյր մոլիտանդութեան: Այդ ուղղութեամբ ալ բաւական հոյ պատրաստած էր, անոնց վստահութեան եւ յարգանքին արժանանալով. իսկ կուսակցութեան ներկայացուցիչը՝ Ռուբէն, հակառակ էր այդ ուղղութեամբ Գէորգի հետ:

Սոյն հրատարակութեան սահմանափակ էջերուն մէջ դժուար է ամփոփել անդուզական Գէորգի կեանքը: Տասնեութը տարուայ շարունակական զոհարելութիւնները 40է աւելի կոխներով իր ցեղի հարստահարիչ ոճրագործներուն դէմ, բազմաշարշար հայ ժողովուրդի սղատաղբութեան համար:

Իր վիճանձն հողին, անողորմ եւ խիստ էր բռնաւորի համար, իսկ աղանձի պէս հեղ, իր շուրջի բարեկամներուն եւ ազգակիցներուն համար: Չճանչցաւ ոչ մէկ փառասիրութիւն, բացի զէնքի սիրահարութենէն, որով դարձաւ իր ժողովուրդին պաշտամունքի առարկան:

ՀՐԱՅՐ (ԱՐՄԵՆԱԿ)

Հրայր (Արմենակ Ղազարեան) Տարոնացի էր. 1890ական թուականներուն Տաճատեանի եւ Մեծն Մուրատի հետ եղած է: Անդրանիկի ալ ժամանակակից եւ դործակից ըլլալով՝ ամենափորձառու եւ ամենազիտակից յեղափոխականը, ընկերական բնաւորութեամբ եւ զոհողութեամբ օժտուած անկեղծ եւ քաջ նուիրեալը եղած է. Գէորգի եւ Անդրանիկի նման կուսակցական մը ըլլալէ աւելի ժողովուրդի զգացումներուն թարգմանը ու անոնց պաշտպանը դարձած է:

Երբ եւրոպական դիւանադիտական խաղերու երեսէն հայ ազատագրական դատը անելի կը մատնուէր, հակառակ անոնց տուած խոստումներուն, անոնց կեղծիքի յարուցած չարիքները իր եւ իր ժողովուրդի

մորթին վրայ զգալով, հետեւեալ նամակը կը գրէ Ժընէվ, «Երօշակ»ի խմբագրութեան.

«... Տեղական ժողովուրդը անտեսապէս եւ Ֆիզիքսապէս արդէն հասել է իր վերջին աստիճանին:

«Մեծ, անլուր հայհոյանք, բանտարկութիւն, աւար, կողոպուտ արդէն սովորական են դառել, հայ տարրը մինչեւ այսօր անքում էր այս բոլորի տակ, ամենայն հնազանդութեամբ տանում էր այս բոլորը, բայց այժմ... այժմ նա բոլորովին փոխուել է. այժմ նա հասկացել է, որ տաճիկ կառավարութեան ծրագիրն է Հայու ոչնչացումը, լինելու եւ չլինելու գոյութեան կոխ է մղուում:

«Այն գիւղերը, որ ազատ են մնացեր յեղափոխական խմբերի շնորհիւ, այն գիւղերը որ ազատ են մնացեր բարեացակամ թուրք կամ քրեւտ ցեղապետի մը շնորհիւ (այս վերջիններն ի հարկէ իրենց շահուն համար միայն) կառավարութեան աչքին փուշ են դառել, որը երբ տեսնում է մի քիչ չէն Հայու գիւղ, իր բոլոր վայրենի միջոցները ի գործ է դնում, հարկ է հաւաքում...:

«Երբ հարկահաւաք ոստիկանները մօտենում են հայ գիւղին, Հայերը սարսափահար են մնում, եւ կրկնում են. «այս տարի ոչինչ է մնացեր ծախելիք, ազա»:

«Վաստահութիւն չկայ գիւղէ գիւղ գնալու. ի՞նչ անել արդեօք... բայց ո՞վ է լսողը հայ ողբին ու կոծին:

«Ոստիկանները կէս գիշերին կտարում են գիւղացիներու դրոները, անկողնոյ տակից վեր են հանում խեղճ գիւղացին, մերկացնում, սէսւում են ծեծել նրա կնոջ եւ զաւակների առաջ, գիւղացին լալով աղաղակում է մինչեւ առաւօտ, հայ կնոջ եւ զաւկի խեղճուած արտասուքների հեկեկոցն է գալիս միմիայն...:

«Ահա դարուն է, նա անապահով գրութեան մէջ է, չի ուզում աշխատել, քրտնել, որովհետեւ չի գիտեր թէ՛ էգուց կամ միւս օրը ի՞նչ պիտի լինի իր վիճակը, չկայ գոյքի, կեանքի ապահովութիւն, ասելն ալ երազ է:

«Ամէն օր այլեւայլ գաւառներից հասնող լուրերը սրտաճմլիկ են, թաշան, սպանութիւն, իսլամացում, փախուստ, եւայլն: Այսպէս շարունակութիւնը մահ է Տաճկահայութեան, որու գեղն ու դարմանը յեղափոխական շարժումն է, պատուաւոր «մահ կամ ապստամբութիւնը»:

«... Այս բոլորը կատարում են 19րդ դարու լուսաւորեալ շրջանին. քաղաքակիրթ աշխարհը հանդիսատես է այս բոլորին. փոխան քաղաքակիրթ աշխարհի՝ միթէ աւելի չէ՞ «խեղկատակութիւն» անունը:

«Խեղճն Հրայր, դեռ դու Եւրոպացիի անունն ու քար լուսիւնը կը նանչնաս, հապա Անդրանիկի նման ողջ մնացած լինելիք եւ տեսնելիք քէ՛ այդ քաղաքակիրթ Եւրոպացին, ինչպէ՞ս նկար ու շար-

ծանկար կը հանէր, ոչ միայն անտարբեօրէն՝ այլեւ եռացած ջուր կը հեղեղէր Իգմիրի Թուրքի ջարդէն ծովը նետուող եւ իրեն դիմող կիսամեռ եւ յոգնատանջ քրիստոնեայ Հայուն գլխուն, գայն ծովամոյն դարձնելով: (Ընդդժումը մերն է):

« Հայ տարբը այլեւս յոյսը կտրած է խարերայ տիպլումադիայից, լուսաւորեալ Եւրոպայից:

« Գժքա՛խտ Հրայր, աւա՛ղ որ շուտ գոհուեցար, եթէ մնայիր եւ տեսնէիր Անդրանիկի նման թէ ինչպէ՞ս կուսակցական դեկավարներդ միշտ սիրահար մնացին այդ խարերայ դիպլումադիային: Թուրքը՝ ամբողջ Տանկահայաստանը խպառ բնաջնջել վերջ, եւ նիւադային քրքջանֆով արիւն ու աւերակ դարձնել վերջ, Հայէն աւելի քրիստոնեայ եւ սուրբ անոնց կողմին նստած է մինչեւ այսօր եւ խաղաղութեան ու արդարութեան պատգամներ կուտայ, իսկ քո շէֆերդ՝ դեռ անոնց պոչից կառչած խելագար եւ հաւատաւոր ման կուգան 40 տարիներէ ի վեր: (Ընդդժումը մերն է):

Հրայր կը շարունակէ.

« Հայ ժողովուրդ, անգուժ Եւրոպան աւելի արիւնծարաւ է, քան մեր դարաւոր ոտխը. չհաւատա՛ս նրան երբեք. նա արեան անմեղ զոհերի մէջ է փնտում իրա շահերը: Մեր յոյսը պէտք է լինի մեր վրայ միայն, յառաջ դնալ եւ մեռնել սուրբ նպատակի համար. այդ է միայն մեր փառքն ու պսակը. մեր յեղափոխական զիակները պէտք է դիրկրնդխանուած ըլլան թուրք սճրագործներուն հետ:

« Իսկ դուք, քոյրեր, սիրտ տուէք հայ երիտասարդին, վիրահապ հիւսեցէք ձեր մաղերից, որ չաղտոտեն իրենց պատին ու անունը: »

ՀՐԱՅՐ

Վերոյիշեալ նամակով մարդ կարող է վստահութիւն դոյացնել թէ՛ ո՞վ էր Հրայր, եւ ի՞նչ կարող էր ընել եւ ըլլալ, եթէ ողջ մնացած ըլլար, հայկական մահ ու կենաց Ապրիլիան մեծ Եղեռնի օրերուն, երբ իր անարժան փոխանորդները փոխան գործունէութեան՝ «Ջրացում» պատգամը տուին: Երկար տարիներու ամբարած ուղամաթերքները, ձեռնպահ մնացին որ՝ Թուրքին յանձնուին, դաւաղրելով իրենց անունին, գաղափարին եւ հայ ժողովուրդին:

Հրայր՝ Անդրանիկի նման համոզուած էր որ՝ բոլոր գործիչները, յեղափոխականները պէտք է ընթանան ժողովրդականպահանջներու համաձայն, եւ ոչ թէ ժողովուրդը քաշեն կուսակցական անըմբռնելի գաղափարախօսութեանց ետեւէն:

Արմենակ միաժամանակ համամիտ էր Գէորգի նման որ՝ զոնէ մի կերպ լեզու մը գանուի Քիւրտին եւ Հայուն մէջ, անոնց հասարակաց շահերը պաշտպանելու համար սուլթանական մոլեռանդ եւ բռնատիրական գահակալութեան հանդէպ:

Հրայր՝ Անդրանիկի եւ Գէորգի կողքին Սասնոյ բոլոր կուրններուն մասնակցելով, 1905 թուականին Կէլիկիւզանի նշանաւոր կոն-

ւին կը նահատակուի, երբ իր մէկ վերաւորը ընկերը ազատելու կ'երթայ, եւ մարմինը տարուելով Սերոբ աղբիւրի դերեզմանին մօտ կը թաղուի:

Հրայրի յիշատակին կ'երգուի սոյն երգը.—

Գերեզմանիս թող արձանին վրայ
Գրեն յաղթութիւն, թէ կոթող է սա.
Թող տեսնէ Հայաստան,
Թող կարդան հայ քաջեր,
Տեսնեն իւրեանց ընկեր՝
Նահատակ է պառկեր
Ծոցն Հայաստանին:

Անձնուէր եւ քաջ Ղազարեանի պէս
Յոյց տան քաջութիւն, քաջ Արսէնի պէս.
Գալարին աղիքներ
Թափեն գաղջ արցունքներ,
Տեսնեն իւրեանց ընկեր
Նահատակ է պառկեր՝
Ծոցն Հայաստանի:

Յուսով եմ կնիւմ աչացս վերջին քուն,
Տեսնէ Հայաստան իւր ազատութիւն.
Իմ գերեզմանիս քով
Թող կանգնին ու ձայնեն
Ահա ազատութիւն,
Ահա՛ մեր փրկութիւն,
Քաղցր Հայաստանի:

Հանգչին ոսկորներս, մէջ իմ տապանին,
Տեսնեն փրկութիւն մայր Հայաստանին.
Այն օրը թող կնիւն,
Իմ գերեզմանիս վէմ,
Ազատ դրօշակներով,
Հայու զինուորներով,
Ֆետայիներով:

ՍՊԱՂԱՆԱՅ ՄԱԿԱՐ

Մակարն ալ Հրայրի նման փորձառու եւ հին յեղափոխական մ'էր թէպէտ անոր նման դրապէտ մը չէր. հետեւաբար Սերոբին մահէն վերջ երբ յաջորդ նշանակելու հարցը ծագեցաւ, թեկնածութիւնը չորս անձերու վրայ դարձաւ՝ Հրայր, Գէորդ, Մակար եւ Անդրանիկ. այս վերջինը որ ամենէն անփորձը կ'երեւար եւ ամենէն անձանօթ դրսեցին, իր քաջութեամբ եւ փորձառութեամբ զարմանք պատճառելով՝ ղեկավարութիւնը ինքնարերարար իր վրայ մնաց,

որ պատուաւոր կերպով զեկազարելով Սասնոյ պատերազմները, դարձաւ իսկական «Հերոս Անդրանիկ» :

Սերոբի զլխատումէն վերջ՝ կառավարութեան աչքին փուշ մնացած էր յայտնի Մակարը. որով կառավարութիւնը ծրագրեց՝ ոչ միայն վերջ տալ Մակարի աննկուն կեանքին, այլև հողին հաւասարեցնել անոր բնակավայրը՝ Սպաղանք զիւզը, որ նման զուակ ծներ է՝ կարծելոյ որ Սերոբի հաւանական յաջորդ Մակարը վերջացնելով, վերջ տուած կ'ըլլայ նաև հայ յեղափոխական կեանքին: Ուստի կառավարութիւնը 1899 թուին դէպի արեւելեան Սասուն զօրք կ'ուղարկէ Բչարէ Խալիլի ընկերակցութեամբ, որ պատժական զործողութեանց մշտական ղերակատար մըն էր:

Բչարէ Խալիլ կը մօտենայ Սպաղանք զիւզին՝ Մակարը ձեռք ձգելու համար. սակայն այս վերջինս՝ զիւրութեամբ օձիքը ձեռք առնողներէն չէր. որով իր սակաւաթիւ ընկերներով կոնակը ժայռին տալով կատարի կերպով կը դիմադրէ: Հակառակ Պօղոսն ու Զաքարը զոհ տալուն, յաջողութիւնը կը մնայ Մակարի կողմը, որովհետև թշնամին 10է աւելի զոհեր տալով կը լքէ պաշարումը, եւ կ'անցնի դեպի ձախ կողմը, եւ անկից ալ կը նահանջէ:

Երկրորդ անգամ ըլլալով՝ Սպաղանքի քանդումի եւ Մակարի կեանքին վերջ տալու պարտականութիւնը կը ստանձնէ Բաղէշի զինուորական հրամանատար Ֆէրիք Ալի փաշան, որ Քիւրտերն ալ իրեն օգնութեան կանչելով, 2000 զօրքով կը պաշարէ Սպաղանքը, աննշամարելիօրէն ղետը անցնելով: Լոյսը չբացուած, կրակ կը տեղան հանդիստ քուն քաշող հայ բնակչութեան վրայ, որով՝ հայ զիւղացիները անմիջապէս դուրս կը թուչին իրենց զլխուն ճարը նայելու համար, ոմանք անմիջապէս սուինահար կը զլտորուն իրենց տան առաջ, ոմանք կը յաջողին փախչիլ զօրքի միջով, ինչպէս Մակար, որ տասնեակ մը երիտասարդներու հետ կուուով ճամբայ կը բանայ եւ քանի մը զոհեր տալէ վերջ կը յաջողի լեռ բարձրանալ: Անոր ետեւէն սակայն, կրկին կը գոցուի ճամբան. այս անգամ ոչ ոք ճամբայ կը գտնէ փախչելու. որով՝ յուսահատօրէն զիւղացիները կը լեցունին Մակարէ եկեղեցին, որ նոյնպէս կը պաշարուի: Գիւղացիք հարկադրուած կը զիմադրեն ներսէն. թշնամին տեսնելով որ զժուար պիտի կարողանայ զանոնք ձերբակալել, խոտ ու յարդ լեցնելով եկեղեցիին առաջ, կրակ կուտայ եւ ծխահեղձ կ'ընէ պաշարեալները: Դուրսը՝ ժողովուրդ ու երախայ զոհ կ'երթան ետեւը՝ ղաններուն, երախաներու զիակները սուիններու ծայրը անցուցած, հրապարակի վրայ կը զուարճանան:

Մակարի կինն ալ կը ձերբակալուի, որ յղի ըլլալով, արգանդը կը պատուեն, երախան կը հանեն եւ շուներուն առջեւ կը նետեն:

Ի վերջոյ կը հաւաքեն զիակները մէկտեղ եւ կ'այրեն, վայրագութեանց հետքերը կորսնցնելու համար՝ թողլով քանի մը զիակ

միայն, արդէսդի քննութեան մը պարագային ցոյց տան թէ՛ այս քանի մը հատն են որ սպաննուած են, երբ կրակ կը բանային պետական զօրքի վրայ:

Այսպէսով Սպաղանքը կը քանդուի, բայց Մակար դարձեալ կ'ազատի: Օրեր վերջ Մակար ալ Գէորգի եւ Անդրանիկի խումբին մաս կը կազմէ՝ Խալիլի գլուխը կտրելու համար, ինչ որ կը յաջողին: (Տես էջ 115):

Հակառակ ընկերներու հաւանութեան որ Խալիլի գլուխը կտրելու պարտականութիւնը Մակարին խոստացուած էր, բայց պարագաներու բերմամբ Անդրանիկ աւելի ճարպիկ դանուելով, ան կտրեց, իսկ Մակար առաւ եւ կողքին կախեց Խալիլի սուրբը:

ԳԱԼԷ

Գալէն ալ Անդրանիկի եւ Գէորգի ժամանակակից եւ քաջ ընկերներէն է, մասնակից եղած է Խալիլի գլխատումին, ինչպէս նաեւ Սասնոյ բոլոր պատերազմներուն՝ Գէորգի կողքին, Սօլուխի կռիւին ալ մասնակից դարձաւ, որ աւա՛ղ, վերջինը եղաւ, որովհետեւ որովհետեւ կռուի տաք միջոցին զո՛հ դնաց թշնամու գնդակին: Իր արինոով եւ մահով իր ընկերները շյուսալքելու համար քաշկռտուելով իջաւ Քիւջիւկի տանիքէն ցած, եւ վարը մահացաւ: Նահանջի ժամանակ, ողջ մնացող ընկերները իր մարմինը, ինչպէս նաեւ վերաւոր Գէորգը գիւղէն դուրս հանելով տարին Միքատի եղերքը, իր ամենահին եւ սիրելի ընկերը Ղազար՝ նահատակը համբուրելով Միքատի ջինջ ջուրերուն յանձնեց, թուրքերու երեսը անգամ մը եւս չտեսնելու եւ անոնց անարգանքէն զերծ պահելու համար զայն:

Այսպէս իրարու ետեւէ կը զոհուին հայրենիքի փրկութեան համար Սերոբ, Մակար, Հրայր, Գէորգ, Գալէ եւ այլ բազմաթիւ ընկերներ, իրենց կտակը յանձնելով Անդրանիկին, որ ոչ մէկ ժամանակ «չբացաւ», երբ Հայր կենաց ու մահու անելին մէջ տեսաւ:

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԽԱՅԱՐՈՒՄՆԵՐ

Մինչ հայ Ֆեաայինները հայ ժողովուրդի ազատագրական դործը իր դադաթնակէտին կը հասցնէին, կուսակցական տարակարծութիւնները զայն կը խաթարէին քէնով, սխով ու վրէժխնդրութիւններով, մանաւանդ Կովկասէն եկած կուսակցական ղեկավարներու եսամու պարտադրութիւններով, իրենց հետ բերած միջազգային եւ դասակարգային հրահանգներով: Տեսութիւններ՝ որ ընդօրինակուած էին եւրոպական շրջանակներէն, որոնք բոլորովին անպատշաճ էին հայ իրականութեան համար:

Հայկական հարցը, հայկական պահանջները բոլորովին այլ էին թուրքիոյ ծոցին. դրսեցին դժուար կ'ըմբռնէր Տաճկահայուն դարան ու ցաւը եւ անոր պայքարի ձեւն ու իմաստը: Հետեւաբար, ծայր տալ սկսան քննադատութիւնն ու իրերամերժութիւնը, զայն հասցնելով մինչեւ իսկ եզրայրասպանութեան դռները, տուժել տալով հայ հասարակական եւ ազատագրական դործը:

Մանօթ եւ Մհերի, Կարեկցեանի, Թօփչեանի, Զարգանդի, Միհրանի, Յարէթի եւ այլ բաղմաթիւ արժէքաւոր յեղափոխականներու տեսորն ու նոյնիսկ կախողանք թուրք իշխանութեան ձեռքով դատապարտուած՝ դաւադրութեամբ հայ յեղափոխական ղեկավարներու: Զանց կ'անենք յեղափոխութեան անունով կատարուած բռնի թալաններն ու կողոպուտները եւրոպայի պողատանները չափող ղեկավարներու ի հաշիւ:

Այս առթիւ յիշենք նմոյշ մը՝ դուրսէն եկող ղեկավարի մը մտայնութեան ամենախենթ ելոյթներէն, որուն վերջիչումը կ'ըլլայ վերջերս, դերակատարի դադաղի գլխին Կարօ Սասունիի կողմէ անոր արժանիքները թուելու պարագային, որ ի հարկէ իբր արժէքաւոր դամբանախօսի մէկ գնահատանքը՝ նոյնութեամբ լոյս կը տեսնէ Ամերիկայի «Հայրենիք» օրաթերթի էջերէն՝ թէ ի՞նչ:—

— «Կովկասահայ Ռուբէն (փաշա) երբ Սասուն կուգայ, եւ դաշնակ ղեկավարութեան կողմէ կը լիազօրուի Տաճկահայաստանի յեղափոխական եւ ազատագրական պայքարը ղեկավարելու, ինչպէս ըսինք, դուրսէն եկած այս կուսակցականը՝ Հայու դատին եւ թուրքի նկարագրին անձանօթ, օր մը կուսակցական ժողովի մը մէջ կ'առաջարկէ դիւանագիտական յարաբերութեան մէջ մտնել Բէօսէ պին պաշիի հետ, զայն համողելու եւ Սուլթանին դէմ ըմբոստացնելու համար իր զօրքով, որ Սուլթանին աչքին լոյսն էր, եւ ղրկուած էր մասնաւորապէս հայկական Արեւելեան Նահանգները՝ Մուշ, Սասուն, հայ յեղափոխականները մաքրագործելու եւ հայ ժողովուրդը փճացնելու համար:

Տաճկահայ յեղափոխականները՝ որոնք գիտէին թէ ի՞նչ ըսել է

Քէօսէ պին պաշի, դէմ կ'երթան Ռուբէնին եւ կ'ըսեն թէ «խենթութիւն է մտադրած ձեռնարկնիդ»:

Իսկ Ռուբէն՝ իրր զեկավար, կը պարտադրէ զանոնք որ ընդունին իր ձեռնարկը: Տաճկահայ յեղափոխականները կամայ ակամայ կ'ընդունին Ռուբէնին առաջարկը, որով այս վերջինս ժամադրութիւն կը ստանայ, եւ երկու թիկնապահներով կը ներկայանայ Քէօսէ պին պաշի կեդրոնատեղին:

Քէօսէ պին պաշին յուսալով որ՝ հայ յեղափոխականներու զեկավարը տրամաբանական առաջարկ մը պիտի ներկայացնէ իրեն, կ'ընդունի զայն եւ կը ստանայ ուրիշ բան:

Ռուբէն կ'առաջարկէ այս վերջինին.

— «Չճանչնալ Սուլթանը, յեղափոխուել, դէմ դնալ անոր իր բանակով, եւ առանձին իշխանութիւն հաստատել Արեւելեան Նահանգներու մէջ, խոստանալով Հայերու օժանդակութիւնը այդ գործի յաջողութեան համար»:

Քէօսէ պին պաշին՝ ի հարկէ Հայերու պէս չի պատասխաներ թէ՛ «Այդ խենթութիւն է», այլ՝ բորբոքած եւ կարմրած կը բղաւէ. «Ո՞ր յիմարանոցէն փախած հոս եկած ես դուն, այժմ կը զգամ թէ՛ ինչո՞ւ ժամադրութիւն եւ ապահովութիւն խոստացեր եմ քեզ նման յիմարի մը: Բայց խոստումս խոստում է. ազատ կը ձգեմ քեզ միաժամանակ յայտնելով որ՝ դու իմ թշնամիս ես եւ ես ալ քո թշնամին. դու չե՞ս խորհիր որ՝ ես Խրիմի որբ մըն էի, Սուլթանը զիս մեծցուց, կըթեց եւ այս մեծ պաշտօնը ինձ վստահեցաւ. ի՞նչպէս կարող եմ դաւաճանել անոր, տիպանէ՛, շուտ հեռացիր աչքիս առջեւէն»:

Վերլուծուածը ընթերցողին կը ձգենք:

ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ՎԵՐՋ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՅՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ՊԱՎՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

1908ին՝ Անդրանիկի յեղափոխական եւ ազատագրական վառ ատորժակը յանկարծ ժայտի հանդիպեցաւ եւ վերիվայր շրջեցան իր ամբողջ յոյսն ու հաւատքը:

Որովհետեւ՝ այդ թուականին էր որ, իր կուսակցապեաներուն կողմէ իրեն լուր տրուեցաւ թէ՛

— «Անդրանիկ, այսուհետեւ Կարմիր Սուլթանը թախտից վար ինկած է եւ անոր անգըր ազատարար ընկերներ՝ Թալէաթ եւ Էնվէր փաշաները եկած են Եւրոպայէն (Պերլինէն), որոնց հետ եղբայրացած ենք իրբեւ ընկերվարականներ. եղբայրութիւն եւ հաւասարութիւն պիտի տիրէ ամբողջ թրքական կայսրութեան մէջ առանց խտրութեան, եւ մանաւանդ՝ Հայերս ալ պաշտօններ պիտի ստանձնենք կառավարութեան մէջ. Չեղ համար ալ լաւագոյն պաշտօն մը խոստացուած է Պոլսոյ մէջ, իրբեւ մեր լաւագոյն ընկերը»:

Անդրանիկ աչքերը չորս բացաւ, ականջները լարեց եւ մտիկ

ըրաւ՝ սրտին ու մտքին անհաղորդ այս նորագոյն հանելուկը եւ յայտարարեց բարկութիւնէն զողջոջուն եւ յուսահատ .

— « Ես ո՛չ Սուլթանի եւ ոչ ալ ընկերներ թալէաթ-էնվէրներու հետ կարող եմ եզրայրանալ, եւ ոչ ալ կարող եմ անոնց ձեռքերը սեղմել, բարով վայելէք . դուք դացէք վայելեցէք անոնց հետ . ես Թուրքը լաւ կը ճանչնամ . զգոյշ ձեր այդ նորագոյն ընկերներէն . շատ չանցած անոնք ձեր գլուխն ալ պիտի ուտեն, ձեր ժողովուրդին ալ » :

Այսպէսով Անդրանիկ հարկադրարար իր գէնքն ու կուսակցական քարոզը մէկ կողմ շարեւիտ, անցաւ Պուլկարիա, ուղղուեցաւ Ծիլիպէ եւ Ռուբէն Զարդարեանին ներկայացաւ իր սիրտը պարպելու համար, միաժամանակ անոր հրատարակութեան յանձնեց իր «Մարտական հրահանգներ» գրքոյկը :

Անդրանիկ Սոֆիայի մէջ ծանօթացաւ Մակեդոնացի գլխաւոր յեղափոխականներուն :

Օսմանեան Սահմանադրութեան օրերուն, Անդրանիկ զազանի Պոլիս մտնելով կրկին անգամ հանդիպեցաւ Ռուբէն Զարդարեանին եւ կրկին անգամ զըուշացուց զայն եւ իր ընկերները՝ Օսմանեան երեսփոխանական ժողովներուն չմտնելու համար, սակայն անոնց ընդդիմութեան հանդիպելով, վերջնականապէս հեռացաւ եւ հաստատուեցաւ Պուլկարիոյ Սոֆիա քաղաքը :

Սարերու Արսլանը մտաւ չորս պատէ վանդակը, կօշկակարի մուրճը ձեռքին, գլուխը կախ սկսաւ աշխատիլ իր օրապահիկը ապահովելու համար :

Հակառակ Անդրանիկի դուշակութիւններուն եւ ազդարարութիւններուն, հայ յեղափոխական թէ մտաւորական զործիչներ Պոլիս վաղեցին, խրատածանքներ սարքեցին ամէն տեղ, նոյնիսկ Իթիթի-հատ զեկավարներու՝ բանալով իրենց սրտերը, ինչպէս արված կոյս մը որ ինքզինքն ու իր պատիւը կը մոռնայ :

Երեսփոխանական աթոռներ գրաւելու համար գլխարաց Պոլիս վաղած էին ոչ միայն Վարդգէսներ եւ Տաղաւարեաններ, այլեւ Զէյթունի հերոս մեծն Մուրատներ եւ Պանք Օթոմանի «պօսպաճի» կարօ Պատրմաճեաններ :

Տարի մը չանցած, Անդրանիկի սեւ դուշակութիւնները սկսան ծայր տալ, իրր նախատօնակ կամ հայ յեղափոխական զեկավարներուն արժէքի չափը բնորոշող մեհենաքար՝ իթիթիհատ ընկերները պղտիկ փորձ մը ըրին Ատանայի կենսունակ եւ խաղաղ ժողովուրդի գլխին, քանի մը օրուան մէջ 20 հազար Հայ ջարդելով :

Այս առթիւ հայ ժողովուրդը ողբաց հետեւեալ ողբերգը .—

Կտորածն անգուր- Հայերը քող լան,
Անապատ դարձաւ շէնդ Ատանան .

Կրակն ու սուրբ եւ անխիղճ քալան,
 Ռուբէնի տունը աւա՛ղ, աւաղ, ա՛խ ըրին վերան :
 Այ մի՛ տար լայսդ պայծառ արեգակ
 Լուսիդ շուրջ կապէ դու սուգի մանեակ .
 Անցաւ մեր երկրէն հարաւի խորշակ,
 Չորցուց, բռուկեցուց աւա՛ղ, աւա՛ղ ծառ ծաղիկ համակ :
 Բոպէ մը չանցաւ ու Հայոց խեղներ,
 Ինկան սուրին տակ խուժանին ահեղ,
 Ժամեր դարոցներ, բոցի կ'եռան,
 Բիրաւոր Հայեր աւա՛ղ, աւաղ անխնայ մեռան :
 Անգուք, անօրէն վատը որք բողուց,
 Ջաւակը մօրմէն, հարսը իւր փեսէն,
 Ճէվատն անզգամ, Ատիլը գձուճ,
 Կերան կշտացան աւա՛ղ, աւա՛ղ Հայու արիւնէն :
 Պարսպ է, աւա՛ղ, հարուստ Ատանան,
 Մոխիր է դարձեր ամբողջ Կիլիկիան .
 Միայն ապրեցաւ Հանընը սիրուն,
 Ինչո՞ւ չի շարժիր, աւա՛ղ, աւա՛ղ, ապառաժ Զէյթուն :
 Երեք օր, գիշեր կրակը մէջէն,
 Թշնամույն սուրը, գնդակը դուրսէն,
 Կտտորին Հայը անխնայօրէն,
 Արիւն կը վազէ, աւա՛ղ, աւա՛ղ, մեր ջինջ գետերէն :
 Ա՛յ բաւ է որքան վատերուն լուծը,
 Կրեցինք . բողունք մեր լացն ու կոծը,
 Օտարին դեկը ա՛յ չէ ապահով,
 Հայ հողի վրայ, աւա՛ղ, աւա՛ղ, մեռնինք ապահով :

Դժբախտարար, ոչ մէկ շարժում կամ բողոք տեղի չունեցաւ վերոյիշեալ արիւնայեղութեան շուրջ՝ իւղոս սոճիկներով ապահովուած մեր հայ յեղափոխականներուն կողմէ, բացի ցաւակցական փոխանակութիւններէ՝ իթթիհատ եւ հայ եղբայրներու մէջ, եղածը ընդունելով թիւրիմացութիւն կամ ոչինչ, ուստի ան լեզուով մայլէ :

Անդրանիկ երբ լսեց այս սեւ լուրը, գլուխը շարժեց եւ ըսաւ .

— «Երանի թէ թրքահայ եղբայրութիւնը այդքանով վերջանար» :

Այդ թուականներուն էր որ բռնկեցաւ Պալքանեան պատերազմը :

Անդրանիկի արիւնը սկսաւ դարձեալ բորբոքիլ, վառօղի հոտը խնկարկեց իր կարօտակէզ ունդերը, մուրճը նետեց մէկ կողմ եւ զէնքը առնելով վաղեց պուլկարական բանակը, զինուորազրուցաւ եւ փութաց թրքական սահման՝ 250 հայ կամաւորներով, ի մէջ այլոց, Ջօր . Թորգոմ, Նժդեհ, Արմաղանեան, Էւայլն հայրենասէրներ, որոնք իրենց քաջութեամբ արժանացան պուլկար ժողովուրդին յարգանքին եւ ովսանաներուն :

Անդրանիկ երկրապահ զորաց պետ զօրավար Կինէվի ցուցմունքով, մասնակցեցաւ Մեսթանլիի պատերազմին, 4 Նոյեմբեր 1912ին, Ուզուն Համիտլէրի՝ 6 Նոյեմբերին, Պալքան Թէօրէսի պատերազմներուն՝ 7 Նոյեմբերին:

Այսպէս, Անդրանիկ պուլիար ռազմաճակատին վրայ մեծ յաջողութիւններ ցոյց տալով, պուլիար ռազմիկներու երախտագիտութեան առարկայ դարձաւ, որոնք այս առթիւ կ'ըսէին.

— « Սիրելի Անդրանիկ, վստահ եղէք որ՝ երբ առիթը ներկայանայ Ձեր հայրենիքն ալ փրկելու Թուրքին ճիրաններէն, մենք ալ փոխադարձաբար Ձեր կողքին պիտի դանուինք: »

Անդրանիկի ռազմական արտօթակը աւելի կը հրահրուէր ի տես այն խանդաղատանքին, որ պուլիար ժողովուրդը ցոյց կուտար իրեն հանդէպ, նետուելով ամենակատաղի կռիւներու մէջ:

Սոյն եռանդով եւ քաջագործութեամբ էր որ՝ Անդրանիկ Նոյեմբեր 15ին Մէրհամէի պատերազմին պաշարեց թուրք Եսվէր փաշան եւ զայն դերի բռնեց 11 հազար զինուորներով: Երբ իր զինուորները զայն իր առջեւ բերին, Անդրանիկ հրամայեց զինաթափուիլ:

Թուրք փաշան՝ չափազանց զղացուած յայտարարեց.

— « Աւա՛ղ, եթէ գիտնայի որ քեզ պէս կեալուր մը պիտի ըլլայ զիս զինաթափուլը, չէի յանձնուէր: »

Անդրանիկ ըսաւ.

— « Փաշա՛, պէտք է վստահ ըլլաք որ՝ ձեր ոճրագործ դանկերը ո՛ւր որ ալ դանուին, անոնց վերեւ պիտի սաւառնին հայ զոհերու վրէժի մարմնացումը եզող մեզ նման կեալուրներու թոխչքները, որպէս ուրուականներ: »

Բարւոք ծառայութեան համար՝ Անդրանիկ պուլիար կառավարութենէն ստացաւ աստիճան եւ շքանշան: Յետ հաշտութեան՝ իր զօրամասով ազատ արձակուեցաւ 1913 Մայիս 26ին, Պուլիարիոյ Քողանա քաղաքին մէջ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄ 1914Ի

— Ե Ի —

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Պալքանեան պատերազմէն քանի մը տարի վերջ, Անդրանիկի կատարած դուշակութիւնները սկսան իրականանալ թէ՛ «Ձեր այդ իթթիհաս ընկերները օր մը ձեր ալ դուրսը պիտի ուտեն, ձեր ազգին ալ:»

Ստուգապէս՝ հայութեան երդուեալ թշնամի թուրքը, հաւատարիմ իր ցեղային բարքին, գերմանական վարժարաններու մէջ ուսումնասիրած իր հրէշային ծրագիրներով, 1915ի հայկական ահուկի եղեւնի, անմարդկային դործի գերակատարը դառնալու պատրաստուեցաւ:

Հասած էր ընկեր իթթիհատականներու զարհուրելի ծրագիրներու գործադրութեան օրը 1914ի ընդհանուր պատերազմով: Նկատի ունենալով որ այդ համաշխարհային փոթորկոտ օրերուն ոչ ոք պիտի կարողանայ միջամտել իրենց տմարդի արարքներուն, որ պիտի ըլլար իսպառ բնաջնջումը համայն հայութեան, օսմանեան հողամասի վրայէն, ընդմիշտ ձերբազատուելու համար՝ անոր իր դիտուն յարուցած տաղտուկէն, հետեւաբար սոյն ահուկի ծրագիրը ծնունդ առած էր այն օրէն, երբ եւրոպական տէրութիւնները բռնադատեցին ընդունելու ի վերջոյ իրենց կողմէն կարգուած քննիչները՝ յանձինս Հօֆի եւ Վէսթէնէնի, հայկական նահանգներու համար:

Փաստը այն է որ ջարդի օրերուն Ձաւէն Պատրիարք 1915 Ապրիլ 11ին դիմում կը կատարէ մեծ եպարքոս Հալիմ փաշային, Պոլսէն աքսորուած 200 հայ մտաւորականներու փրկութեան համար, բառ առ բառ կը ստանայ հետեւեալ պատասխանը.

— «Պատերազմէն առաջ համաձայնական տէրութեանց դիմելով, ուղեցիք անջատել ձեր ազգը օսմանեան պետութիւնէն, այժմ կրեցէք պատիժը, Հայերուն մասին եղածը արդիւնք է ծրագրի մը որ պիտի գործադրուի:»

Մինչ հայ ղեկավարութիւնը, մանաւանդ նախկին յեղափոխականները եւրոպական բարենորոգչական ծրագիրներով գինովցած, անտարբեր կը շարունակէին իրենց սիրաբանութիւնները, դաւաթներ պարպելով իրենց դահիճներուն հետ՝ մէկ յարկի տակ, մէկ սեղանի շուրջ:

Նոյնիսկ պատերազմի յայտարարութեան առթիւ Իշխաններ, Վայժակ Առաքելներ տալուլ զուռնաներով եւ իրենց չքախումբերով,

ընկեր իթթիհատներու աչքին աւելի հաւատարիմ երեւալու մարմա-
ջով, Թուրքին պատերազմի մուտքը կը տօնակատարէին՝ ընդդէմ
Ռուսին եւ դաշնակիցներուն: Այս բոլորը յանուն օսմանեան կառա-
վարութեան ապահովութեան:

Պատերազմի սկիզբը երբ պետական հարուած կը պատրաստուէր
թաղաւորագուն Եռւսուֆ Իզէթտինի գլխաւորութեամբ, եւ հնչակ-
եան Փարամպներու օժանդակութեամբ ձախողեցնելու համար
Թուրքիոյ մուտքը ընդհ. պատերազմին, յանկարծ Եռւսուֆ Իզէթ-
տինը կը սպաննուի էնվէր փաշայի կողմէ, իսկ Փարամազ 20 ընկեր-
ներով կը դաւադրուի եւ կախաղան կը բարձրացուի:

Այդ միջոցին Ինչ գիրք կը բռնէր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:
Չափազանց հետաքրքրական է գիտնալ, բայց դժուար չէ գուշակել,
քանի որ անոնք սրտովին եւ դարձեով կապուած էին ընկեր իթթի-
հատականներուն:

Իթթիհատ եւ դաշնակ համադործակցութիւն մը կազմուած էր
արդէն, րէաֆսիտնի մը կրկնումին՝ միասին ճակատ բռնելու համար,
ինչ որ ստորագրուեր էր սահմանագրութեան հռչակումէն քիչ ետքը՝
1909 Մարտ 31ին, Փարիզի դաշնագրով, որպէսզի կարենային պայ-
քարիլ ձեռք ձեռքի. եւ այդ ուղղութեամբ Դաշնակցութիւնը պոմ-
պաներ ալ պատրաստած էր իր հաշտոյն, սակայն ջարդի նախօրեա-
կին՝ գէնքերու հաւաքումի ժամանակ, իթթիհատ ղեկավարները այդ
պոմպաներն ալ հաւաքելով՝ պետութեան դաւադիրներ հռչակեցին
զանոնք պատրաստողները:

Իթթիհատ ղեկավարութիւնը արդէն ծրագրեր էր իր գիււային
ծրագիրը, եւ ո՞վ էր որ պիտի կարողանար զայն կանխել. անոնք
որոնք Հայուն բազուկը կ'ընծայէին իթթիհատի ապահովութեան եւ
յաջողութեան:

Թուրք ղեկավարութիւնը արդէն ծանօթ էր այդ յեղափոխական
կուսակցութեան փուճ արժէքին, որոնք իսպառ հրաժարած ըլլալով
իրենց նախկին Տօնքիշտութիւններէն, տարօրինակօրէն կը պահէին
իրենց վաղեմի յեղափոխանի անունը, որ կը նշանակէր՝ արիւնով
փրկել իրենց հայրենիքը, ի վնաս Թուրք հայրենիքի քայքայման:

Հետեւաբար օրուան զինուորական նախարար էնվէր փաշա իր
գիււային ծրագիրը գործադրել կը սկսէր հետեւեալ ծածկագիր հրա-
մանագրով, ուղարկելով բոլոր զինուորական հրամանատարներուն.

— « Ներկայ կացութեան բերմամբ կայսերական հրամանաւ
որոշուած է հայ ցեղին ամբողջական բնաջնջումը, որոնց մասին
պիտի ըլլան հետեւեալ գործողութիւնները.

1) Մինչեւ 5 տարեկան մանուկներէն դատ օսմանեան հպատակ
եղող եւ երկրին մէջ գանուող հայ անունը կրող բոլոր պաշտպօզուք-
ները (ոչ-զինուորականները) քաղաքէ դուրս հանուելով պիտի
սպաննուին:

2) Կայսերական բանակներու մէջ ծառայող բոլոր հայ անհատները, առանց դէպքի մը տեղի տալու՝ իրենց զօրաբաժիններէն զատելով, ընդհանուրին աչքէն հեռու, ծածուկ վայրերու մէջ զնդահահար պիտի ըլլան:

3) Բանակին մէջ դանուող հայ սպաններն ալ, իրենց պատկանած զօրախումբերու բանակատեղիին մէջ պիտի բանտարկուին, մինչև իրենց մասին զեկուցում ըլլալը:

Այս երեք տրամադրութիւնները՝ իւրաքանչիւր բանակի հրամանատարութեան հաղորդուած թուականէն 48 ժամ վերջ՝ անոնց գործադրութեան մասին յատուկ զեկոյց մը պիտի ըլլայ, առոր համար անհրաժեշտ նախապատրաստութիւններէն որեւէ գործողութեան պէտք չէ ձեռնարկել: »

Ընդհ. Պատերազմական Նախարար
Է.Ն.ԷԿԲ

Իսկ ներքին Գործոց նախարար Թալէաթ փաշա հետեւեալ ծածկագիր հրամանը կուտայ Հալէպի կուսակալութեան, որուն նման պատճէնները բնականաբար կ'ուղարկուին նաև միւս բոլոր կուսակալներուն.

« Հակառակ անոր որ՝ ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայերու) կղերական դասակարգին գոյութիւնը քննելու համար ամենէն աւելի աշխատիլ պէտք է, կ'իմանանք որ այդպիսիները Սուրիոյ եւ Երուսաղէմի պէս կասկածելի տեղեր կը զբոսնեն. ասանկ թոյլտուութիւն մը աննշտելի յանցանք է, այդ կարգի խռովարարներու աքտորավայրը անէտութիւնն է, կը յանձնարարեմ որ ըստ այնմ գործողութիւն կատարէք: »

1 Դեկտ. 1915

Ներքին Գործոց Նախարար
Թ.Ա.Է.Ա.Թ

Գարձեալ Հալէպի կուսակալութեան ուղարկուած մէկ ծածկագիր հրամանագրէն առնուած.

— « Նախապէս հաղորդուած էր թէ՛ կառավարութիւնը իթթիհատի հրամանով որոշած էր փճացնել Թուրքիոյ մէջ բնակող ընդհանուր հայութիւնը. այս հրամանին եւ որոշման հակառակորդները պետութեան պաշտօնական կազմին մաս չեն կրնար կազմել:

« Կին, տղայ, անկար նկատի չառնելով, փճացման եղանակները որքան ալ եղերական ըլլան, խղճի զգացումներու տկանջ չկախելով՝ անոնց գոյութեան վերջ տալու է: »

16 Սեպտ. 1915

Ներքին Գործոց Նախարար
Թ.Ա.Է.Ա.Թ

Հետազային ուրիշ անտիպ հետազիր մը գտնուած է Գամասկոսի Մէնդլի Միւֆեթթիչի պաշտօնատունէն: Այս հրէշային հրամանն ալ էր կրէ 28-12-1334 (թրքական հիճրէթի թիւ) որ գտնուած է հանդուցեալ Ռուրէն Էպաճեանի թուղթերուն մէջէն.

— «Ներկայ կացութեան բերմամբ՝ բարձրագոյն հրամանով որոշուած է Հայոց ամբողջական բնաջնջումը, անոնց մասին հետեւեալը պիտի դործադրուի:

Ա.— Թուրքիոյ մէջ գտնուող Հայերը եւ հայ անունը կրող ոչ-զինուոր անհատներ (պաշրպօղութեամբ) բացի մինչեւ 5 տարեկան մանուկները: Քաղաքներէն եւ գիւղերէն դուրս հանուելով պիտի սպաննուին:

Բ.— Բանակին մէջ ծառայող բոլոր հայ զինուորները՝ իրենց զինուորական շրջանէն հեռացուելով, հրացանազարկ պիտի ըլլան առանց որեւէ դէպքի տեղի տալու եւ ժողովուրդին տեսութենէն դաղանի:

Գ.— Բանակին մէջ ծառայող հայ սպաներն ալ հսկողութեան տակ պիտի առնուին իրենց պատկանած զօրարածնի կեղբոսին մէջ:

Դ.— Վերոյիշեալ երեք յօդուածներու տրամադրութիւնները առանձնապէս պիտի հաղորդուին բանակի հրամանատարներուն, որպէսզի այս հաղորդագրութենէն մինչեւ 48 ժամ անոնք գործադրուին: Սպասելով այս հաղորդագրութեան՝ պէտք եղած պատրաստութիւնները պէտք է տեսնուին: Պատերազմական Նախարար
ԷՆՎԷՐ

Այսչի եւ Չանկըրըյի հայ մտաւորականներու մահուան կարուանին մաս կազմող Պալազեան եպիսկոպոս այսպէս կը վկայէ իր «Հայկական Գողգոթան» անուն հրատարակութեան էջերէն, «Հայութեան ընդհանուր կացութիւնը» վերնագրին տակ:

— «Պարզապէս չմտած էի ազգային վարիչ շրջանակներու անփութութեան, տեսակ մը ճակատագրապաշտ համակերպութեան, քաղաքական անորակելի բարեմտութեան եւ անհեռատեսութեան վրայ:

«Մարտի սկիզբէն արդէն, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը եւ Պոլսոյ պատրիարքարանը տեղեկացեր էին քանի մը ամիսներ առաջ՝ իթիհատի կողմէ վճռուած ոճիրին տրամադրութեան:

11-24ին ձերբակալուած մտաւորականները երբ Չանկըրը կը հասնին, Ակնուին՝ դեռ երախտայական համոզումով հետեւեալ հարցը կուտար իր ընկերներուն:

— «Այս անորակելի արարքներէն, արդեօք լուր ունի՞ մեր ընկեր թալէաթը, պէտք է հասկնալ»:

Իսկ իր ընկերները՝ մեծամասնութեամբ այն համոզումը ունէին թէ՛ եղածը սխալմունքի մը արդիւնք է, ուչ կամ կանուխ՝ թուրք բարեկամներու միջամտութիւնը կարգադրութեան մը պիտի յանգէր իրենց անփտանդ վերադարձը ապահովելով:

Կը պատմէ թէ՛ Չանկըրըյի բանտին մէջ, հայ ղեկավար մտաւորականներու մեծագոյն մասը բանտի անկիւնները գլուխ գլխի տուած խորհուրդ կ'ունենային, աքսորի տաժանքէն ազատելու հա-

մար՝ կրօնափոխութեան դիմում կատարելու: Մոռնալով իրենց ժողովուրդի հաստատամտութիւնը, որոնք կրանիթի նման դէմ երթալով՝ սպառնացող վտանգին եւ վերահաս աղէտին, կ'արհամարհէին մահը, մերժելով կրօնակցութիւնը այն արիւնկղակ թուրքին՝ որ հայ ցեղին դահիճը կը դառնար զազանային վայրագութեամբ, յայտարարելով որ՝ ով որ կեալուրի մը արեամբ կը ներկէ իր ձեռքը, դրախտ կ'երթայ. անոր մալը, պատիւը, կեանքը հալալ է Միւսիլմանին»:

Այս համոզումով էր որ Տէր Զօրի ճանապարհին, երկու աչքերէն կոյրեր էր դուռային. — « Հէ՛յ, Միւսիլման եղբայրներ, մեզ ալ տուէք դանակ եւ կեալուրի գլուխ, որ մենք ալ կատարենք մեր պարտքը եւ արժանի ըլլանք դրախտին »:

Վերոյիշեալ կերպով՝ մինչ Հայու դահիճ թուրքը գործի վրայ է, հայ զեկավարը զեռ քուն էր, ի տես զինաթափութեան, ջարդի եւ արսորի, ոչ միայն քուն էր՝ այլեւ օժանդակ կը հանդիսանար անոր դիւային ծրագրներուն, եթէ ոչ զիտակցութեամբ, դոնէ անգիտակցութեամբ, մանաւանդ անոնք, որոնք հայութեան ազատութիւնը ապահովելու երզում ըրած էին յանուն իրենց կուսակցութեան, իրենց ցոյցերով եւ պոռոտախօսութիւններով դանակ սրել պարտադրած էին թուրքին, ազատագրուելիք հայութեան վրին համար:

Քիչ մըն ալ խօսքը տանք իրենց յայտնութեան. «Յառաջ», Փարիզ, 27րդ տարի, թիւ 1243:

— « Բոլորովին անկուսակցական եւ խոհեմ վաստակաւոր ուսուցիչ Համբարձում Երամեանն է որ կը պատմէ իր «Յուշարձան» Բ. հատուի մէջ ».

« ... Պէտք է գիտնալ որ թուրքերը արդէն 1914ի աշնան՝ խորհաւանանքներով զինաթափ ըրած եւ հեռացուցած էին քաջամարտիկ Զէյթունը եւ անոր պետերը: Մինչեւ Ապրիլ բոլոր հայաբնակ նահանգներու, մանաւորապէս Մուշի եւ Վանայ նահանգներուն մէջ՝ հայութիւնը արեան բոցերու մէջ խեղդուած էր, ինչպէս նաեւ Վանի ներշոյ գիւղի յուսահատ բնակչութեան ըմբոստացումը:

« Իսկ Արամի ընկեր իշխանը՝ Ապրիլի սկիզբները իր երեք համհարդներով դաւաճանութեան զոհ կ'երթար Հիւճ գիւղի մէջ, երբ յուզեալ Շատալցիները խաղաղեցնելու կը վազէր ձէվտէքի հրամանով: »

Այսինքն յեղափոխութեան պատասխանատու զեկավարը՝ փոխանակ ինքր ստանձնելու հայկական գոյամարտը, գայն մարելու կ'երթար Շատալիս, ուր հայ ժողովուրդը իր գոյութեան պայքարը կը մղէր: (Ընդդժ. մերն է):

... Նոյն ձէվտէթը՝ խորամանկութեամբ, իբրեւ ընկեր, իր մօտ հրաւիրած էր նաեւ Մէլուս Վոսմեանը եւ գլուխը կերած: Լուր զրկած էր ի վերջոյ նաեւ Արամին, նոյն շարամտութեամբ, եւ Արամը՝ ուշ տան հասկնալով ընկեր ձէվտէթի դաւադրութիւնները,

խելքը գլուխը կուգայ եւ կը պատրաստուի փախուստի ճամբան բռնել, բայց այդ ալ ուշ մնացած էր, որովհետեւ Վանի քաջազորով ժողովուրդը՝ միւս նահանգներու ժողովուրդի բախտին չարժանանալու համար, արդէն զէնքը առեր եւ զէպի բերդ զիմեր էր իր զոյամարտը տանելու համար:

Հետեւարար Արամ՝ կամայ ակամայ այս անգամ պարտաւորուեցաւ անոնց միանալ:

Այժմ խօսքը տանք նոյնիսկ դաշնակ լիար Միքայէլ Վարանդեանին, որ «Սերաստացի Մուրատ» հրատարակութեան էջ 220ին մէջ կը խոստովանի հետեւեալը.

— « Հին զինուորը (Մուրատ) չէր փախչէր մեղկ, վեհերոս փոքրոցութեամբ, նա չէր լքեր ռազմադաշտը, այլ կը հեռանար, վասնզի քաղաքացիական (կուսակցական) պարտքը այդպէս կը քելադիւր »: Այսինքն նահանջ պարտադրել հայ Ֆետայիին, երբ այդ յեղափոխական կուսակցութիւնը՝ քարերն իսկ Ֆետայի դարձնելու հարկադրանքին տակ կը դանուէր մեծ եղևնի նախօրեակին: (Ընդդժ. մերն է):

— « Սասնոյ յանդուգն Ֆետային կրնար խուճր մը կորիճներով փարթիզանական կոխներու սկսիլ, քիչ շատ երկար զիմանալ լեռներու, ձորերու մէջ, եւ նեղը ձգել պատերազմի հոգսերով բռնուած Թուրքը, սակայն պատասխանատուութեան ահաւոր խնդիրը կար, կուսակցութեան կեզրոնէն ստիպողական հրահանգ կար, հետեւարար Մուրատ կը կրկնէր, —

« Մե՛ք պատճառ չըլլանք ժողովուրդը կոտորել տալու, հեռու մնանք գոյամարտէ, քա՛նու չփանկանք »:

(Ի հարկէ այս կուսակցութիւնը Սերորներու, Գէորդներու, Հրայրներու, Անդրանիկներու, Քեռիներու կուսակցութիւնը չէ որ Խանասորէն սկսեալ մինչև Պանք Օթթօման ազատագրութեան եւ յեղափոխութեան դրօշակը պարզէ, ընդունելով հարիւր հազարաւոր Հայերու ջարդը Կարմիր Սուլթանի կարմիր թուրով: Ընդդժ. մերն է)

Մինչ Շապին Գարահիսարը, Ուրֆան, Ալ-տաղը, Սուէտիան, Վանը, հսկառակ Դաշնակցութեան եւ Մուրատի նահանգին, չփացումին՝ իրենց պարտքը կը կատարէին իրենց կարելիութեան սահմանին մէջ, հայ կամքի ու զոյամարտի պատուաւոր յուշարձաններ կը դարձնէին, փրկելու համար հայ կեանք եւ հայ պատիւ, անդին՝ Սասնոյ անառիկ սարերուն, հայ յեղափոխական եւ ազատագրական պատասխանատու զեկաւարներ՝ Ռ. Տէր Մինասեան եւ Վ. Փափազեան իրենց խուճրերով եղած չեղած զէնքերը վերցուցած, զէպի Սասունը քարձրանային, սողին Մշոյ դաշտի կամ ամբողջ Տարօնի հայ ժողովուրդը կը լքէին ինքն իր գլխուն միայնակ, առանց ինքնապաշտպանութեան միջոցի:

Այդ օրերուն, Մշոյ հարազատ հերոսներէն Հաճի Յակոբ Կոտոյ-

եան, որ կը դառնուէր Մուշ քաղաքին մէջ, խիստ դիտողագիր մը զրկելով իշխաններուն, կը դատապարտէ անոնց ընթացքը, փախուստի ձեւը, եւ կը պահանջէ որ ամբողջ զինեալ խումբերը մնան քաղաքին եւ դաշտի ժողովուրդին մէջ, զօրաւոր ինքնապաշտպանութիւն մը կարենալ կազմակերպելու համար, յայտարարելով թէ՛ ընդհ. պատերազմի մէջ ենք, մեզի կարեւոր է կորսովի ղիմադրութիւն եւ երբեք լեւնային չքացում:

Իսկ անոնք կը պատասխանեն. «Իրարանցումի պէտք չկայ, վաղ կամ ուշ ուստական բանակը կը գրաւէ այս տեղերը եւ մենք ալ կ'իջնանք ժողովուրդին մէջ»:

Տէր Մինասեանի եւ Փափաղեանի այդ հաւաստիքները սակայն ոչ մէկ արդիւնք տուին, եւ ընդհակառակը ուստական բանակը ուշացած ըլլալով, թուրք բանակը եւ խուժանը իրենց արիւնարբու ցանկութեան յագեցումը ապահովելու համար, շարունակեցին յարձակումը, ամէն ճիգ թափեցին Մշոյ անդէն ժողովուրդը բնաջնջելու, ուր Հաճի Յակոբ Կոտոյեանը հազիւ 15 օր կրցաւ իր քաջարի խումբով (Արօ, Արամ, Տէր Չաքարեան եւ Արզար միասին) ղիմադրել եւ քաղաքը պաշտպանել, որմէ ետք ոչ մէկ օգնութիւն հասած չըլլալով իրեն, կը հրամայէ իր ընկերներուն, որ ջանան փրկուիլ վտանգէն, յայտարարելով. — «Գացէք պատմեցէք ինչ որ տեսաք, իսկ ես կը մնամ ժողովուրդին մէջ եւ կը մեռնիմ անոնց հետ»: Իսկապէս ալ մնաց եւ մեռաւ, Սուրբի

յիշատակը թողլով մեր սրտերուն մէջ:

ՍԵՐԱՍԱՅԻ ՄՈՒՐԱՏ

Իսկ Սերաստիոյ շրջանին յեղափոխական ղեկավար Մուրատ՝ իր կուսակցութեան հրամանով չքացած, անզգայ քար դարձած՝ հեռադիտակով ականատես կ'ըլլար իր սիրելիներու մահուան կարաւանին, նոյնիսկ իր կնոջ՝ երախան կոնակին, ինչպէս նաեւ հրկիզումը իր արենակիցներուն Շապին-Գարահիսարի բերդին:

Այսպէս՝ Մուրատ չքացաւ, ուրացաւ իր յեղափոխական կոչումը, իր նպատակը, իր երդումն ու փրփականտը թէ — ծախեցէք նոյնիսկ ձեր երկու եզներէն մէկը եւ զէնք առէք ինքնապաշտպանութեան համար:

Ուրացաւ Սերոբներու, Գէորդներու, Հրայրներու նահատակութեան

սկզբունքը, որոնց կէս մնացած գործը շարունակելու երգումը ունէր՝ Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան համար: Բայց երբ ժամանակը եկաւ, վճռական մահուան սուրբ սկսաւ շողալ այդ հայութեան գլխին, յանկարծ Մուրատ չքացաւ անզգայօրէն իր կուսակցական պիւրոյին դաւադիր կամքը դռնացնելու համար, որոնց յեղափոխական եւ ինքնապաշտպանութեան գործի ուրացումը սկսած էր սահմանագրութեան օրերէն, երբ ան ձեռք տուաւ իթթիհատին: Միայն Անդրանիկն էր որ տեսաւ այդ ահեղ ուրացումը եւ իր կուսակցական քսութիւնը շարունակելու իրենց երեսին՝ անցաւ Պուլիարիա:

Ոչ միայն Մուրատ, այլ որեւէ պատասխանատու դաշնակցական չտեսնուեցաւ, որ Հայ ժողովուրդի ազատագրական կամ դոյամարտի գրօշակը պարզելու նախակարգակարգը դարձած ըլլայ:

Իսկ տարիներ վերջ՝ այդ կուսակցութիւնը իր դաւադրողի եւ անփառունակ նահանջողի սեւ մուրը մաքրելու համար վերոյիշեալ դոյամարտներու փողահարը դարձած է, զանոնք իր հերոսութեան վերագրելու տենչով, իր չքացումի յանցանքը շարունակելու կղերականի եւ պահպանողականի գլխին:

Վերոյիշեալ օսմանեան Պատերազմական եւ Ներքին Գործոց նախարարներու պաշտօնական հրամանագրերու համաձայն, 1914ի ընդհանուր պատերազմի փոթորիկոտ օրերուն, Հայր Իսպառ բնաջնջուելու ծրագրային գործողութեան ենթարկուեցաւ՝ առանց կրօնական կամ դադափարական խտրութեան:

Անգէն, անփորձ եւ միամիտ հայութիւնը յանկարծակի եկաւ, շքեցաւ այս ամարդ ելոյթի առաջ, իր միտքն ու արամարանութիւնը շիրջան ըմբռնել անոր տարողութիւնը եւ հաւատալ այն ճիւղային ծրագրին որ կը դարբնուէր իր գլխին:

Թէ ի՞նչպէս —

Ա) Նախ ղէնքերը հաւաքուեցան այն համոզումով թէ. — պատերազմի մէջ ենք, առ ի ապահովութիւն՝ պէտք է որ ժողովուրդի մօտ ղէնք գտնուի:

Հայն ու հայ ղեկավարութիւնը՝ իբր փոքրագոյն եւ արդար ղիջողութիւն, յանձնեցին իրենց ղէնքերը եւ ղինաթափուեցան:

Բ) Երիտասարդները հաւաքուեցան իբրեւ ղինուորներ՝ հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Այդ անառարկելի հրաւերին ալ անսալով ընդառաջ գացին, որով ձեռք բռնող ուժ չմնաց ղրեթէ, որոնք ըստ կնիւկի փաշայի ծածկագիր հրամանագրին գաղտնօրէն թունաւորուեցան եւ ջարդուեցան:

Գ) Առ ի ապահովութիւն պատերազմի բռնուող թուրք հայրենիքին, առաջարկուեցաւ հայ մեծամեծներուն կամ գլխաւորներուն, ինչպէս նաեւ կրօնական առաջնորդներուն, որ ժամանակաւորապէս հեռանան ղէպի կառավարութեան ցոյց տուած աքսորավայրերը քանի

մը ամիսէն կամ պատերազմի վերջաւորութեան ողջ առողջ վերա-
դառնալու համար դարձեալ իրենց տեղերը:

Կամայ ահամայ՝ այս երրորդ հրաւերն ալ ընդունեցին, հայ մե-
ծամեծները եւ կամ առաջնորդները դուրս քշուեցան իրենց սահ-
մաններէն դէպի անձանօթ ուղղութիւն, նոյնիսկ աքսորավայրերէն
կեղծ հեռագիրներ հասան իրենց սիրելիներուն թէ՛ «Ողջ առողջ
հասած ենք մեզ սահմանուած նոր բնակավայրը եւ շատ հանդիստ
ենք», ինչ որ իրականին մէջ՝ անոնք ալ ուղարկուած էին անդիի աշ-
խարհ, թրքարարոյ ոճրագործութեամբ:

Գ) Ի վերջոյ ամբողջ զիւղերու եւ քաղաքներուն մէջ մնացած ան-
կար եւ անտէր հայ բնակչութիւնն ալ հրաւիրուեցաւ՝ ժամանակա-
ւորապէս լքելու համար իրենց պապենական բնակավայրերը եւ հե-
ռանալ դէպի հարաւ (Տէր Զօրի ուղղութեամբ) պատերազմէ վերջ
վերադարձուելու խոստումով:

Գիմադրող ոչ ոք մնացած չըլլալով, կամայ ահամայ այս վերջին
հրաւերն ալ ընդունեցին եւ դուրս եկան իրենց բնիկ հայրենիքէն,
անհաշիւ շարժուն եւ անշարժ ստացուածքներ, ինչպէս նաեւ ամէն
տեսակ անասուններ ախոռները եւ կամ դաշտերը թողլով, շատեր
ալ նոյնիսկ շուարած գոնեբնին գոցելով բանալիները առին ու գացին
վերադարձին գտնելու յոյսով:

Այսպէս իւրաքանչիւր քաղաք եւ գիւղ՝ կարաւան առ կարաւան
դուրս եկաւ իր բնիկ օճախէն, շարան, շարան, հազարներով դէպի
հարաւ քուեցան, կողոպտուելով, բռնադատուելով, բռնարարուե-
լով մարդանման թուրք զազաններէ, հալեցան ու մաշեցան տաժա-
նակիր եւ անվերջանալի ճանապարհի երկայնքին:

Գեաւեր, առուակներ կարմիր ներկուեցան Հայոց արիւնով, շատ
տեղեր անոնց սահանքը կանգ առաւ Հայոց դիակներով:

Կարգ մը շրջաններուն, եկեղեցիներու մէջ խճողուած Հայերու
ողջ ողջ հրկիզումով մարդկային ճարպը դուրս ժայթքեց հեղեղա-
նման դրան սեմէն, ծերեր, երախաներ ձիերու սմբակներու տակ
կոխան դարձան գազանօրէն, Տանգէն՝ իր դժոխքի նկարագրութեան
մէջ շատ փոքր կը մնայ թուրքին սաղայէլական արարքներուն քով:

Երզնկայի ճանապարհին, թուրք սպայ մը առանց ինքնութիւնս
ճանչնալու, սկսաւ պատմել հետեւեալը.—

« Գարահիսարի եւ Էղպիտէրի հայ հարսներն ու կոյսերը՝ հա-
րիւրներով Չարտախլըյի ճակատի թուրք զինուորներու քմահաճոյ-
քին յանձնուեցան, որոնք՝ կարճ ժամանակուայ մէջ անասելի սեռա-
յին հիւանդութեանց բռնուեցան, եւ գոնէ զինուորը փրկելու համար,
այս անդամ հիւանդ կամ ոչ հաւաքեցին կեալուրները եւ խարոյկնե-
րով ողջ ողջ այրեցին բոլորն ալ: »

Տեղահանութենէն վերջ Երզնկա հանդիպեցայ թուրք սպայի
մը, որ պատմեց թէ՛ « Փոքր Սպայից վարժարան յաճախող 70ի

մօտ հայ պատանիներ, առաւօտեան լուսարացին, երբ ընդհանուր աչակերտութիւնը դեռ խոր քունի մէջ էր, արթնացին, գիշերանոցներով զանոնք առաջնորդեցին դպրոցի պարտէզին շրջապատին տակը, ուր նախապէս փորուած փոսերը լեցնելով ողջ-ողջ թաղեցին աղեխարշօրէն՝ ի լուր իրենց թուրք ընկերներուն »:

Երդեկայէն վերադարձիս, Սերաստացի սպայ ընկեր Վարդան-Բակուրի հետ Սու շէհրի հիւր եղանք թուրք տուն մը: Պառկելու ժամանակ 4-5 տարեկան տղեկ մը եկաւ մեզ մօտ, իրր թուրք սպայ, իր իսլամական քաջութիւնը պատմելու հետեւեալ կերպով.

— « Էս ժամանակին կեամբուր էի, ինձմէ փոքրիկ եղբայր մըն ալ ունէի, իսլամ մայրիկիս հետ գիւղին վերի ժայռերը բարձրացանք, մայրիկս ինձի դանակ մը տուաւ եւ ըսաւ.— Այս դանակով եղբորդ գլուխը կտրէ որ լաւ իսլամ եղած ըլլաս եւ անոր աղուոր ուտելիքները միայն դուն վայելես: Կտրեցի եղբորս գլուխը: Ժայռէն վար նետեցինք զայն ու տուն վերադարձանք: »

Իսկ մենք ի՞նչ կարող էինք պատասխանել. ոչինչ. զայն հեռացուցինք ու վերաբերուինս գլուխինս քաշեցինք, քանի մը արցունքով մեր ցասումը դարմանելու համար...

Եւ ո՞ր մէկը, եւ ո՞ր մէկուն պատմութիւնը. ամէն վերապրող ունի իր պատմութիւնը կամ ողբսականը, անգոր՝ ամփոփելու թուղթի յիշայ:

Հայկական անգոր կարաւանները ճանապարհին ջարդուփշուր դառնալով, մէկ տասներորդ մասը միայն կարողացաւ Հալէպ հասնիլ, որոնց մէջ երախտները աւելի դիմացկուն եղան քան տարիքոտները: Ժամանակ մը՝ որոշ շրջաններու մէջ, հայ երախտները որդեգրուեցան եւ որբանոցները հաւաքուեցան, զանոնք թրքացնելու համար մասնաւոր թուրք դատարարակուհիներու հսկողութեան տակ, որոնց մէջ նշանաւոր եղած են Հալիտէ Էտիպ եւ Նիկիար հանրմները Հալէպի շրջանին մէջ, բայց թալէաթ փաշան այդ ալ շատ տեսաւ եւ հետեւեալ ծածկագիր հրամանները զրկեց Հալէպի կուսակալութեան.

— « Այդ տեսակ որբանոցներու պէտք չկայ, զղացումներու անսալով զանոնք (որբերը) կերակրելու եւ անոնց կեանքը երկարելու համար ժամանակ վատնելու տանն չէ. զրկեցէք (անապատները) եւ լմնացուցէք »:

21 Սեպտ. 1915

Ներքին Գործոց Նախարար
ԹԱԼԷԱԹ

Թիւ 830 ծածկագիր

— « Հաւաքեցէք եւ սնուցէք այն որբերը միայն, որոնք չեն կրնար յիշել զուլումը, որուն ենթարկուեցան իրենց ծնողները, մնացածները կարաւաններու խառնելով զրկեցէք »:

12 Դեկտ. 1915

Ներքին Գործոց Նախարար
ԹԱԼԷԱԹ

Ժամանակ մը տարածայնութիւն ելած է թէ — բացի Արեւելեան Նահանգներու հայ աքսորեալներէն՝ միւսները կրկին իրենց տեղերը պիտի վերադառնան, սակայն ոչ մէկ վերադարձող եղաւ: Այդ տարածայնութեան արդիւնքը այն եղաւ որ Արեւելեան Նահանգի աքսորեալներու մեծագոյն մասը բոլորովին մերկացուելով, անհանդուրժելի կացութեան մը ենթարկեցին զանոնք, ցերեկին արեւու կիզիչ տաքին, իսկ գիշերը խոնաւ եւ ցուրտ դժբախտութեան:

Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան բժիշկներէն Տօքթ. Հրեշտակեան նոյնպէս հանդիպած է նման մերկ կիներու եւ երախաներու Մարտինի շրջակաները: Խեղճ կիները եւ աղջիկները, — կը պատմէ Տօքթորը, — ամօթէն ուէլլաի (մատուտակ) տերեւներով դոցեր էին իրենց ծննդական գործարանները, ձեռքերնին ալ վրան գրած էին որ չիյնան տերեւները:

Իսլամ տղաքը դաւաղաններով անոնց ձեռքերնուն կը զարնէին, որպէսզի նոյնիսկ այդ տերեւներէն մերկանան, ու կը պոռային.

— Թո՛ւ, թո՛ւ, էրմէն (Հայ):

Մեծերուն ըրածը պզտիկները կը լրացնէին եւ այդ թշուառ կիները խելակորոյս, այս ու այն կողմ կը վազէին հայհոյելով, աղաչելով, պաղատելով.

— Թո՛յն տուէք մեզի, թո՛յն, ուրիշ բան չենք ուզեր...:

Կառավարութիւնը իմանալով հանդերձ այդ խեղճերու նման վիճակը, հրամայեր էր որ անոնք այդ վիճակի մէջ քշուին անապատ, առանց քաղաք կամ գիւղ հանդիպուելու, որպէսզի մարդ չտեսնէ:

Անապատներու մէջ անոնց կացութիւնը աւելի անտանելի դարձաւ, ուր խոտ իսկ չճարուելով, սկսան իրենց մեռելները ուտել: Անգամ մը կին մը իր հիւանդ աղջկան փափաքին գոհացում տալու համար կը ներկայանայ դաղթական խումբի մը որ նոր մեռել երախայ մը կ'եփէին ուտելու համար. այս վերջինս իր հիւանդ աղջկան համար կտոր մը բան կ'ուզէ, սակայն մերժուելով ձեռնունայն կը վերադառնայ, եւ ցաւօք սրտի կը յայտնէ որ չտուին: Աղջիկն ալ նոյնքան յուսահատ եւ զայրացկոտ կ'ըսէ. — Մայրիկ, եթէ ես ալ մեռնիմ եւ դուն ալ զիս եփես ուտելու համար, կտոր մը մի տար անոնց:

Պարսիզակցի տղայ մը, հազիւ տասնամեայ, Տէր Զօրէն տասը ժամ ասդին՝ Սէպրայի եւ Համայի կէս ճամբուն վրայ, աւազին մէջ թաղուած, դէպի վար իջնող Հայերը ետ դարձնելու կը ջանայ:

Այս տղան չէր կրնար խօսիլ: Լեզուն կտրուեր էր, ո՛վ գիտէ ի՛նչ զարհուրելի դէպքի մը ընթացքին: Բայց ձեռքի շարժումներով կը հասկցնէր թէ վարը պիտի ջարդէին, եւ իր անբարբառ պերճախօսութիւնը չէր ընդհատուեր, մինչեւ որ մարդիկը չհամոզէր ետ դառնալու: Յետոյ նորէն կը թաղուէր, կը ծածկուէր աւազին մէջ,

սպասելով նոր մարդոց: Այդ զարհուրանքի եւ սոսկումի օրերուն մէջ՝ այս հոյակապ վեհանճնութիւնը տասնամեայ տղու մը կողմէ, որ խօսելու կարողութիւնն ալ չունէր, պատմութեան աւանդ մը կը դառնայ այլեւս: Ի՞նչ եղաւ այս պզտիկ հերոսը, Հայը արդե՞օք չի հպարտանար այս տեսակ զաւակներ ալ ծնած ըլլալուն համար:

Ի վերջոյ՝ Տէր Զօր հաւաքուած հայ կմախք եւ կենդանի զանգուածը դետեղերք հաւաքելով, վրանին կազ (քարիւղ) կը սրահն եւ ողջ ողջ կ'այրեն հարիւր հազարներով: Ո՛չ միտք, ո՛չ թուղթ, ո՛չ մեկան կարող են նկարագրելու այդ դժոխային գեհնը:

Լուռ էր մարդկութիւնը աշխարհի, լուռ էր Աստուածը երկնքին, այս զարհուրելի արհաւիրքին ի տես: Հայը անդամահատուեցաւ աննախընթաց ոճրագործութեամբ, սակայն չմեռաւ ան:

Հակառակ վերոյիշեալ տասնամեայ եւ անլեզու Պարտիզակցի պատանիի հայրենասիրութեան, հայ ժողովուրդի պատասխանատու ներկայացուցիչներ՝ Պոլսոյ հարիւրաւոր մտաւորականներ, երբ շոգեկառքէն վար կ'առնուին եւ Տէր Զօրեան ուղղութեամբ սպանդանոց կ'առաջնորդուին, Ակնունին ընկերներուն դառնալով կ'ըսէ.

— « Եղբայր, ընկեր Թալէաթը լուր ունի՞ արդեօք այս խայտառակութիւններէն. պէտք է հասկնալ»: Զօհրապ եւ Զարգարեաններ նոյնպէս երբ Տէր Զօրի սպանդանոցը կ'առաջնորդուէին, Հայոց դիակներու վրայով, խելացի ճանչցուած այդ մուրաճները տակաւին հեռագիր կը զարնէին ընկեր Թալէաթին խնդրելով թէ — Մեզ ո՞ւր կը դրկես այսպէս. միթէ՞ մեզ համար չնորհ չկայ:

Այդ ճիջոցին էր որ՝ Ուրֆայի գոյամարտի հերոս Եօթնեղբայրեան Մկրտիչ լուր կուտար իրենց թէ — Դուք զձեզ միայն կրնաք փրկել. իսկ եթէ կը վարանիք, թոյլ տուէք որ ես փրկեմ ձեզ, կամ միաւրին պատուաւոր մեռնինք:

Իսկ մեր երեսփոխանները ժխտական պատասխան տուին, յուսալով փրկարար պատասխանը՝ Թալէաթի հեռագրին, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ կացինի հարուածներ իրենց վրին:

Իսկ Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսը՝ արցունքը աչքերուն, իր զղջումը կը յայտնէր հետազային՝ խոստովանելով որ — «չգիտցայ»: Որովհետեւ, սոյն հովիւն էր որ հրաւիրած էր զինաթափ ըլլալու քաջամարտիկ Զէյթունը:

Իսկ դաշնակցական լիտր Վարանդեանը, որուն հետազային հարցում տրուած էր թէ — Ինչո՞ւ նախազդոյչ չեղաւ ձեր «մարտական» կուսակցութիւնը, հայ եղեռնի առթիւ, ան պատասխանած է.

— Զէինք զիտեր թէ՛ այդ աստիճան ծանր պիտի ըլլար հարուածը: Եթէ հայ յեղափոխականները անդիտացան դործին ծանրութիւնը եւ իրենց դերը, սպանդանոց առաջնորդել տուին հայ ժողովուրդը ոչխարի նման, հայ ժողովուրդի ծոցէն դուրս եկան անպատասխանատու մարդիկ եւ շատ աւելի դիտակից դարձան, քան մեծապատիւ

պատասխանատուները, գոյամարտի ասպարէզը նետուեցան Շապին-Փարահիտարէն, Ուրֆայէն, Վանէն, Ադ-տաղէն, Սուէտիայէն, եւ կարողացան կերպով մը փրկել Տաճկահայուն մարդկային պատիւը, թուրք փաշային յայտարարելով թէ — «Եթէ քանի մը Ուրֆա եւս ասպարէզ կարգար մեզի դէմ, ի՞նչ պիտի ըլլար մեր վիճակը:»

Իսկ Վանայ գոյամարտը խիղախ եւ խելացի ձեռնարկ մը եղաւ եւ բախտաւոր ելք մը ունեցաւ, մանաւանդ ուսւ բանակի եւ հայկական կամաւորներու շուտափոյթ վերահասուժով, փրկուելով նահանգի մեծագոյն մասը, հակառակ պարագային ան ալ պիտի ենթարկուէր միւս նահանգի Հայերու տխուր վիճակին:

ՀԱԼԷՊԻ «ՊԱՐՈՆՆԵՐ»Ը

Այս առթիւ յիշատակութեան արժանի են հայրենասէր, անձնուէր եւ քաջակորով երկու եղբայրներու անունն ու անվախ գործունէութիւնը Հալէպի մէջ:

Երկու պատուական Հայեր, Օննիկ եւ Արմենակ Մազլումեան եղբայրները սփորարար «Պարոններ» կոչուած, նախախնամական

ՕՆՆԻԿ ԵՒ ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ Եղբայրներ

դեր մը կատարած են Հալէպի մէջ ջարդի եւ տեղահանութեան դարհուրելի օրերուն, վտանգի տակ դնելով իրենց հարուստ ստացուածքը, նախանձելի դիրքը, նոյնպէս իրենց կեանքը:

«Պարոններ»ը՝ շնորհիւ Հալէպի կեդրոնը ունեցած իրենց պանդոկին, որ պանդոկ մը ըլլալէ աւելի կառավարական եւ դիւանադիտական շէնք մը դարձած էր, իր հիւրասիրած կուսակալներով, ոստիկանական տնօրէններով եւ այլ պատասխանատու պետական պաշտօնեաներով, որոնք զիչեր ցերեկ հոն էին եւ կը վայելէին «Պարոններ»ու մեծարանքը եւ փոխադարձաբար, դարմանալի դիրք մը՝ այդ սոսկումի ժամանակներուն մէջ:

Մեծը՝ Օննիկ Մաղլումեան, երբեք զլուխ ծող մարդ չէր, լեզուն բռնել չէր դիտեր. չէր կրնար նաեւ կեղծել, բացառիկ ճշմարտութիւն մըն էր Թուրքերուն հետ ունեցած անոր վարմունքը, մանաւանդ՝ համարձակութեամբ եւ անկեղծութեամբ տողորուն: Միաժամանակ այն աստիճան անուշ բնաւորութիւն մը ունէր, այն աստիճան շոայլօրէն իր հաստատութիւնը տրամադրեր էր, սիրաշահելու, պատուելու եւ հիւրասիրելու համար այն մարդիկը, որոնք կոչուած էին մէկ օրէն միւսը իր ազգին դահիճները դառնալու, եւ հետեւաբար յաջողեր էր անսահման ազդեցութիւն մը ձեռք բերել, եւ այդ ազդեցութիւնը կը կիրարկէր իր ազգակիցներու փրկութեան համար, մանաւանդ Ապտուլլահ Նուրի պէյի պէս հրէշի մը, որ Չատիկ խթման օր մը իրեն հարցուցեր էր թէ՞ — Վաղը Չատիկ է՞ մեղի ի՞նչ տեսակ շամբանիա պիտի հրամցնես, եւ հետեւեալ պատասխանը ստացեր էր «Պարոն»էն.

— «Մեղի համար Չատիկ պիտի ըլլայ այն օրը, երբ դուն սակէ կ'ելլես կ'երթաս:»

Պատիկ եղբայրը՝ Արմենակը, նոյնպէս կեղծելու, զգացումները ծածկելու կարող մարդ չէր. գրեթէ ամէն օր ոտիկանատունն էր՝ ընտանիքի մը կամ անհատի մը փրկութեան համար, որուն դիտուն վերեւ կը սաւառնէր մահը:

Ձեքի պէյի պէս մարդ մը որ իր վայրենութեամբ հռչակ հանած էր եւ Տէր Չօր կ'երթար իր զազանութիւնները ի դորձ դնելու համար, Արմենակ զայն իր տունը հրաւիրեր էր, աշխատեր էր բարի տրամադրութեամբ լեցնելու համար զայն դէպի Հայերը:

Երբ մանաւանդ պաշտօնեաներ Հալէպ կը զրկուէին հայաջինջ ճրագրի իրականացման համար, այս երկու եղբայրները իսկոյն կը ջանային իրենց ազդեցութեան ենթարկել զանոնք եւ ընդհանրապէս ալ կը յաջողէին:

Ճէմալ փաշան նոյնպէս սիրեր էր այս երկու եղբայրները եւ կը պաշտպանէր երկուքն ալ: Փաշային թիկնապահներուն պետը՝ Նուարէթ պէյ, եղբոր մը պէս կը սիրէր զանոնք: Այդ բարձր պաշտօնէութեանց սիրաշահումներովն էր որ՝ այդ սարսափելի օրերուն կարողացած են Հայ պաշտպանել, բան մը որ Թուրքերն իսկ կը քաշուէին յանձն առնել: Ինչ որ ալ ըլլայ՝ երբեք չմտածեցին իրենց անձը կամ շահը, իրենց ընտանիքին եւ զիրքին սպառացող վտանգը եւ յարաւեւեցին իրենց հայրենասիրական ձեռնարկները:

Շիւքրի պէյ կը հասկնար այս բոլորը եւ կը դուռար.

— «էն առաջ այդ բոյնը (Պարօնի պանդոկը) պէտք է քանդել»:

Առաջին փորձ մը ըրաւ զանոնք աքսորել տալու, բայց չյաջողեցաւ: Մաղլումեանները այդ վտանգը տեսնելով զգուշացան: Ճէլալ պէյ պաշտօնանկ ըլլալով՝ իրեն կը յաջորդէ Պէքիր Սամի պէյ, իբր կուսակալ Հալէպի, որ հազիւ պաշտօնատեղին հասած՝

Մազլումեաններուն ազգեցութեան տակ կ'իյնայ: Շիւքրի պէյ ճարահատ, Պոլիս՝ Ներքին Գործոց նախարարութեան կը դիմէ, որով Սամի եւս պաշտօնանկ կ'ըլլայ եւ անոր տեղը կուզայ՝ Պիթլիսի կուսակալ Մութաֆա Ապտիւլ Հալիք պէյը, որ նոյնպէս հասկնալով որ Մազլումեաններու ներկայութեան պիտի չկարողանայ իր ստանձնած զազանութիւնները ի դորձ դնել, ուստի անոնց ազգեցութիւնը կտարելու համար դոնէ մեծ եղբայր Օննիկը քշելու կը ձեռնարկէ զէպի Մուսուլ, ինչ որ մահուան դատապարտելու պէս բան մըն էր: Բայց ձէմալ փաշայի հաւանութիւնն ալ պէտք էր:

Փաշան տեսնելով որ աքսորի հրամանը արդէն ստորագրուած է, հետեւաբար՝ իրը շարեաց փոքրագոյն՝ իրաւունք կուտայ Մազլումեանները ուղարկել Երուսաղէմ:

Բայց Լիբանանի կառավարիչ Ալի Մինիր պէյ նոյնպէս բարեկամ ըլլալով, կը միջնորդէ իր կարգին որպէսզի Լիբանան տարուին եւ Զահլէի մէջ մնան, որուն ձէմալ փաշան ալ հաւանութիւն կուտայ եւ այդպէս ալ կարգադրութիւն կ'ըլլայ:

Բայց՝ կարելի՞ էր այս անվախ եւ հայրենասէր Հայերը անգործութեան դատապարտել: Աքսորի մէջ իսկ, անոնք փրկարար դեր կատարեցին հայ ազատագրութեան համար, որով Թուրքերը՝ Օննիկ Մազլումեանը կոչեցին «հայկական հիւպատոս»:

Այսպէսով՝ նորեկ կուսակալ Մութաֆա Ապտիւլ Հալիք պէյ ազատօրէն կարողացաւ իր զարհուրելի հայկական բնաջնջումը ի դորձ դնել Հալէպի եւ Տէրզորի շրջաններուն, ինչպէս նախօրօք կատարել էր Պիթլիսի կուսակալութեան շրջանին:

Մեծ եղեռնի առթիւ՝ երկու հակառակից պատկերներ .—

ՎԵՀԱՆՈՒՇԸ .— Ապրիլեան մեծ եղեռնի հրդեհն էր բռնկած ամէն տարիքի եւ սեռի հայութիւնը մահուան ճանկերուն մէջ կը գալարուէր աննկարագրելիօրէն, Հայաստանի սարերէն, ձորերէն մինչեւ արարական կիզիչ անապատները:

Այս գեհնային շրջանին էր, Պարբերդի գիւղերէն 17 ամեայ Վեհանուշը ընտրուած, վար դրուած էր Թուրքի մը մօտ, իբրև լաւագոյն պատառ, մինչ գոթախա գեղուհիին հայրենակիցներն ու սիրելիները քշուած էին զէպի գեհնը, յատակը, անծանօթ որկորը հորի մը, որուն բերանը միայն կ'երեւար երկրին երեսը լայնածիր շրջանակով մը, ուր շարան, շարան մահուան հայ կարաւանները կը հոսէին իրարու ետեւէ, ինքնութենէ կամ մահուան դիակէ առանց հեաք մը ձգելու երկրի վրայ:

Թուրք ռճրագործները զարմացմամբ կը յայտնէին իրարու թէ՛ այս հորին ո՛չ լեցուելիքը կայ եւ ոչ ալ խորութիւնը հասկնալու զաղտնիքը կամ կարելիութիւնը:

Վերոյիշեալ դերեւոյս հայ գեղուհին լուրը շրջան կ'ընէ թուրք հասարակութեան մէջ: Գուրսէն եկած թուրք սպայ մը կ'երթայ կ'առնէ զայն, իրեն կին դարձնելու համար, բայց Հայուհին կ'ընդ-
դիմանայ իր բոլոր ուժովը նման անպատուութիւն եւ ուրացում:

Սպան ի զուր կ'աշխատի զայն համոզել յայտարարելով որ հա-
մակերպի իր առաջարկին, խնայէ իր կեանքին, հակառակ պարագա-
քին՝ ինքն ալ կ'առաջնորդուի իր սիրելիներու ինկած մահուան
գուփը:

Հայրենիքն ու ծնողքը, անոնց դուրգուրանքն ու տառապանքը
ճանչցող, անոնց սրտի խոր զգացումները թափանցող պատուախնդիր
եւ հաւատարիմ Հայուհին կը յայտարարէ. — Աւելի լաւ է ինձ
ընդունիլ իմ սիրելիներու մահուան գուփը, դետնին մութ եւ մահա-
ցու յատակը՝ քան քու շնորհած երջանկութիւնը այս լոյս աշխարհի
վրայ, որ ինձ համար օտար է, դժոխք է, ինչ որ ամբողջ էութեամբս
կը դանիմ ու կ'ատեմ. որովհետեւ՝ հոս է որ կը տեսնեմ ցեղիս,
սիրելիներուս ոճրագործներուն անհանդուրժելի եւ անզգամ քրքիչը,
որոնց կըքի եւ երջանկութեան դժբախտ խաղալիկը պիտի դառնամ,
անհետացող սիրելիներուս վրէժը սրտիս:

Թուրք սպան՝ տեսնելով որ ամէն փորձ ի զուր է Հայուհին տի-
րանալու, կը յայտարարէ. — Քու ցանկութիւնը թող ըլլայ՝ հերոս
հայ ազնիւի, կոյս պատիւովդ՝ զնա, միացիր սիրելիներուդ, քանի որ
այդպէս կը ցանկաս:

Հայուհին ուրախութեամբ կ'առաջնորդուի գուփին բերանը, կը
խաչակնքէ եւ թեւերը բանալով՝ ժպտը դէմքին կը նետուի ան-
դունդը, իր սիրելիներուն միանալու գոհունակութեամբ, թէկուզ
անոնք ըլլան դեհենին ծոցը:

ՍԻՐԱՆՈՒՇԸ. — Ոչ միայն հայկական վեց նահանգներու՝ այլ
Պոլսոյ շրջանի հայութիւնն իսկ կը բռնէ Ապրիլեան Գողգոթայի
ճամբան, որոնց մէկ մասը կը հասնի արարական աւազուտները,
Տէր-Ձօր: Ի մէջ այլոց Սիրանուշը, որը բռնութեամբ իր սիրելիներէն
պոկուելէ, ասոր անոր ձեռքը խաղալիկ դառնալէ վերջ՝ ի վերջոյ կը
ծախուի թուրք հովիւի մը, կամայ ակամայ կը դառնայ անոր օրի-
նաւոր կինը, որմէ կ'ունենայ երկու հատ ալ զաւակներ:

Սիրանուշը նկատի ունենալով իր ցեղին, իր սիրելիներուն եւ
իր գողգոթան, աքսորական ճամբու երկար, տաժանակիր եւ մահա-
ցու իրականութիւնը, որմէ կարողացեր էր մի կերպ ազատիլ եւ կին
դառնալ հովիւի մը, կազմելով խոնարհ ընտանիք մը, մայր երկու
զաւակներու, մի կերպ իրեն փառք կուտար, կը սիրէր իր օճախը,
ինչպէս նաեւ իր ամուսին՝ թուրք հովիւը:

Երեք տարիներ վերջ՝ պատերազմը վերջ կը դառնէ, ողջ մնացող
Հայերը՝ Դաշնակիցներու օժանդակութեամբ կը սկսին կազմակեր-
պուիլ եւ հաւաքել իրենց բեկորները աքսորավայրերէն:

Սիրանուշի մօրաքոյրը ողջ մնացած ըլլալով, մօր պարտականութիւն կատարելու նախանձախնդրութեամբ կը սկսի փնտռել իր քրոջ աղջիկը, Սիրանուշը, որուն առեւանդումին վայրն ու թուականը կը յիշէր: Աջ ու ձախ հարցնելէ վերջ, իրենց ցոյց կը արուի կորուսեալին վերջին հանգրուանը, թուրք հովիւին տունը:

Մօրաքոյրը զաղտնօրէն կը յաջողի յարաբերութեան մէջ մտնել Սիրանուշի հետ. երկար կ'աշխատի զայն համոզելու որ՝ իր ազգը, իր հաւատքը, իր ընտանեկան օճախը վերադառնայ:

Իսկ ան՝ երբ կը յիշէ իր ազգին ու իր դէպքն անցած մահացու քամին, գողգոթան՝ կը սարսուտայ, հետեւարար կ'ընդդիմանայ դարձեալ վերադառնալ հոն:

Մօրաքոյրը անխոնջ եւ վճռական, կը համոզէ ու կը բացատրէ թէ. — վերջ գտած է հայութեան գլխին փշող մահացու քամին, Դաշնակիցները պաշտպանի դեր ստանձնած են ապահովելու համար տառապակոծ հայութեան կեանքը, սիրտիւն համար անոր վէրքերը, վերադարձ չնորհելով անոնց՝ ուր որ կը ցանկան:

Սիրանուշ՝ մօրաքրոջ այս համոզիչ ցուցմունքներուն առջ կը սկսի թուլնալ եւ համակերպութիւն ցոյց տալ անոր հաւաստիքներուն, լքել թուրք հովիւը, բայց ինչպէ՞ս լքել իր երկու սրտահատորները, երկու զաւակները. հարց էր որ չէր կարող վերջնական լուծում մը գտնել:

Մօրաքոյրը առաջարկեց իր հետ առնել ծծկեր երախան, իսկ մեծը ձգել հօրը, թուրք հովիւին: Սիրանուշ համոզուեցաւ այս վերջին առաջարկին. պզտիկ երախան իր հետ առնել՝ իրր միտիթարանք:

Այս վերջին իրարհասկացողութեամբ՝ մօրաքոյրը նախապէս պատրաստած շորերով ծալտելով Սիրանուշը, հապճեպ եւ զաղտագողի ճամբայ ինկաւ դէպի երկաթուղիի կայարանը՝ որ շատ հեռու չէր, եւ նետուեցաւ միասնաբար շոգեկառքէն ներս. շոգեկառքը սկսաւ հեռանալ Պոլսոյ զւղղութեամբ:

Ինչ Սիրանուշ՝ լքած հովիւ ամուսինի եւ սրտահատոր փոքրիկի կարօտով աղի արցունք կը թափէր, մօրաքոյրը բոլորովին ուրիշ դարձով կը տոչորուէր թէ՛ ինչպէս ազատել սեւ ամօթէն, փոքրիկ երախան որ իրենց կ'ընկերանար. մտատանջութիւն մը՝ որուն բոլորովին անհաղորդ էր երախային մայրը:

Հետեւարար՝ երբ մօրաքոյրը ուղեց երախան դրկել, Սիրանուշ սիրով տուաւ անոր:

Մօրաքոյրը երախան դրկած՝ իրր թէ կը սիրէ, աջ ու ձախ դարձաւ, յարմար առթիւ մը՝ յանկարծ վազող շոգեկառքի պատուհանէն դուրս նետեց զայն:

Սիրանուշ տեսաւ ճշմարտութիւնը եւ սկսաւ բղաւել խենդի նման. — Զաւա՛կս, զաւա՛կս պատուհանէն դուրս նետեցին:

Դրացի ճամբորդները Սիրանուշի գլխուն հաւաքուեցան, ինչպէս

նաեւ մօրաքոյրը, մինչ Սիրանուշ անդադար կը բղաւէր սրտապա-
տաւ. — Զաւա'կս կ'ուզեմ, զաւա'կս: Այնպէս որ՝ Հայկական գող-
գոթայի ճանապարհին, որեւէ մայր, նման զաւկի սէր կամ կորուստ-
չէր արտայայտած, երբ բազմաթիւ մայրեր յուսահատութենէ
մղուած իրենց զաւակներու խողխողումին ակննատես կը դառնային
եւ կամ զանոնք իրենց ձեռքով կը նետէին անդունդները կամ գետե-
րուն հոսանքները, յաճախ ալ միասնաբար:

Փորձառու մօրաքոյրը պատասխանատուութենէ զերծ մնալու
միակ պատասխանը դտած էր, յազուրդ տալու Համար ճամբորդներու
հետաքրքրութեան. —

— Քրոջս աղջիկն է, խենդ է. Պոլիս կը տանիմ բժշկելու Համար:

— Վա'խ, վա'խ, վա'խ, ջահիլ է, մեղք է եղեր ըսելով կը հեռա-
նային ճամբորդները, իսկ Սիրանուշ կը շարունակէ իր բղաւումը.
— Զաւա'կս կ'ուզեմ: Մօրաքոյրը իր կարգին՝ տենդագին կ'աշխատի
զայն հանդարտեցնել:

Վերոյիշեալ մթնոլորտի տակ շոգեկառքը կը հասնի Պոլիս. մօ-
րաքոյրը ինչպէս ճամբորդութեան շրջանին՝ նոյնպէս Պոլսոյ մէջ իր
անձնուէր ջանքերը ի դործ կը դնէ հանդստացնելու Համար իր քրոջ՝
աղջիկը, երջանկաւէտ կեանքի մը բոլոր կարելիութիւնները ի սպաս-
դնելով անոր առջեւ:

Ի վերջոյ անցազիր հանելով զայն նաւ կը դնէ դէպի Ամերիկա-
ազգականի մը մօտ դրկելու Համար, որպէսզի ընդմիշտ ազատի
Թուրքի հողէն, բարքէն եւ լեզուէն, մոռնալու Համար իր տխուր-
անցեալը՝ որ Թուրքով է շաղախուած:

Ամերիկայի մէջ Սիրանուշ կը սկսի բաւական ընդարմանալ,
կամայ ակամայ մոռնալ իր սեւ անցեալը, ամերիկեան լուսալառ
կեանքի ցոլքերով:

Օր մըն ալ Հարուստ եւ փառաւոր հայ երիտասարդի մը հետ-
կ'ամուսնացուի եւ նոր ընտանեկան օճախ մը կը կազմէ, դարձեալ
երկու զաւակներով կը բախտաւորուի, որոնք մոռցնել կուտան նախ-
կին կորուստները. մանաւանդ երբ լուր կը ստանայ թէ՛ հովիւի մօտ-
մնացած զաւակն ալ մեռած է որբութեան մականին տակ:

Վերոյիշեալ Վեհանուշի եւ Սիրանուշի հոգեբանութեան դատո-
ղութիւնը կը յանձնենք Հայ հողի մարդոց վերլուծման:

Ա Ն Դ Ր Ա Ն Ի Կ

Դ Է Պ Ի Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Զ Ա Կ Ա Տ

Հայկական մեծ եղևունի զարհուրելի իրականութիւնը իր նախորդ գուշակութեամբն իսկ անձանօթ չէր Անդրանիկին: Նոյնիսկ արտասահման հասած կցկտուր լուրերու չափանիշը փոթորկած էր իր գանկը՝ իրրեւ իրականութիւնը տեսնող եւ ապրող մէկը:

Այդ միջոցին Անդրանիկ կը գտնուէր Վառնա. հետեւաբար հայճեպ նաւ առաւ եւ Պաթում ելաւ, դարձեալ դէմ յանդիման գալու համար վաղեմի թուրք ստոխին, Կովկասի ճակատին: Որուն՝ օժանդակ հանդիսացաւ Պօղոս Նուպար փաշա, բարոյապէս թէ նիւթապէս, ինչպէս նաեւ ոռնս կառավարութիւնը, որ բացառաբար սիրով ընդունեց Անդրանիկը՝ հարկաւոր լիազօրութիւն եւ օժանդակութիւն խոստանալով:

Սօսքը տանք Թիֆլիզի քաղաքապետ Ա. Խատիսեանին.

— « Ռոռնս զինուորական իշխանութիւնները չափազանց անհամբեր կերպով կ'նուգէին տեսնել Անդրանիկը: Հէնց որ ան Թիֆլիզ եկաւ, եւ անձամբ զինքը առաջնորդեցի Ձօր. Միշլայէվսկիի մօտ, որ փոխարքայի օչնական էր զինուորական գործերու մասին:

« Պատերազմը Թուրքերու հետ դեռ չէր սկսած: Մեծ քարտէսի մը վրայ ոռնս զօրավարը սկսաւ իր ժամուայ խօսակցութիւնը Անդրանիկի հետ:

« Այդ խօսակցութենէն յետոյ Միշլայէվսկին որ ատեն մը համայն Ռոռնսիոյ զինուորական սպայակոյտի պետն էր, ըսաւ ինձ.

— « Պրն. Անդրանիկը սքանչելի կերպով կը հասկնայ պատերազմական ճակատի դրութիւնը, գիտէ անոր ամենէն կենսական կէտերը, ինչպէս նաեւ շատ լաւ կ'ըմբռնէ ձմեռուայ արշաւանքի մը պայմանները »:

Այժմ խօսքը տանք Ա. Ահարոնեանին.

— « Անդրանիկի ձեռքի շարժումը լայն էր, տիրական. հայեացքը անխարզախ ու կախարդիչ. խօսքը անկաշկանդ ու միշտ հրամայողական. ձայնը իշխանական ու անյադօրէն հզօր. հակառակ իր թովիչ քաղցրութեան, գեղջուկ էր իր ապրուստի եղանակով, իր նիստ ու կացով, իր ուտել խմելով, իր հոգեկան պարզութեամբ, իր քարոյական եւ քաղաքական ըմբռնումներով, բայց՝ իսպառ գերծ գեղջկական դձուճ նիւթապաշտութիւնից, եւ մանաւանդ ժողովուրդի քծնող ստրկամտութիւնից, նրա համբերատար ողուց, սքանչելի

մանկական ծիծաղի հետ՝ անհնարին ցատումն ունէր, որպէս ամպրոպային Արամազդ:

« Յախուռն եւ յանդուզն էր իր վճիռներու մէջ. նաեւ խիզախ՝ իր դործերի եւ շարժումների մէջ: Հայ ժողովուրդից, հայ շինական ժողովուրդից դուրս աշխարհում՝ ոչինչ չէր ճանաչում եւ ոչինչ չէր սիրում:

« Արքայ թէ մեծանունը որտալար, նախարար թէ առաջնակարգ քաղաքական դործիչ, դիտուն թէ գրադէտ նրա համար միեւնոյնն էին, ամէնքի մօտ եւ ամէն տեղ նա նոյն հաւասարակշռուած, հանդարտ եւ տիրական մարդն էր, մերթ լրջօրէն ծանրախոհ, մերթ մանկան պէս քրքջուն:

« Մասնաւորապէս հանդէս, ճառ, դովք ու ներբող, պճնուած կանայք, սեթեւեթանք անդօր էին նրան խոսիք պատճառել եւ յաճախ փարթամ յարկերի տակ, ճոխ սեղաններու շուրջ, նրան զարմացնելու եւ հաճելի երեւալու ճիգերը վերջանում էին միշտ հակառակ արդիւնքով: Անդրանիկ պտտիկում էր հին դայրացիոտ յանկերդը թէ՛ « Դուք անպէտք, անսիրտ մարդիկ էք, չէք օգնում ժողովուրդին »:

« Ամէն տեղ, ամէն պարագայում՝ Անդրանիկ մնում էր տիրական, իշխող եւ հրամայող: Նա առհասարակ խնդրել, նամանաւանդ հայցել չէր գիտեր, ո՛չ ընկերական շրջանակում, ոչ հասարակութեան մէջ: Անձանօթներ, նրա հռչակով յափշտակուած մարդիկ՝ յաճախ դէմ առ դէմ դալով այս անսովոր հայդուկին, մնում էին շուարած եւ քարացած:

« Անհամբերող եւ յախուռն, հպարտ, անողոք ու անդրդուելի՝ ժայռի պէս: Նա միշտ սիրելի մնաց իր համհարզներին եւ գինակիցներին, սրոնք նրա մի խօսքով, ձեռքի մէկ շարժումով, յօնքի մէկ դալարով պատրաստ էին հուր եւ ջուր նետուել »:

Այժմ անցնինք ռազմաճակատ:

ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍՏԱՆ ՃԱԿԱՏԻՆ

Կովկասի փոխարքայ Տաշքով Վարանձով 1914ի ռուս-թրքական պատերազմի առաջին օրերուն՝ Հայերուն ինքնավարութիւն տալու լուսաշող խոստումներով, հրահրեց Հայերը որ իրենց առանձին կամաւորական դունդերով օժանդակ եւ յառաջապահ հանդիսանան Կովկասեան ճակատի ռուս ընդհանուր հրամանատարութեան հովանիին տակ, ի նպաստ ռուս յաղթանակին: —

Հայերը խանդավառուած սոքն խոստումներէն, անմիջապէս դործի սկսան. կազմեցին «Հայ Ազգային Պիւրօ» եւ «Զինուորական Խորհուրդ» Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի հովանաւորութեան տակ, նախագահ ունենալով Մեսրոպ եպիսկոպոսը: Վարիչ անդամներուն մէջ

բացի Համբարձում Առաքելեանէ (Մշակի խմբագիր) եւ այլ մի քանի ղէմքերէ, միւս բոլորն ալ դաշնակցականներ էին. որով գործը համազգային բնոյթ ստանալէ աւելի տարուեցաւ կուսակցական բախտախնդիր հովերով. հակադաշնակցականները հետզհետէ չէզոքացուեցան, գործը կենդանութիւն չստացած՝ խուլ պայքար մը սկսաւ ծայր տալ արտասահմանէն մինչեւ կովկաս:

Դաշնակցականները վախնալով կամաւորական հակադաշնակցական գերակշռութենէ, սկսան բացէ ի բաց յայտնուիլ թէ՛ իրենք այնքան մարդու կարիք չունին որքան նիւթականի, միաժամանակ վախնալով որ՝ հակադաշնակցական ուժերու բազմապատկումը կը խանդարէր իրենց վստահութիւնը թուրք իթթիհատ ընկերներու մօտ, որովհետեւ պատերազմի հռչակումէն վերջն ալ՝ ղեռ անոնք կը պահէին իրենց բարեկամութիւնը եւ կապերնին ալ խզած չէին անոնց հետ:

Սոյն նախազգուշութեամբ էր որ անոնք կարողացան իրենց մարդերով կազմել հինգ կամաւորական գունդեր:

Ա. գունդը, հրամանատարութեամբ գոր. Անդրանիկի՝ որ մեկնեցաւ Զուլֆայի ճակատը 3 Նոյեմբեր 1914ին:

Բ. գունդը, հրամանատարութեամբ Դրոյի՝ որ մեկնեցաւ Իկտի-րէն Վաշի ուղղութեամբ, 24 Հոկտ. 1914ին:

Գ. գունդը, հրամանատարութեամբ Համադասպի՝ որ մեկնեցաւ ղէպի Սարըզամիշ 1 Նոյեմբեր 1914ին:

Դ. գունդը, հրամանատարութեամբ Քեռիի՝ որ մեկնեցաւ Թորթումի ճակատը 6 Նոյեմբեր 1914ին:

Ե. գունդը, հրամանատարութեամբ Վարդանի՝ որ նոյնպէս բռնեց Վանայ ուղղութիւնը:

Ոչ-դաշնակցական տարրը, ինչպէս հնչակ, ռամկավար եւ չէզոք կամաւորներ՝ որոնք փութացած էին ղէպի կովկաս, իրենց անկեղծ եւ անձնուէր մասնակցութիւնը բերելու համար հայ ազատագրական գործին, դաշնակցական չկամութեամբ մատնուեցան դառն յուսախարութեան, լքուելով Թիֆլիզի փողոցներուն մէջ, ենթարկուելով անթութեան եւ խեղճութեան, շատեր հարկադրուեցան ծախել իրենց հաղուստները, դրաւուեցան իրենց հետ բերուած զինուորական պիւստիքները, ինչպէս զէնք, արագահարուած, կամուրջի յատուկ շղթայ, եւայլն, որոնք պահեստները յանձնուած էին. ո՛չ վերագործուեցան իրենց տէրերուն եւ ոչ ալ ծառայեցին իրենց նպատակին:

Հակառակ այս բոլոր ոտնձգութեանց՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը կարողացաւ իր անունով կազմել Զ. գը գունդը, Գրիգոր Աւչարեանի հրամանատարութեամբ, որուն գրօշին տակ հաւաքուեցան դաշնակցութենէ հալածական բոլոր կամաւորները, որոնք դարձեալ հալածանքի առարկայ դարձան Ադրային Պիւրոյի կողմէ, ուրացուե-

լով անոնց գոյութիւնը. որով՝ Իշխան Արղութեանի հրամանատարութեամբ կազմուեցաւ գունդ մը եւս, որ յորջորջուեցաւ ճրդ գունդ, չքացնելու համար Գ. Աւարեանի ճրդ գունդը:

Սոյն խառնակչութիւնը ուս հրամանատարութեան ականջը հասաւ, որ վաւերացնելով նախապէս կազմուած ճրդ գունդի գոյութիւնը Գ. Աւարեանի հրամանատարութեամբ, Իշխան Արղութեանի գունդին անունն ալ դրաւ Դրդ գունդ, եւ հարցը փակուեցաւ:

ճրդ գունդը ուղղուեցաւ Բասենի ճակատը, իսկ Դրդ գունդը իրբեւ պահեստի ոյժ, բռնեց Վանայ ուղղութիւնը:

Յօթը կամաւորական գունդերու ընդհանուր թիւն էր 7000 անձ, որոնք կը բաղկանային ձիաւոր եւ հետեւակ վաշտերէ, իւրաքանչիւր գունդին բաժին իյնալով երեքական դամարտակ՝ չորսական վաշտով (վաշտ կամ հարիւրեակ մը որ 100-150 զինուոր կը պարունակէ):

Այսպէսով՝ հայ կամաւորական գունդերը իրբեւ յառաջապահ եւ թուրք հողին ծանօթ՝ ճակատ բռնեցին Կարինէն մինչեւ Զուլֆա, առաջին ծայրը բաժին իյնալով Գ. Աւարեանի ճրդ գունդին, իսկ վերջին ծայրը Անդրանիկի Ա. գունդին. միւս հինգ գունդերը ցրուեցան այս երկու ծայրերու մէջտեղերը:

Հայ կամաւորական գունդերը՝ ըստ իրենց խոստման, արդարացուցին իրենց ստանձնած պարտականութիւնները, իրենց վրայ դրուած յօյսերը եւ արժանի եղան վերին հրամանատարութեան գնահատանքներուն, մինչեւ այն օրը՝ երբ սկսաւ ձուկը իր գլխէն հոտիլ, ներքին սադրանքներով, դաւաղութիւններով, ի վերջոյ ձարական կայսրութեան կործանումով: Դժբախտութեան ամենածանր լուծը բեռցուելով հայ ժողովուրդի վզին՝ Տաճկահայաստանի եւ Ռուսահայաստանի կէսի հիմնայտակ կորուստով եւ մէկ միլիոն հայութեան աներեւակայելի խողխողումով:

Առ ի յարգանք՝ իւրաքանչիւր գունդի հրամանատարութեան, նկարները, համառօտ կենսագրականն ու գործունէութիւնը վերապահելով հետագայ էջերուն, այս առթիւ պիտի տանք լուսարանութիւններ ընդհանուր անցուղարձերու շուրջ, ծանրանալով միմիայն Զօր. Անդրանիկի գործունէութեան վրայ, լուսարանելով սարքուած դաւաղութիւնները վերին իշխանութեանց կողմէ, ի վերջոյ՝ հայ կամաւորական գունդերու լուծումն ու Տաճկահայաստանի դիտումնաւոր եւ պարտադիր նահանջները, որոնք՝ «Հայաստանը առանց Հայու» յանկերդին իրական փաստը տուին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻՆ ՎՐԱՅ

Առաջին ընդհանուր պատերազմի ուսանիթուրք ընդհարումին՝ առաջին յարձակողականը սկսաւ Թուրքերու կողմէ, ոմբակոծելով Սեւ ծովու ուսանական նաւահանգիստները. Ռուսիան փոխադարձաբար՝ հայկական կամաւորներու յառաջապահ օժանդակութեամբ պատուեց Կովկասեան ճակատը եւ մտաւ Թրքական հող, առաջին հարուածով գրաւելով Պայազխար, Ալաշկերտի հովիտը, Զէվինը եւ Քէօփրիւքէօյը: Այս առթիւ Թիֆլիզի փոխարքան իր շնորհակալութիւնները յայտնեց հայ կամաւորական զօրամասերու հրամանատարներուն:

Անդրանիկ որ Զուլֆայի գիծը կը գտնուէր, վերին հրամանատար Զօր. Զէրնազուպով յայտարարեց հետեւեալը.

— « Երջանիկ եմ որ հայ ժողովուրդը ուսւ բանակի հետ ոտքի կը կանգնի մղելու համար ճնշուած Հայաստանի ազատութեան կռիւը: Զինուոր մըն եմ ես եւ չեմ գիտեր թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ Հայերուն ճակատագիրը. ատիկա գիւանագէտներէն կախում ունի, բայց կը կարծեմ թէ նոր արշալոյս մը կը ծագի հայ երկնակամարին վրայ: Իբրեւ քրիստոնեայ կը փափաքիմ արթնանալ: »

Պոյն հաւատքով՝ Անդրանիկ ձմրան ցուրտ եղանակներուն սկսաւ գործի, մաքրագործելու համար Թուրք յաղթանակի հաշուոյն ստնձգութիւն յարուցող քիւրտ աշիրէթական վոհմակները, որոնց հետ կարողացաւ զուլիս ելլել Անդրանիկ՝ անձնատուութիւն եւ զինաթափութիւն պարտադրելով չորս աշիրէթապետներու, ջախջախիչ յաղթանակներ շահելով Խուրուշ Խորասանի, Քութուրի եւ Կարսթէլի կռիւներուն:

Անդրանիկ Յունուար 4ին Զուլֆայի կարենոր գիծը կը պաշտպանէր եւ Զօր. Զէրնազուպովին հիացումին առարկայ կը դառնար իր գունդով:

Այդ օրերուն Անդրանիկ իր պարտականութիւնը՝ Զուլֆայի պաշտպանութիւնը վստահելով իրեն հաւատարիմ եղիտի ձիհանկիր ազային, ինքը անցաւ Վանայ սահմանը եւ աճապարեց անոր օգնութեան հասնիլ, բայց յանկարծ ուղղութիւնը փոխեց զէպի Տիլիման, արդեւք հանդիսանալու համար Խալիլ փաշայի կործանարար ծրագրին, որ Կովկասի համար պաշարողական ձեռնարկ մը սկսելու վրայ էր Պարսկաստանի վրայով:

ՏԻԼԻՄԱՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Տիլիման Սալմաստի կեղրոնական քաղաքն է:

Ռուսական բանակը՝ Մարտ ամսու վերջերը թրքական բանակը դուրս շարտեր էր Սալմաստէն, որ աշունէն ի վեր հոն տեղաւորուած էր եւ հիմա ետ քաշուելով զիրք բռնած էր թրքական սահմանադրուիլը, եւ կը սպասէր օգնական ուժերու՝ նոր յարձակումի մը սկսելու համար:

Վերջապէս՝ Ապրիլ 1ին կը հասնի Խալիլ փաշայի զօրարածինը եւ յանկարծակի գրոհով մը կը հասնի մինչեւ Տիլիման, որուն շարքերը լեցնելու եկած էին Պաշպալէի եւ Վանի շրջաններու զինուորական ուժերը:

Ապրիլ 17ի առաւօտը Զօր. նպարտէկով հրաման կ'ընէ ռուսական զօրադուռներէն մէկուն եւ Անդրանիկի դուռը զրաւել՝ աջէն ու ձախէն Մուղանձուղի լեռնաշղթան, իսկ խաղախ երկու դումարտակներ՝ հրաման կը ստանան զիրք բռնել աւելի հեռուն գանուղ խիտ ժայտերուն մէջ:

Անդրանիկ հրաման ստացածին պէս ձին կը նստի եւ աչքէ կ'անցնէ իրեն պաշտպանութեան յանձնուած լեռնաշղթան եւ ապա իր զօրքը կ'առաջնորդէ անձամբ՝ բռնուելիք զիրքերը:

Անդրանիկ արդէն ծանօթ է իր զօրքին եւ հրամանատարներու յատկութեանց, որով կը սկսի բաժնել զանոնք իրենց զիրքերը: Երբ կը հասնի պաշտպանութեան ամենակարեւոր կէտին, ժայռի բլուրին՝ որուն առջեւ Սալմաստ դաշտը անտեսանելի կէտ չունի, անոր պաշտպանութիւնը կը յանձնէ վաշտապետ Կարոյի եւ կ'ըսէ.

— Այս ժայռը կը տեսնե՞ս:

Զինուորական բարեւոյ մը զրական պատասխան կուտայ Կարօ:

— Այս ժայռին փակած պիտի մնաք եւ պիտի չսպոկուիք անկէ:

Անդրանիկի հրամանը անսխալական է, ինչպէս բոլոր զինուորներուն՝ նոյնպէս Կարոյի համար:

Վերադարձին՝ Անդրանիկ յոգնած քարի մը վրայ կը նստի եւ ճաշը կ'ուղէ: Երբ հրամանը կը կատարուի, դուռը քահանայ Տէր Վարդանին դառնալով կ'ըսէ.

— Կը մնայ քու աղօթքդ, Տէր Հայր:

Քահանան՝ խաչն ու աւետարանը ձեռքին, կ'ուղղուի զէպի

արեւելք, Ուրմիրոյ լիճը, որ իր շուրքը ստացած արեւէն, կ'արտա-
ցոյէր դէպի քահանային դէմքը, որ իր աղօթքն ու մաղթանքը կ'ընէր
Հայոց յաջողութեան համար:

Անդրանիկ յուզուած՝ արցունքի կայլակները աչքերուն, կը
մօտենայ քահանայի խաչին ու աւետարանին, կը համբուրէ դանոնք
և կ'երթայ իր ճաշը շարունակելու:

Ճաշէն վերջ՝ ըստ սովորութեան, սպասաւորը եւփնճայով
վրան կը դօցէ:

Անդրանիկ կ'ըսէ. — Մինչեւ որ ես չարթննամ, դուք չքնանաք:
Եւ կը մտնէ հանգիստ քուն:

Ապրիլ 18ի առաւօտեան լուսարացին՝ կը սկսին արձազանցել ու
սարսել սարերն ու ձորերը թրքական բունն թնդանօթաձուլութեամբ:
Յարձակողականը կը սկսի, իսկ արեւը սարի ետեւէն իր կիսադէմ-
քով, ա՛հ ու դողով կը տեսնէ կատարուած աճեղ կացութիւնը, որուն
ճառագայթները կարծես գիմաւորելու կուզան ժայթքող մուխն ու
ծուխը:

Սալիլ փաշայի դորամասերը՝ շղթայ կապած, Տիլիմանէն կը
յառաջանան դէպի այն կարեւոր կէտը, որուն պաշտպանութիւնը
Անդրանիկն էր ստանձնած:

Մինչեւ կէսօր թշնամին հակառակ իր թափած ջանքերուն և իր
տուած բազմաթիւ զոհերուն, հազիւ կարողացաւ աննշան գիւղ մը
գրաւել:

Անդրանիկ տեսնելով որ՝ յարձակումը աճեղ է, որուն առջեւ կը
վերաւորուին Սմբատ, Արտաշէս և Տէր Վարդան քահանայ,

— Զիս բերէ՛ք, կը գոռայ վրդովուած: Երբ ձին կը բերեն,
Անդրանիկ անմիջապէս վրան կը ցատկէ, լեռնաշղթայի ողնաշարի
գիկզակներով բլուրէ բլուր, դիրքէ դիրք կ'ոտտտակ, կուռողները
խրախուսելու համար իր ներկայութեամբ և հմայքով:

Սալիլ փաշա՝ իր առաջին յաջողութենէն գինովցած, Հայոց
բռնած լեռնաշղթան գրաւելու մարմաջով՝ մշտական գրոհ կուտար,
առանց նկատի առնելու իր ահաւոր կորուստը, հասցնելով նոր դօ-
բամասեր, շարահինիլի տարափ սրսկելով լեռնաշղթային:

Սակայն լեռնաշղթան պաշտպանողներէն և ոչ մէկը կը լքէր իր
գիրքը:

Կանգ կ'առնէ Սալիլ փաշայի յարձակողական թափը, ջլատուած
ըլլալով անոր յարձակողականը. մութը կը կոխէ, թշնամին ետ կը
քաշուի հանգստանալու: Պատերազմի Յրդ օրն էր:

Անդրանիկ զգաց որ թշնամին տխորժակն ու թափը կտորած է.
չբջան մը բրաւ իր գիրքերը քննելու համար. այցելութիւն մը՝ մա-
նաւանդ Կարոյին՝ որ չէր պոկուած իր դիրքէն և ժայռէն, որ
կուրծքը դէպի թշնամին կեցած էր. ան ալ կատարած էր իր պար-

տականութիւնը, անպակելի մնալով իր գիրքէն, բայց աւա՛ղ, յաղթութեան փառքը վայելելու փոխարէն կեանքը վրայ տուած էր:

Անդրանիկ՝ անքուն ուղմաճակատը հսկեց. մինչ այդ՝ Զօր՝ Նազարպէկովէն խրախուսական ստացաւ թէ՛

— Անխախտ մնայ, շուտով օգնութեանդ կը հասնիմ:

Անդրանիկ դիմացաւ եւ անխախտ մնաց, գլխիկոր նահանջ պարտադրելով Խալիլ փաշային:

Կարոյէն դատ՝ Անդրանիկ զոհ տուած էր 18 դինուոր, ինչպէս նաեւ վիրաւորուած էին՝ իր յեղափոխական ծանօթ ընկերը Սմբատ, վաշտապետ Արտաշէս եւ Տէր Վարդան քահանան:

Պոստացուած ուժը ժամանակին հասաւ Զօր՝ Նազարպէկեանի «կողակ» ձիաւոր զօրամասով, որոնք տեսան թէ երեք օրեայ թափուած ջանքերով՝ Թուրքը մէկ քայլ չէր կարողացած յառաջանալ:

Անդրանիկ կ'եռար իրմով, կը զզար որ թշնամին վերջին հարուածի մը պէտքը ունի, բնդմիշտ հեռանալու համար ճակատէն:

Պատրաստուեցաւ խրախուսել իր դինուորը եւ ձեռնարկել վերջին հարուածին. սկսաւ յառաջանալ. երբ Տիլիմանի մօտեցաւ, հրամայեց առանց քաղաքը մտնելու՝ շարունակել եւ հալածել թշնամին:

Ստուգապէս թշնամին պաշարումի շենթարկուելու համար՝ Թուրուց Տիլիմանը եւ հեռացաւ, Անդրանիկի անընկճելի կամքին զոհ չերթալու համար:

Այս առթիւ՝ հայ դինուորն ու ժողովուրդը՝ Անդրանիկի անուան հիւսից հեռեւեալ քայլերդը.

Հերոս մռնչեց, Սուլթան դողդողաց
Վիլիէլմի աչքին արտասուեմ ցոլաց,
Սուրդ քշնամույն կրծքին շողշողայ,
Հայոց դեկավար, հերոս Անդրանիկ:

Քեզ համար պէտք է կատարեմք մարզանք
Անգուր քշնամույն ցոյց տանք մեմք տանջանք,
Դուք պէտք է լինիք մեր փառքն ու պարծանք,
Քաջ գործակատար, հերոս Անդրանիկ:

Պարզէ՛ դրօշակ, տեսնէ՛ Երոպան,
Թող բացագանչէ՛ կեցցէ՛ Հայաստան.
Կեցցե՛ս դու յաւիտ, հերոս հայկական
Հայոց դեկավար, հերոս Անդրանիկ:

Դուք պէտք է փրկէ՛ք ամբողջ Հայաստան,
Կարին եւ Պիքլիս, մայրաքաղաք Վան,
Տիգրանակերտից՝ մինչ ի Շաւարշան,
Տիրէ՛ մեզ համար, հերոս Անդրանիկ:

Տիլիմանի ճակատամարտը պսակուած էր յաղթութեամբ, եւ Կովկասը փրկուած:

Անդրանիկ եւ իր հրամանատարական կազմը. կեդրոնը՝ Անդրանիկ,
երկու կողմերը՝ Սեպուհ, Սմբատ եւայլն

Փրկուած էր նաեւ Վանը, որովհետեւ՝ սոյն պարտութեամբ
Խալիլ կը հեռագրէր ձեւակերպին՝ լքել Վանը եւ անցնիլ լճին միւս
ափը:

Որով՝ Այգեասանն ալ ազատած էր եւ յաղթական:

Վանի գրաւումով՝ հոն միացան հայ կամաւորական գունդերը,
որոնց թիւը հասաւ 4000ի:

Դատուանի կռիւներէն վերջը, ուսնական բանակը պաշարեց
Պիթիխը եւ առանց դայն գրաւելու՝ անցաւ Մշոյ դաշտ, որ Անդրա-
նիկի ամենամեծ մտատանջութեան առարկան էր, որովհետեւ Հաս-
րէթ օգնութիւն կ'ուզէր իրմէ:

Երբ Անդրանիկի զօրամասը Վարդենիս գիւղը կը հասնի, անա-
կընկալ՝ ընդհանուր նահանջի մը հրամանը կը տրուի: Անդրանիկ կը
գուշակէ որ՝ Ռուսերու կողմէ խաղ մըն է եղածը, որպէսզի Թուր-
քերը յաջողին կատարելապէս՝ իրենց հայկական կոտորածը:

Որով ինքն ալ՝ ակամայ կը հարկադրուի նահանջել, Թուրքերուն
ձեռքը գերի չի յնալու համար:

Սոյն նահանջը պատճառ եղաւ որ՝ նոր ազատուած Վանն ալ
նահանջէ, Մուշն ու Սասունը բնաջնջուի վերջնականապէս, սարսուղ-
ղեցիկ դարձնելով նաեւ խուճապի մատնուած հայ զաղթականու-
թեան վիճակը:

ՊԻՔԼԻՍԻ ԳՐՈՒՈՒՄԸ

Պիթլիսը որ ցամաքային Տարտանէլ մը կը ներկայացնէ իր երկար կիրճով, զժուարութիւններ ունի տիրանալու համար:

Պատահար՝ Անդրանիկ Պիթլիսի ճակատը անցաւ Զօր. Սապաձեւի հրամանատարութեամբ, որ սուսական բանակի ամենակեղտոտ աստիճանաւորն էր:

Սխտ ձմեռ էր. ձիւնը պատած էր ամէն կողմ. Պիթլիսի մէջ ամէն ինչ կորած էր: Անդրանիկի զայրոյթը հասած էր իր գազաթնակէտին, օրերը կը հոլովուէին առանց դրական գործի եւ արդիւնքի: Անդրանիկ կը զգայ որ՝ սուս զօրավարը ակնյայտնի գաւաճանութիւն կը խորհի:

Որով՝ Փետրուար 14ին, սուս զօրավարին ներկայանալով կ'առաջարկէ անպայման յարձակում գործել Պիթլիսի վրայ, որուն սուս զօրավարը չի համաձայնիր:

Անդրանիկ՝ իր անձնական պատասխանատուութեամբ, լոյսը չբացուած, յարձակում կը գործէ Պիթլիսի վրայ, յանկարծակի կը բերէ ինչպէս թուրք բնակչութիւնը՝ նոյնպէս թուրք զօրքն ու հրամանատարութիւնը, մեծապոյն մասը զերի կը բռնէ իրենց գիշերանոցներով:

Ո՞վ կարող էր բռնել վրէժինդիր հայ կամաւորին ձեռքերը: Այս

Սմբատ եւ իր հրամանատարական կազմը

անգամ Հայոց փոխարէն՝ թուրք արիւնն էր որ կը հոսէր, ինչ որ գէշ ազդեցութիւն ունեցաւ ուստի հրամանատարութեան աչքին. աչքի փուշ դարձան Անդրանիկն ու իր զօրամասը, որով Անդրանիկ ստիպուեցաւ իր զօրամասը Սմբատին ձգել ու Թիֆլիզ երթալ, լուսարանութիւն տալու համար կատարած դործին (պատասխանատուութիւն) :

Ինչպէս կը տեսնուի, ուստի հրամանատարութիւնը յաճախ իր յարձակողական ծրագիրները կ'ընդհատէր եւ ամիսներով դադար կուտար փամփուշտ մը չկրակելու պայմանաւ : Այդ միջոցին Անդրանիկ կ'եւար ինքնիր մէջ եւ կուրի դուռ կը փնտռէր. որով կը լծուէր իր հնարամտութեան, իր լուսկեացի զայրոյթը սփոփելու համար :

Անդրանիկ ունէր իրեն անմիջական հաւատարիմ ընկերներ, խաղախ հրամանատարներ, որոնք չափազանց կը սիրէին զինքը :

Այս մտերմութեան վստահ, որ մը անոնց մէկուն կ'առաջարկէ որ իրեն վստահին վեց հատ կտրիճ եւ հաւատարիմ խաղախներ, որոնք սիրով կ'ընդունին Անդրանիկի փափաքը եւ կը յայտարարեն .

— Անդրանիկ, մեզ դժոխք ալ տանիս, մենք հաւատարմութիւն ունինք եւ կ'երթանք :

Հետեւաբար՝ Անդրանիկ վեց հոգի առնելով, կէս գիշերին դուրս կուգայ ուստական գծէն, դադադողի կը կտրէ թրքական զիծը եւ կ'անցնի ետեւ ու կը սկսի սաստիկ կրակ բանալ առաջին թուրք զծին վրայ : Այս վերջինները տեսնելով որ՝ կոնակէն իրենց վրայ կրակ բացուած է, եւ կարծելով որ պաշարուած են թշնամիէն, գէնքերը ետ կը դարձնեն ու կը սկսին փոխադարձել, որոնց զնդակները կը հասնին միաժամանակ երկրորդ թուրք զծին վրայ : Այս վերջիններս ալ տեսնելով որ իրենց վրայ կրակ բացուած է, եւ կարծելով որ իրենց առաջին զիծը գերի ինկած է եւ կամ պաշարուած, իրենք ալ կը սկսին գէպի առաջ կրակել :

Իսկ Անդրանիկ եւ վեց խաղախները տեսնելով որ արդէն դործը կարգին է, կամաց մը փոսերու միջով դուրս կուգան թուրք շրջագիծէն եւ կ'անցնին իրենց տեղերը, կը սկսին խնդալ եւ քէյֆ ընել օդին շիշերը իրենց առջեւ դրած, մինչ թուրքերը իրար կը կրակեն ու կը սպաննեն մինչեւ լուսարաց : Այդ ժամանակ միայն համարտութիւնը կը պարզուի որ սխալմունք եղած է. ոչ մէկ թշնամի զոյութիւն չունի :

Այս առթիւ՝ հերոսական յարգանքի եւ ակնածանքի վկայութիւն մը եւս, նոյնիսկ խաղախի մը կողմէ :

Երկրորդ ընդհանուր պատերազմին՝ խաղախի մը տղան այցելութիւն մը կ'ունենայ Փարիզ՝ Հայու մը տուն, եւ պատէն կախուած տեսնելով Անդրանիկի մեծազիր նկարը կը յայտարարէ .

— « Այս Անդրանիկն է. այս նկարէն մենք ալ ունէինք մեր տունը. ես կողակ եմ, հայրս առաջին ընդհանուր պատերազմին՝

Անդրանիկի հետ է եղեր միշտ, Կովկասի ճակատում, նա պաշտում էր սրան:

« Երբ մեր տունը հիւրեր էինք ունենում, հայրս առաջին բաժակը միշտ Անդրանիկի կենաց էր խմում եւ ասում էր.— « Նա մեծ հերոս է »:

« Եւ դիտեմ սրա բոլոր հերոսութիւնների պատմութիւնը. հայրս նրանցով է ինձ դաստիարակել: — « Դուն, շան որդի, ասում էր նա, եթէ ուզում ես իսկական կողակ լինել, պէտք է Անդրանիկի նման լինես »:

Ինչպէս բնածին էր՝ Անդրանիկի դադափարական եւ հերոսական ոգին, բնածին էին նաեւ անոր զինուորական փորձառութիւնները, ճշմարտութիւն էր որ՝ նա յաճախ կ'ապշեցնէր զինուորական համալսարանից դուրս եկած սպաները եւ զօրավարները, որոնք յաճախ իրեն դիմում կը կատարէին իր մասնագիտութիւնը ստանալու համար՝ զինուորական որոշ գործողութեան մասին:

Հակառակ Անդրանիկի շուրջ հոլովուած հայ եւ օտար այսքան պաշտամունքներու, յանձինս իր զինուորական եւ բարոյական արժանիքներուն, նախանձի չարակամ ատելութիւններէ զերծ մնացած չէ. մանաւանդ այն կուսակցական ղեկավարներու կողմէ, որոնց համար կուսակցական փառք կերտած է իր անուամբ:

Մտուզում կատարելու համար՝ դիմենք նոյնիսկ իրենց արտայայտութեանց, Ա. Ահարոնեանի հրատարակութեանց եւ արտատպութեանց, ուր կը հանդիպինք հետեւեալ խօսակցութեան, որ տեղի կ'ունենայ Սերաստացի Մուրատի հետ.

— Մուրատ, ինչո՞վն է Անդրանիկ չէ՞Ք, դու, Սեպուհ, Կայծակ, Առաքել ինչո՞վ էք նրանից պակաս, մանաւանդ Սեպուհ անկից ալ դիտակից է, եւ որ այդ տեսակէտից անկից ալ բարձր էք, նա ձեզնից աւելի քա՞ջ է:

Մուրատ աւելի անկեղծօրէն կը պատասխանէ.

— Անդրանիկ յարմար է դատուած. իշթէ նա է մեր չէ՞Քը, նա հէ՞մ քաջ է, հէ՞մ խելացի:

— Մանաւանդ՝ նա աչք ունի, ուղիղը կը տեսնէ, եւ մենք մեր աչքերը փակ՝ կրնանք վտատհիլ անոր տեսութեան եւ հրամանին. նա բնազդով ալ չէ՞Ք է, եւ աչք ունի, Անդրանիկ տեսնող ծնած է. ասա հո՞ս է անոր մեծութիւնը:

— Անդրանիկ մեր առաջնորդն է. նա է Սերոբի յաջորդը, եւ եթէ նա մեռած անգամ լինի, իր դիակը մեր դրօշակին հետ պէտք է տարուի մեր առջեւէն, դէպի կռիւ եւ ազատութիւն»:

Տրամաբանութիւնը ու եզրակացութիւնը ընթերցողին կը ձգենք:

Անդրանիկ տեսնող էր՝ ոչ միայն իր շուրջը հոլովուող առօրեայ անցուդարձերը, այլ եւ զալիք քաղաքական անցուդարձերը, որոնցմէ չուրկ էին Ահարոնեան քաղաքագէտները՝ իրրեւ դիւանագէտներ,

Հայրենիքէն մինչեւ միջազգային ժողովները, որոնց արգիւնքը յայտնի է բոլորին :

Այս բոլոր նախանձները անոր համար որ՝ Անդրանիկ իր կեանքին մէջ որեւէ ժամանակ չդիջաւ քծնել, կեղծել կամ ծառայական դառնալ ոչ ոքի, ոչ մի անուանական հեղինակաւոր մեծաւորի, որովհետեւ՝ ապացոյցն ալ ցոյց տուաւ որ՝ այդ պատասխանատուները իրենք իսկ չէին գիտեր թէ՛ ի՞նչ կ'ընեն եւ ո՞ւր կ'երթան :

Անդրանիկի առանձնայատկութիւնը ինչպէս կը կայանար քաջութեան, անձնուիրութեան եւ անկեղծութեան՝ նոյնպէս ալ պատուոյ բծախնդրութեան մէջ. սրբութիւն մը որ յարգուած էր նախկին յեղափոխականներու մէջ, եւ խստիւ կը պատժուէր այդ ուղղութեամբ թերացողը, որով ո՛չ միայն Հայուհիք, այլ եւ Քրտուհիք իրենց վկայութիւնը կուտային հայ յեղափոխականին, հետեւեալ կերպով .

Մի վախեմար, հանգիստ կեցիք բաջի ջան,

Կամանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր քաջ փետան, եւայլն :

Նշանաւոր Փետայի Առիւծ Աւազ՝ մահուամբ պատժուած է յեղափոխական ատեանի կողմանէ, բարոյական ուղղութեամբ թերացած ըլլալով իր պարտականութեան մէջ :

Իսկ վերջերս ուրացուած է այդ սրբութիւնը, նոյնիսկ նախկին կարգ մը յեղափոխականներու կողմէ. ինչպէս Արամ, Ռուբէն, Մուրատ փաշաներու կողմէ, որոնց մանրամասնութեան մասին լուռ կ'անցնինք այս առթիւ՝ յարգելով անոնց նահատակի կամ հանգուցեալի հանգամանքը :

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԶԱԿԱՏԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄ
ԵՒ ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐՊՈՒՄ

Առաջին ընդհանուր պատերազմի սկզբնական օրերուն, հայկական բախտին անխոր յաջող եւ յուսից կ'ընթանար դէպի հայկական ազատագրութիւնը, ինչպէս այդ օրերուն կովկասեան փոխարքան ալ կը յայտնէր հայկական ներկայացուցիչներուն.

— « Ես արդէն միշտ համոզուած էի որ՝ Հայերը լաւ կ'ըմբռնեն Ռուսիոյ դերը՝ իրենց բախտի անօրինման մէջ: Դարերու կեանքը այդ ապացուցած է: Ես կը հովանաւորեմ Հայերը, ոչ թէ իրրեւ անոնց բարեկամը՝ այլ իրրեւ Ռուսիոյ հաւատարիմ եւ լաւ պաշտօնեայ:

« Ես կը կարծեմ թէ՝ լաւագոյնը՝ ինչ որ թրքահայերը կրնան ստանալ մեր յաղթանակէն յետոյ, Լիբանանի սահմանադրութեան նման բան մըն է:

« Այդպէս ալ գրեցի Չարին »:

Իսկ Չարին կովկասեան ճակատ այցելութեան առթիւ, էջմիածնայ կաթողիկոսը եկած էր Թիֆլիզ եւ ուղղակի Չարին հետ տեսութիւն մը ունենալով, անկէ կը խնդրէր ինքնավարութիւն շնորհել Հայերուն:

Չարը պատասխանած է. — Թրքահայերուն կը սպասէ փայլուն ապագայ մը:

Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի գրաւումէն վերջ՝ արդէն թրքահայաստանը կը ներկայանար գրեթէ ազատագրուած, Թիֆլիզի մեծ իշխան կոմս Վարանձովի բարի տրամադրութեամբ:

Երբ Նիկոլայ Նիկոլայիւվիչի համբաւը սկսաւ բարձրանալ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ, այս վերջինիս հակառակորդները սկսան բամբասել թագուհիի եւ Ռասպուտինի մօտ թէ — Օր մը Նիկոլայ Նիկոլայիւվիչ աւելի զօրանալով կարող է Չարի գիրքին վտանգաւոր դառնալ, հետեւաբար պէտք է դաշն հեռացնել, կովկաս գրկել, կոմս Վարանձովի տեղը նշանակելով դաշն, ինչ որ իրականացաւ, բայց աւա՛ղ, այս վերջինիս պաշտօնավարութեամբ՝ հայկական լաւատեսութիւնները սկսան մթաղնիլ:

Ինչպէս հայ կամաւորական գունդերը՝ նոյնպէս ընդհանուր ռուս հրամանատար Չոր. Նիկոլայիւվ Վան մտնելուն, իրրեւ կատարուած իրողութիւն՝ Արամին իրաւունք տուաւ շարունակելու Վան քաղաքի կառավարութիւնը, որով՝ այս վերջինս պէտք զգաց խնջոյք մը տալ ի պատիւ ռուս հրամանատարին:

Աւելորդ է ըսել թէ՝ խնջոյքի մեծաւորը իր տեղը չգրաւած, արդէն Արամի կուսակցական ընկերները սրահը լեցուցած էին:

Ռուս զինուորականութիւնը սկիզբէն սկսած էր ծուռ աչքով նայիլ Հայերու ինքնազուլիս ելոյթներուն հանդէպ, մանաւանդ

Արամի վրայ, որուն կուսակցութիւնը շատ լաւ կը ճանչնար իր անցեալով:

Անոնց ականջին խորթ կը հնչէր եւ զէջ ազգեցութիւն կ'ընէր օրական հոլովուող այն յանկերգները թէ՛ «Վանը Հայերու կողմէ գրաւուած է եւ թէ ան կորիզը կը կազմէ հայ անկախութեան»:

Որով՝ ոուս իշխանութիւնը սկսաւ ծուռ աչքով նայիլ Հայերու Տոնքիչտութեան վրայ. կարճ ժամանակուայ շրջանին՝ Կովկասեան բանակի ընդհանուր քննիչ Զօր. Իւտէնիչ որ փոխարքայէն վերջ ամենէն ազգեցիկ մարդն էր Կովկասի մէջ՝ այցելութեան եկաւ Վան:

Արամ պատրաստուեցաւ արտակարգ ընդունելութիւն մը սարքել այս բարձրաստիճան պաշտօնատարին համար, բայց Զօր. Իւտէնիչ մերժեց ընդունիլ Արամը:

Լաւատեսութեան դէպքերը յեղաշրջուիլ սկսան յուստեսութեամբ. կարճեւ Անդրանիկի դուշակումը կ'իրականանար, որ յայտարարած էր առ ի զզուշութիւն. — «Վանի գրաւումը վերջնական մի համարէք»:

Անակնկալ եւ անուսթ հարուած մը իրականութիւն կը դառնար՝ Լապանովներու հայտատեաց մաղձերով. ոուս զինուորական իշխանութիւնը սկսաւ յայտարարութիւններ փակցնել տալ քաղաքի պատերուն վրայ թէ — Նահանջ կայ. Վանայ ժողովուրդը երեք օրէն պէտք է կտրած ըլլայ Բերկրիի կիրճը: Հարիւր քիլոմէթր երեք օրէն կտրելու համար:

Կատարեալ պատուհաս էր. դարերու սեփականութիւն տունն ու տեղը, ունեցած շունեցածը լքելու կսկիծը մթազնած էր հայ ժողովուրդի միտքն ու սիրտը:

Ու իրականացաւ նահանջը կամայ ակամայ: Հոգեպէս ծիրած եւ Ֆիդիքապէս մաշած 150.000 բազմութիւնը՝ արեւուն այրող ճառագայթներուն տակ, ճանապարհի խեղդող փոշին մէջէն, Թուրքէն խողխողուելու վտանգէն սարսափահար, անօթի, ծարաւ, հալելով, մաշելով, համաճարակներու ենթարկուելով, վերջապէս շունչ առաւ Արարատեան դաշտը՝ մէկ երրորդը ճանապարհին զոհ տալով:

Այսպէս Թուրքին հաթագանէն եւ հիւանդութեանց ճիրաններէն ճողոպրողները՝ անապատի աւազներուն պէս ցրուեցան Կովկաս — Իկաիքէն մինչեւ Օսեսա եւ Պաքու:

Տաճկահայ սարսաղ զիւղերն ու քաղաքները քողաքներու բնակութեան սկսան յատկացուիլ «Եփրատի Քողաքներ» անունով:

Իսկ անդին Երեւանի եւ Էջմիածնայ պատերուն տակ Եփրատայ հարազատ գաւաղները դաղթական դարձած, կուտակուած, անտուն, անօթի, իրենց մահուան վայրկեանները կը համբէին, համաճարակը հարիւրներով կը հնձէր զանոնք: Թաղելու համար մարդ չէր ճարուէր. սայլերով տասնեակը մէկէն փոսերը կը լեցնէին հապճեպ, համաճարակի տարածման առջեւը առնելու համար: Ամիսուկէսուայ

ընթացքին 8000 մարդ մեռած էր միայն այդ շրջանը: Դժբախտութիւնը հոն էր որ՝ ասոնց վրայ կուգային աւելնալու նոր նահանջ, նոր դադարականներ, որով անոնց թիւը հասաւ 300.000ի թուրքիոյ զանազան կողմերէն:

Այս շրջանին՝ բացարձակ ճշմարտութիւն մըն էր որ ուսական քաղաքականութիւնը կատարեալ խառնիճաղանճ մը դարձած էր, որուն առաջին դոհերը կը դառնային Հայերը: Օր ըստ օրէ կ'աճէր անոնց անբարեացակամ վերաբերմունքը, մեր կամաւորներու հանդէպ եղած քաջալերական եւ խանդավառ արտայայտութիւնները՝ շարաննեց եւ քննադատական վերաբերմունքի փոխուած էին. կատարեալ արհամարհանք մը հայ կամաւորներու հանդէպ, հայկական իրաւունքներու բացայայտ անտեսում մը «Հայաստանը առանց Հայու» խօսքը՝ արդէն իրականութիւն էր դարձեր, ըստ «Լապանովեան ծրագրի»:

Որով՝ ճարական կառավարութիւնը այլեւս պէտք չէր զգար ո՛չ կամաւորական բանակներու, ո՛չ Ազգային Պիւրոյի եւ ոչ ալ անոր ետեւը գտնուող կուսակցութեան (Դաշնակցութեան), որուն տեսողներու յիշատակը դեռ թարմ էր իր մտքին մէջ:

Այս կերպով հայ կամաւորական գունդերը լուծուեցան եւ հայութեան լեռնակուտակ քաղաքական յոյսերը օդը ցնդեցան:

Իբրեւ վերջին միաթարութիւն՝ Թիֆլիզի մէջ կազմուեցաւ «Հայաստանի Վերաշինաց Յանձնաժողով» մը, որ՝ կովկասեան իշխանութեան առաջարկ ներկայացուց իբրեւ նուազագոյն պահանջ՝ Վանի համար տեղական միլիտի մը եւ քաղաքապետութեան հաստատումի մը ծրագրին օգնել, ինչ որ վաւերացուեցաւ:

Որով՝ Արմենակ Եկարեանի գլխաւորութեամբ 200 հոգինոց միլիտ մը կազմուելով՝ Ամերիկայէն եկած Քափթան Չանկալեանի առաջնորդութեամբ, Պօղոս Նուպար փաշայի բարեխօսութեամբ, Հնչակեան եւ Ռամկավար կուսակցութեանց օժանդակութեամբ ուղղուեցան դէպի Վան, Հոկտեմբերի վերջերը, ինչպէս նաեւ արհեստաւորներ եւ զիւղացիներ:

Արամի փոխարէն՝ Վանայ կառավարիչ նշանակուեցաւ զնդապետ Տէրմէն, որուն համակրութիւնը շահեցաւ Չանկալեան իր սահուն անգլերէնովը եւ փորձառու քաղաքականութեամբը:

Տէրմէնի յաջորդեց Լալէկին, որուն համար Անդրանիկ ըսած էր. — «Այս մարդը օր մը թուրքերուն ջարդել կրնայ տալ Վանայ ժողովուրդը»: Եւ իրապէս ալ տխուր դեր մը ունեցաւ Վանի պաշտօնավարութեան շրջանին, Հայերուն շահերը ոտնակոխելով, թուրքերու ու ֆիւրտերու շահերը պաշտպանելով՝ մինչեւ վերջին նահանջի օրերը:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄ

Ո՛ր Չանկալեանի, ո՛ր Տէրմէնի եւ ոչ ալ Լալէկինի գործունէութիւնը հաստատ հիմք ունեցան. անոնք՝ խաւաքարտէ գղեակներու պէս իրարու ետեւէ փլան, որովհետեւ ուսական կայսրութիւնը հսկայ խառնարանի մը վերածուած էր, ուր կատարեալ խառնիճազանճ մը կը տիրէր. իւրաքանչիւր օր պաշտօնեայ եւ կառավարիչ կը փոխուէր, քայքայիչ ձեռք մը անզգալիօրէն կը քայքայէր Ռուսաստանը, որուն զլխաւոր գերակատարներն էին թագուհին ու Ռասպուտինը: Այդ օրերուն բերնի ծամոց դարձած էր հետեւեալ երգը.

Երբ Նիկոլը դեռ քազաւոր էր,
Տեսէ՛ք ի՛նչ օյիմ բերեց գլխին կնիկը.
Ասեղնագործով նաշխուն նկարած,
Ռասպուտինին շապիկ կարեց քագուհի կնիկը.
Նիկոլի կիներ իր էգ մասնիկով՝
Քարուքանդ արեց Նիկոլի տունը: (Կայսրութիւնը)

Թագուհին՝ որ այդ օրերուն իր ազջիկներով միասին գերի դարձած էր Ռասպուտինի (Ռուսիոյ օրթոտոքս կրօնապետ), որ կը պաշտուէր իրբեւ սուրբ եւ ոչ ոք կարող էր քննադատել զայն, մինչեւ այն օրը՝ երբ յեղափոխական գնդակ մը՝ փողոցի մէջ գետին տապալեց զայն:

Իսկ Նիկոլն ու Նիկոլի կիներ (կայսերական ընտանիքով) դարձեալ զոհ գացին յեղափոխականներուն, իրենց հետ զոհ տանելով նաեւ ձարական կայսրութիւնը՝ հրապարակը թողլով Քերենսկիի, Վրանկէլի, Թրոյքիի եւ Լենինի յեղափոխական պայքարներուն:

Երեսուն միլիոն ժողովուրդ կոտորուելէ վերջ ի վերջոյ յազթանակը վերջացաւ Լենինի յաջողութեամբ:

Վերոյիշեալ քաղաքական վերիվայր յեղաշրջումի նախօրեակին էր որ՝ ինչպէս ըսինք, Լալէկինի չարախօսութիւնները համոզեցին Նիկոլայ Նիկոլայիւիչը, որով՝ այս վերջինս մոռցաւ Սարրղամիշի եւ Բէվանդուլի Քեռիի քաջագործութիւնները, Անդրանիկի Պիթլիսի զրաւումը, Տիլիմանի յազթական ճակատամարտը, ինչպէս նաեւ այս վերջինիս՝ Չարի կողմէ «Չարական-Գէորգեան» խաչով վարձատրուիլը:

Այս բոլոր յուսալքումները տեսնելով Անդրանիկ՝ իր զայրացած ջիղերը հանդարտեցնելու համար սկսաւ գերին դառնալ ծուխին եւ օղիին, միշտ կրկնելով. — «Այս աշխարհիս բաներուն պօշութիւնը միայն բաւական է, որպէսզի մարդը դառնայ գերի այս անտէր ըմպելիին»: Գնաց Պաքու, անկից ալ Ռոստով անցնելու համար, ուր տեղի կ'ունենայ հետեւեալ մահափորձը.

— « 1916ին վերջերն էր երբ կովկասեան ճակատը քայքայուած էր, Անդրանիկ ալ Պաքու եկած էր:

« Ճիշդ այդ օրն էր տանս մէջ Հանդարտօրէն տափաս կը կարէի, ինձ մօտ կը մնային նաև Հօրեղբօրս տղան Արշակը եւ կըրայրս Թոյթոյ Պոլէհանները: Յանկարծ ներս մտաւ Աղամովենց Արամայիսը շփոթ եւ գունաթափ բարեւելէ վերջ, մեզ բան մը ըսել կ'ուզէր, մենք մեր կողմէն Հարց տուինք թէ՛ այս ի՞նչ իրար անցեր ես, Արամայիս, ի՞նչ կայ, խե՞ր է:

« Արամայիս անմիջապէս Հասկցուց թէ Անդրանիկ Թիֆլիզէն եկած է եւ իր սենեակը կը գտնուի: Միաժամանակ Հեռագիր ստացած է Թիֆլիզի Հաւատարիմներէն թէ՛ մահափորձ կազմակերպուած է Անդրանիկի անձին շուրջ Հայերու դաւադրութեամբ, ուշադրութիւն դարձուցէք:

« Անդրանիկ այժմ ինձ մօտ հիւր է. ելայ Հոս գալու, մեր բնակած օթէլի առաջ տեսայ երկու Թուրք եւ մէկ Հայ. Թուրքին մէկը կեցած էր ճիշդ մեր դրան առաջ, Հայ մը անոր աջ կողմը քանի մը քայլ անդին, իսկ ձախ կողմը նոյնպէս ուրիշ Թուրք մը:

« Երկու ժամ վերջ Անդրանիկը պիտի մեկնէր Արմաւիր, անկից ալ Ռաստով: Անդրանիկ Համոզուեցաւ ու զղաց որ դաւադրութիւն կայ:

Ապա Արամայիս Հարց տուաւ ինձի եւ ըսաւ.

— Լորի՛ս, ս՞ով ունիք այստեղ մեր հին բնիկներէն

« Պատասխանեցի.— Պոլէհաններս Հոս ենք. ես, կըրայրս Թոյթոյր եւ Հօրեղբօրս տղան Արշակը:

« Ասոր վրայ հրճուելով, ըսաւ.— Ծուռ Հասիր լուր տուր որ պատրաստ թող Հոս գան: Ասոր վրայ շարտեցի աշխատանքը մէկ կողմ, պատրաստուեցանք չորսս մէկ եւ Արամայիսին ըսինք որ, դուն առաջ անցիր, մենք կը հսկենք ձեր ետեւէն. ուշադրութիւն ըրէ որ ետեւ Հնայիս եւ մեր ներկայութիւնը չմասնեն: Մօտեցանք օթէլին, առաջին յարկ առաջին սենեակ կը մնար Անդրանիկ. Արամայիս ներս մտաւ, քիչ վերջ մենք ներս մտանք Անդրանիկայ քով, եւ Հաստատեցինք դաւադիրներու ստուգութիւնը ու դիրքը:

« Անդրանիկ մեզ տեսնելով չափազանց ուրախացաւ ու Համբուրեց մեզ: Արդէն ժամանակը եկած ըլլալով պատրաստուեցանք կայարան տանելու Անդրանիկը, որ մեզ պատուիրեց որ — չըլլայ որ տաքարիւն գտնուիք:

« Պատասխանեցինք.— Փաշա՛, դուն Հանդիստ կաց, մենք զրտենք ինչպէս պիտի շարժինք: Տասնոցները մերկացրած դրինք գօտիններնուս տակ. Արամայիս անցաւ առաջ, Անդրանիկ ետեւէն, Արշակ եւ Թոյթոյ անոր աջ ու ձախէն իսկ ես ետեւէն սկսանք յառաջանալ. տեսորիսաները շարժուելուն պէս, արդէն կազմ ու պատրաստ էինք, պատերազմի դաշտ մը ստեղծելու առաջադրութեամբ:

Ուղղուեցանք զէպի կայարան, կրակ ու բոց աչքերնուս, սակայն անոնք ալ կը հետեւէին մեզ, հարկաւ իրենց դաւադրութեան համար պատեհութիւն որսալու ցանկութեամբ. հասանք կայարան. Արամայիս ծանօթ ըլլալով կայարանապետին, անմիջապէս հարկ եղած կարգադրութիւնը բրաւ, առաջին կարգէն օթեակ մը բանալով Անգրանիկը ապահովցուց հոն, իսկ մենք կը հսկէինք հետուէն այս բոլորին, մինչեւ որ շոգեկառքը մեկնեցաւ Երեկոյեան մութին:

Տեոորիստները դեռ ման կուզային կայարանի շուրջ: Յանկացանք հարսանիք մը սարքել անոնց հետ մութ զիշերուայ լաւագոյն պատեհութենէն օգտուելով, սակայն Արամայիս ընդզիմացաւ: Ուստի դո՛ս մեր ստանձնած պարտականութենէն, հանդիստ սրտով վերագարձանք տուն: Ուրախութիւն ընելէ վերջ, երզում տունիք Արամայիսին, հասկնալու համար թէ տեոորը ի՞նչ ձեւ կազմուած է եւ որո՞նց կողմէ, որքան որ երզում ըրած է եզեր գաղտնիքը իրեն պահելու միայն, սակայն չկարողացաւ մեզմէ թաքցնել ըսելով թէ՝ «Թիֆլիզի հայկական շապի մէջ կազմակերպուած եւ որոշում տրուած է: (Շտապի պետ ա՛յն Զամալեանի նախագահութեամբ որ, երբ Անդրանիկի մարմինը Ամերիկայէն Փարիզ փոխադրուեցաւ երեք մէքր եռագոյն դրօշակով, Ռաֆիկալարներու եւ ժողովուրդի ձեռքէն խլել եւ պաշտել կ'ուզէր ազգային հերոսը, եւ նոյնը կ'ընեն այսօր անոր ձագուկները եւ նմանները, որ ոչ մի ջուր չի վերցնէր, քէ՛ կատարուածը կատարեալ կեղծիք մը եւ իրենց համար բանկալ մը ստեղծելու նշմարտութիւն մըն է): (Ընդդժ. մերն է):

« Երբ Անդրանիկ Արմաւիր կը հասնի, հարազատօրէն գայն պաշտողները, հրապարակային ժողով մը կը սարքեն, ուր ժողովուրդը անխորարար մանաւանդ ունեւոր դասակարգը «կեցցէ մեր ազգի կեանքի, ինչքի եւ պատուի պաշտպան հերոս Անդրանիկը» ըսելով, ազամանդ, սակի, արծաթ, թուղթ դրամ կը թափեն Անդրանիկայ առաջ ըսելով — արժան է այս ձեզ համար:

« Անդրանիկ շնորհակալութեամբ ընդունելով զանոնք կը կարգադրէ այսպէս. — այսքանը այս ինչ գպրոցին, այսքանը այս ինչ որբանոցին, այսքանը այս ինչ ազգատաննամին ըսելով, ամբողջ հաւաքուածը կը բաժնէ ազգի կարիքին, քանի մը հողի կը փոփոսան ականջին թէ — Անդրանիկ, ի՞նչ կ'ընես, ասոնք ձեր հանգստութեան համար են յատկացուած: Ի վերջոյ նա կը պոսթկայ եւ շնորհով բերանը բանալէ վերջ իր շուրջիներուն, կ'ըսէ թէ՛ «չէ՞ք զիտեր որ իմ դրամս ալ ազգիս համար է, ես ալ ազգիս համար եմ»:

« Յաջորդ օրը կը մեկնի Ռաստով, Նովի Նախիջեան:

« Երբ գերմանական ճակատէն վերադառնալուս Ռաստով վար իջայ, անցայ Նովի Նախիջեան, գտայ Անդրանիկը, որ սրճարանի մը մէջ նարտ կը խաղար. բարեւեցի, Լորիս, դո՞ւ ես պատասխանով,

լի ուրախութեամբ պոսթիկաց, ի հարկէ հանդէս իմ վերջին ծառայութեան եւ անձնուիրութեան որ ունեցայ իրեն համար :

« Երբ իր տունը տարաւ դիս, հարց տուի — Փաշա, ի՞նչ էր այն Պաքուի խնդիրը :

« Պատասխանեց. — Լորիս, չե՞ս դիտեր, շունչանորդի վարժապետներու դաւաճանութիւնը. կ'ուզեն որ մէջտեղէն վերնամ եւ հայ ժողովուրդը իրենց ուզած ձեւով խաղցնեն : »

ԼՈՐԻՍ ՊՈԼՈՅԵԱՆ

Անդրանիկ զգալով որ՝ Հայր վերջին անդունդի եզրին կը դեզերի, չկարողացաւ հանդիստ մնալ. հետեւաբար վերադարձաւ Թիֆլիզ եւ լծուեցաւ Թրքահայ համադումար մը կազմելու գործին, Թրքահայ Պորհուրդ մը կազմելու նպատակաւ, որուն յաջողութեան համար տեղւոյն բոլոր հայկական հասանքները իրենց համամասնութիւնը յայտնեցին :

1916 Ապրիլի կէսին՝ Երեւանի մէջ դումարուեցաւ Արեւմտահայ համադումարը, ուր ցանկալի որոշումներ արուեցան, բայց Անդրանիկ վստահութիւն չգոյացնելով յայտարարեց .

— « Ասոնք փարա մը չեն արժեր՝ որքան ատեն որ ասոնց գործադրութիւնը լաւ ձեռքերու յանձնուած չեն » :

Ի վերջոյ Անդրանիկի նախկին կուսակցական ընկերները սկսան իրենց ատամները ցոյց տալ, որով Անդրանիկ բարեկութեան նոպայով մը՝ « Սերն եմ անիծեր ասանկ համադումարին » ըսելով լքեց ժողովը եւ էջմիածին դնաց, ուր կաթողիկոսը զինքը համողեց եւ հաւաստիք տուաւ որ՝ Պորհուրդին մեծամասնութիւնը Դաշնակցութիւնը պիտի չկազմէ :

Անդրանիկ պատասխանեց. — Անիմաստ պիտի ըլլայ « Արեւմտահայ Պորհուրդ » անունը տալ, եթէ ան իր հրահանգները պիտի ստանայ կուսակցական պիւրոյէ մը, որ ռուսահայ է :

Ի վերջոյ՝ Երեւանի մէջ սարքուեցաւ երեկոյթ մը, որ մազ մնաց տուամով մը վերջանար, որովհետեւ՝ հող էր որ Ռոստոմ, գործնական աշխատանքէն եւ օրուան նիւթէն դուրս չեղելով, եւ արեւմտահայ հարազատ ներկայացուցիչներու քթին խնդալով հարց տուաւ թէ՛ ո՞ր կամաւորական գունդը առաջին անգամ ոտք դրաւ Վան : (Ինչ որ Համադասպի եւ Դրոյի գունդերն էին. Քեռիինը ամենէն վերջը, իսկ բնաւ չմտնողը Անդրանիկին գունդն էր) :

Անդրանիկ գոռաց Ռոստոմի երեսին. — « Ամօթ չէ՞, հերիք չէ՞ » . եւ մեկնելու համար ոտքի ելաւ, բայց հանդարտեցուցին զայն :

Տիլիմանի կոխի մասին ալ յայտնուեցաւ Ռոստոմ, բայց ըսաւ որ՝ ան ալ Զօր. Նազարպէկովի շնորհքն էր, ասոնց յիշելու Անդրանիկի անունը :

Անդրանիկ դարձեալ պոսթիկաց եւ ըսաւ. — Նազարպէկովի դերը քան մը չէ՞ ուրեմն Վանի ազատագրութեան համար :

Ահաբանեան խօսք աննելով՝ Անդրանիկէն խնդրեց որ բաւ համարէ իր զայրոյթը: Այդ միջոցին Մշեցի Տէմիրճեան՝ որ շատ բան մըն ալ հասկցած չէր անցուդարձերէն, կիրքով մը լեցուած պուստիկ Արամի երեսին. — Դուք ո՞վ էք որ ազգային հերոսի վրայ լեզու կը բարձրացնէք:

Արամ նեղացաւ. ձեռքը հտեւի զրպանը տարաւ, ու վոլվէ՞ր, թաշկինակ թէ սիկարէթ հանելու համար, ոչ ոք բան մը հասկցաւ, սակայն անոր այդ ժեստէն կասկածելով՝ Անդրանիկի քեռորդին Երուանդ, տաքարին երիտասարդ՝ տասնոցը ձեռքին Արամի վրայ խոյացաւ:

Այս ժեստի առթիւ՝ ոմանք հետաքրքրութենէ մղուած, ոմանք միջամտութեան համար ոտքի ելան, որոնց ամենէն ազդեցիկը Անդրանիկի սաստոցը եղաւ, եւ թոյլ չտրուեցաւ, որպէսզի արին հոսի:

Ի վերջոյ Մըսթըր Եարօն խօսք աննելով՝ սկսաւ լարուած մըթնոլորտ մեղմացնել, խաղաղասիրական անեկտոթներ պատմելով վերջ տալ պայքարին:

ՁԱՐԷՆ ՎԵՐՋ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԸ

Ինչպէս ըսինք, ուստական ներքին յեղափոխութիւնը պատճառ եղած էր որ կայսրութիւնը ջլատուի, կապերն ու յարաբերութիւնները խզուին, հետեւարար կովկասեան ժողովուրդներն ալ հարկազրուին իրենց զլխուն ճարը նայիլ ինչպէս որ կամենան: Այս միջոցին էր որ Դաշնակիցներն ալ սկսան իրենց քիթը կոխել ուստական կայսրութենէն ներս եւ իրենց քաղաքականութիւնը խաղալ՝ ըստ իրենց կամքին:

Հետեւարար Նոյեմբերի վերջերն էր որ՝ Արեւմտահայ Խորհուրդը Փարիզէն ստացաւ Պօղոս Նուպարի պատմական հեռագիրը, որ նոր դուռ մը կը բանար Արեւմտահայ Խորհուրդի գործունէութեան:

Հեռագիրը կը յայտնէր թէ՛ « Եթէ Թրքահայերը իրենց սեփական ուժերով պաշտպանեն իրենց սահմանները՝ Դաշնակիցները պիտի ճանչնան անոնց անկախութիւնը եւ պիտի պաշտպանեն զայն »:

Ճանչնան անոնց անկախութիւնը եւ պիտի պաշտպանեն զայն »:

Համար հարկ տեսնուեցաւ խորհրդաժողով մը կազմել Թիֆլիզի մէջ, ինչ որ յաջողութիւն գտաւ, եւ որոշուեցաւ Անդրանիկի հրամանատարութեամբ կազմել թրքահայ զօրարածին մը, միաժամանակ որոշուեցաւ կազմել նոր մարմին մը « Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ » անունով, որը թրքահայ կառավարութիւնը ներկայացնելու լիազօրութիւնը պիտի ունենար:

Կովկասեան ուսւ բանակի հրամանատարութիւնը կտրուած ըլլալով կայսրութեան ներքին կապերէն՝ հարկազրուած էր ինքնազուլի գործել կովկասեան ուսւ, թաթար, վրացի եւ հայ ազգերու ներկայացուցիչներու հետ համախորհուրդ:

Որով՝ իբրև լիազօր՝ համաժխտ դտնուեցաւ իր զինուորական պահեստները բաց թողուլ Հայաստանի Ապահովութեան Սորհուրդի առաջ, եւ միաժամանակ՝ զօրավարութեան աստիճան տուաւ Անգրանիկին: Ինչ որ նախանձի եւ ստնձգութեան առիթ ստեղծուեցաւ իր նախկին կուսակցական ընկերներուն կողմէ, որոնք այդ օրերը կը հուլովէին Ազգայնականի եւ Միջազգայնականի, Թրքահայի եւ Ռու-

սահայի, Անգրանիկեան եւ հակաԱնգրանիկեանի յանկերդները, ստեղծելով քառասային վիճակ մը:

Հակառակ վերոյիշեալ ստնձգութիւններուն, Անգրանիկի զօրակոչի յայտարարութեան եւ իր հմայքի վրայ, հետուէն թէ մօտէն իր շուրջ հաւաքուեցան աւելի քան 20.000 Թրքահայեր, որոնցմէ 500ը՝ Ապահովութեան Սորհուրդին բացած ենթասպայից վարժարանը յանձնուեցան մարզուելու համար: Ոգեւորութիւնը կատարեալ էր:

Այս միջոցին զօր. նազարբեկով Թրքահայաստանի սահմաննե-

րուն մէջ գտնուող զօրամասերու ընդհանուր հրամանատարութիւնը կը վայելէր, եւ զօր. Անդրանիկ իրրեւ թրքահայ զօրաբաժնի հրամանատար՝ մաս կը կազմէր անոր բանակին:

Այժմ՝ զօր. Նազարբեկովի կամ Անդրանիկի համար կը պահուէր մէկ իրաւասութիւն — գինուորական տիտիպլին:

Հետեւաբար այս ամենակարեւոր հարցը դրուեցաւ Հայոց Ազգային ժողովին օրակարգը, որը՝ Թիֆլիզի Ռուսահայ Համադումարէն բխած օրէնսդիր մարմին մըն էր, որուն՝ ի հարկէ իր մասնակցութիւնը կը բերէր նաեւ Արեւմտահայ Խորհուրդը:

Ահա այս խառն ժողովին էր որ՝ երեք զօրավարներ — Նազարբեկով, Արէլով եւ Անդրանիկ — ներկայ էին «գինուորական տիտիպլին»ի համար մահուան պատիժի իրաւունք խնդրելու համար ժողովէն:

Նազարբեկով խօսք առնելով՝ յայտարարեց. —

— Մենք ունինք գինուոր, սպայ, մասնագէտ, ռազմամթերք եւ պարենաւորումի անհատնում պաշար, ինչ որ Թուրքը չունի: Բայց՝ Թուրքը ունի բան մը, առաւելութիւն մը, որ մենք ալ այդ չունինք, եւ այդ առաւելութիւնով է որ Թուրքը պիտի յաղթէ մեզ:

Ներկաները աչքերնին լաբած հարց տուին.

— Ի՞նչ է Թուրքին այդ առաւելութիւնը որ մենք չունինք:

— «Տիտիպլին», պատասխանեց Նազարբեկով. ինչ որ մահուան պատիժով կ'ըլլայ, եւ այդ իրաւունքը չունինք մենք այսօր, հետեւաբար՝ դայն խնդրելու եկած ենք ձեզմէ:

Զօրավարներու խնդրանքը քուէի դրուեցաւ, մէկ ձայնի մեծամասնութեամբ՝ ընդունուեցաւ զօր. Նազարբեկովի առաջարկը, որը դժբախտաբար երազ մը եղաւ, որովհետեւ քուէարկութենէն անմիջապէս վերջ ժողովասրահ մտաւ Արչակ Զամալեան, որը ուրիշ ժողովներով դրադուած ըլլալով ուշացած էր. թերեւս անոր համար երկրորդական էր սոյն հայկական կենսական ժողովը:

Հետեւաբար՝ ուշ կամ կանուխ երբ ներս մտաւ Արչակ Զամալեան, քուէի ի զօրու ըլլալով, մահապատժի դէմ քուէարկեց եւ չեղեալ համարել տուաւ Նազարբեկովի յաջողութիւնը:

Ասոր վրայ ոտքի ելան երեք զօրավարները յուսահատ, եւ լքեցին ժողովը: Նազարբեկով առջեւէն գլուխը կախ եւ ընկճուած, արցունքի կայլակները աչքերուն, միւսները՝ նմանապէս իր վիճակին ենթարկուած դուրս եկան ժողովասրահէն. ձախողութիւն մը՝ որ ձախողութիւնը եղաւ նաեւ հայ ազգին, ինչպէս հետագան ցոյց տուաւ:

Կուկունեան եւ խանասորեան արշաւանքներու, ինչպէս նաեւ պանք Օթթօմանն ու թուրք Սուլթանի դահը իր գլխուն փլցնել ուզող քաջ Նազարները, երբ պատեհ առիթն ու բախտաւորութիւնը ունեցեր են Կուկունեանի մը կամ Վարդանի մը փոխարէն գործի

զրուխ կամ զեկազար ունենալու Նազարբեկովի պէս զօրավարներ, յանկարծ կը լքեն ճակատը, կ'ուրանան իրենց իսկ հօլոված խոչալը, շագատագրութիւնը «հայութեան», բաց ձգելով բոլոր սահմաններն ու դռները Հայու հայրենիքին, թուրք զահիճի արիւնյուայ ձեռքերու առաջ, իրենց բախտին տնօրինութիւնը յանձնելով անոր կամքին, մերժելով տխրալինն ու մահապատիժը. տխրալին եւ մահապատիժ՝ որուն ջատագուփներն էին իրենք դեռ երէկ, եւ որուն զոհ կ'երթային տաճկահայ յեղափոխականներն ու նոյնիսկ կրօնականները անխնայ տեսօր զնդակներու ենթարկելով զանոնք, յանուն կուսակցական տխրալինի:

Բոլոր ժողովականներուն զարմանքը շարժեց թէ՛ Անդրանիկ ինչպէ՞ս այս անգամ չէր պոռթկացած իր զայրոյթը զաշնակցականներու սոյն ելոյթին: Ի վերջոյ զազանիքը Սմբատէն հասկցուեցաւ որ՝ Անդրանիկ որպէս զօրարածնի հրամանատար՝ տխրալինը պահած ըլլալու համար, ընդհանուր հրամանատար զօր. Նազարբեկովի գործին խառնուիլ չէր ուզած, բայց երկու շարաթ վերջ ան մաղձը թափեց Ստեփան Մամիկոնեանի գլխուն:

Հայ Ազգային Խորհուրդը դարձեալ կազմուած էր, օրակարգ ունենալով՝ Անդրանիկի զօրարածնի մեկնումը զէպի էրզրում:

Մամիկոնեան՝ իրաւարան, մտացի եւ խոհական մէկը, կը նախազահէր ժողովին, որ այնքան ալ համակրանք չունէր զէպի Անդրանիկը, զօրավարի աստիճանն ալ շատ համարելով անոր:

Հետեւարար՝ էրզրումի պէս բերդաքաղաք մը պաշտպանելը Անդրանիկի համար անարժան եւ աննպատակ կը համարէր. որով՝ ատաջարկ ներկայացուց որ՝ հայկական բոլոր ուժերը քաջունն ռուսական նախկին սահմանները, պարպելով Կարինն ու ամբողջ Տաճկահայաստանը:

— Հապա Պօղոս Նուպարի հեռագի՞րը, հապա Դաշնակիցներու մեր անկախութիւնը ճանչնալու պայմանը, հապա Թրքահայ Խորհուրդը, ընդմիջեց Անդրանիկ:

— Ո՛չ Նուպարին ծանօթ է մեր ներկայ դրութիւնը եւ ոչ ալ Դաշնակիցներուն. մեր դրութեան ծանօթը մենք ենք. կը պատասխանէ Մամիկոնեան:

— Ուրեմն Տաճկահայաստանը ամբողջութեամբ Թուրքի՞ն յանձնենք, գոռաց Անդրանիկ, չրթունքները զողողացուց, եւ ի վերջոյ զսպելու համար իր պոռթկումը, դարձաւ զէպի նախազահ Ահարոնեանին եւ ըսաւ.

— Ինչո՞ւ չինձ էք ուրեմն Թրքահայաստանը ազատագրելու ձեր ծրագիրը, ձեր կուսակցութեան գոյութեան իրաւունք տուող ծրագիրը. ո՞ր ատենուան կը սպասէք զայն օգտագործելու համար: Ահարոնեան պատասխան չդատաւ:

Պօղոս Նուպարի ծրագիրը մէկ կողմէն, Թուրքէն ունեցած իր

պահանջը միւս կողմէն, Անդրանիկի ջիղերը այնքան լարեցին որ, ոտքի ելաւ եւ սպառնալից նայուածք մը ուղղեց դէպի Մամիկոնեանը, ձեռքը սուրի երախակալին սղմած՝ դուսայ. — «Թոյլ տա՞նք ուրեմն որ Շիրվանդադէի փափաքը իրականանայ»:

Ինչ որ ստուում պատճառեց ժողովականներուն, որովհետեւ՝ օր մը Շիրվանդադէ Թիֆլիզի մէջ յայտարարած էր թէ՛ «Թուրքերը ինչո՞ւ ջարդած չէին բոլոր Տաճկահայերը՝ սրպէսպի անոնց տաղտուկէն ազատէինք»:

Անդրանիկ անոր հանդիպելով շուռչուն ապտակ մը դրոշմած էր: Բայց ան՝ այս անգամ չունեցաւ նման ելոյթ մը Մամիկոնեանի հանդէպ. ան հնչեղ եւ երկար «թո՛ւ» մը ուղղեց Մամիկոնեանի հասցէին եւ սուրը շաշեցնելով դուրս ելաւ սրահէն:

Անդրանիկի ելոյթի առաջ՝ ամենէն նուազ սրամտողը եղաւ Մամիկոնեան որ յայտարարեց.

— Ես դիտեմ, Անդրանիկի ժեսթը կը բխի անոր զոհողութեան ողիէն, որ սովորական անհատներու քով չի դանուիր, բայց Անդրանիկի զուրկ է դիտակցութենէ՝ այն քառասային դրութեան մասին, որուն մէջ ըջլնապատուած ենք մենք. հետեւաբար՝ չեմ կարող մեղադրել զայն: Որպէս զէնքի մարդ՝ ան իրերը կը դատէ իր խոսնուածքովը, ինչ որ ես ալ հիացած եմ անոր հերոսական մարտնչումներուն վրայ:

Ի վերջոյ իր խօսքը ուղղելով Ահարոնեանին, անոր կարծիքը խնդրեց:

Ահարոնեան պատասխանեց. — Իմ կարծիքով՝ պատմութիւնը մեր վրայ պարտք դրած է, պէտք է փորձենք զայն:

Որով՝ մեաժամանութեան ձայնով որոշում կայացաւ որ Անդրանիկ էրզրում երթայ իր զօրամասով՝ իր կարեւրին փորձելու համար, հակառակ դաշնակ կուսակցութեան ցանկութեան:

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԴԵՊԻ ԷՐԶՐՈՒՄ

Էրզրում՝ ռուսական բանակին կողմէ լքուելէն վերջ՝ թողուած էր իր բախտին: Իրականութեան թէ՛ երազ. ան դարձեր էր հայկական բերդաքաղաք մը, Դաշնակիցներու խոստումով եւ ռուսական պահեստներու անհատնում պաշարով: Բայց՝ վերին հրամանատարութեամբը ռուս բանակի հրամանատար զօրավար Լէպէտինսկիի, որ իր կարգին ենթակայ էր Կովկասեան Սէյմէն (խորհրդարանէն) բխող զործադիր իշխանութեան, կարուած ըլլալով Կովկասը Ռուսաստանէն:

Հետեւաբար՝ Կովկասը բաժնուած էր Վրացիներու, Հայերու եւ Ազրպէյճանցիներու միջեւ եւ երեք լեզուով դրամ հրապարակ հանուած էր:

Այս միջոցներուն էր որ տեղի ունեցաւ զօր. Թորդոմի դրօշակ

բարձրացնելու խնդիրը էրզրումի մէջ, ինչ որ ծանր դիտողութեան առարկայ դարձուեցաւ եւ պարզուած դրօշակը վար առնուեցաւ ուսւ վերին հրամանատարութեան կողմէ: Ապահովութեան Սորհուրդի կողմէն՝ Անդրանիկ Թիֆլիզ հրաւիրեց զօր. Թորդոմը, եւ պատասխանատու պաշտօն տուաւ անոր, իր նորակազմ զօրամասին մէջ:

Իրականութիւն թէ երազ, էրզրումը հայկական բերդաքաղաք դառնալու բախտին կ'արժանանար, Դաշնակիցներու խոստումով եւ ուսական պահեստներու անհատնում պաշտով, Անդրանիկի հրամանատարութեամբ, ուր շուտով պիտի հասնէր ան՝ Թիֆլիզ պատրաստած իր զօրամասով: Առհասարակ Տաճկահայ կամաւորներով, որոնցմէ մաս մը եկած էին Տաճկաստանէն, Ազտաղէն Մանուկ Չափուշի զլխաւորութեամբ, մեծադոյն մասը թրքական ջարդի դիակներուն տակէն ճողորպած: Մաս մը՝ թուրք բանակի հայ զինուորներ՝ ճակատը ճեղքած եւ Կովկաս ապաստանած, ինչպէս ձխակէճեան, Տօբթ. Պոնարարդ եւ գրքիս հեղինակը, եւայլն:

1917ի Փետրուար ամսուն՝ Անդրանիկ վերոյիշեալ ընտրեալ զինուորներով վերակազմած իր զօրամասը, հաւաքուած, կազմ ու պատրաստ կը սպասէր Թիֆլիզի կայարանը էրզրում մեկնելու համար:

Անդրանիկ՝ աշխոյժ եւ կայտառ, դլուխը բարձր, զինուորական բարեւով չափեց իր զօրամասի շարքերը՝ մէկ ծայրէն միւսը:

Տեսարանը յուզիչ էր:

Գնացքին սուլիչը հնչեց, որուն յաջորդեց Անդրանիկի զինուորական փողի հնչիւնը: Անդրանիկ գոհունակութեան անուշ ժպիտով մը իր զօրամասով եւ գնացքով հեռացաւ ժողովուրդի խանդավառ ուսանաններովը դէպի էրզրում:

Երբ Անդրանիկ էրզրում հասաւ, Երզնկայի եւ Բաբերդի ճակատներու պաշտպան Մուրատի եւ Սեպուհի ուժերը որ իրենց ժողովուրդով միասին լքելով ճակատները դեռ նոր եկած հասած էին էրզրում, ձիւնին ու բուքին Քիւրտերու պաշարումները ճեղքելով եւ բազմաթիւ զոհեր տալով:

Անդրանիկ անկեղծօրէն գործի ձեռնարկեց Կարինը պաշտպանելու համար թուրք դրոշներէն. նախ՝ ուղղուեցաւ դէպի Կէզ, ուր Ռուսահայ զինուորներ կային արդէն պահակ: Քննութեան արդիւնքը ցոյց կուտար որ՝ աւա՞ղ, կեղծ էր ամէն բան. կեղծ էին նաեւ բոլոր խոստումները ըլլայ Եւրոպացիներուն, ըլլայ Կովկասեան Սէյմին, ըլլայ նոյնիսկ Արեւելեան Սորհուրդին, որով տեղի ունեցաւ անխուսափելին:

Երբ՝ Սեպուհ եւ Մուրատ իրենց զօրամասերով աջէն եւ ձախէն, իսկ Անդրանիկ Կեղրոնէն յառաջացաւ եւ հասաւ Կէզ, Անդրանիկ յայտարարեց Կէզի պահակ Ռուսահայ զինուորներուն.

— Այս գիծը՝ մեր ամենակարեւոր պաշտպանողական կէտն է՝ Կարինի ապահովութեան համար, հետեւաբար պէտք է լաւ հսկել:

Իսկ անոնք պատասխանեցին, կարծես նախապէս խրատնին առած էին. — Հոս մեր հայրենիքը չէ, մենք մեր երկիրը պիտի երթանք:

Որով՝ տեղի ունեցաւ անխուսափելին, գինուորական չկամութիւնն ու նահանջը: Եթէ Ջամալեանն ու իր կուսակիցները զլացան դասալիք գինուորին մահապատիժը՝ Նազարպէկովի եւ Անդրանիկի խնդրանքին առաջ, այժմ առիթ կուտային որպէսզի դասալիք գինուորը իր գնդակը քաշէ հայրենիքի պաշտպան զօրավար Անդրանիկին, որպէսզի հարկադրուի բաց ձգել հայկական դռներն ու սահմանները թուրք շարդարար հորդաներու առաջ:

Բարեբախտարար՝ դաւադիր գնդակը վրիպեցաւ իր նպատակէն. մինչ այլ Մուրատ չկարողանալով համբերել՝ գինուորին թեւէն պինդ բռնելով ըսաւ. — Այ տղայ, ի՞նչ կ'ընես եւ ի՞նչ կ'ըսես, մենք որ հայ-թաթարական կռիւներուն Գարապաղի շրջանին տարիներով ձեզ պաշտպանեցինք թաթարներու յարձակումներուն դէմ, այժմ դուք չէ՞ք ուզեր մեզ հետ ըլլալ:

Իբր պատասխան՝ անոնք լքեցին գիրքերը եւ հեռացան, յայտարարելով. — Թող Տաճկահայերը իրենք պաշտպանեն իրենց սահմանները:

Անդրանիկի ղեկավարութեամբ՝ Տաճկահայը շարունակեց իր յուսահատական կռիւը թուրքին դէմ. ո՛չ մի օդնութիւն կարինէն լուռ էին բերդին թնդանօթները. յայտնի էր որ գաղտնի դաւադրութիւն մը կը դառնար կովկասեան երբեակ դաշնակցութեան ղեկավարներու կողմէ, եւ հաւանական է ծախուած՝ Տաճկահայաստանը, մինչեւ նախկին ուսական սահմանը:

Ուստի աւելի ծանր դաւադրութեանց զոհ չերթալու համար, երբ թրքական թնդանօթները սկսան գոռալ, Մուրատ եւ Սեպուհ Անդրանիկն ալ առնելով վերադարձան ետ դէպի Կարին:

Իսկ զօր. Թորգոմ՝ որ իր զօրամասով Քղիի անցքը կը պաշտպանէր՝ հազիւ կարողացաւ ինքզինքը ազատել պաշարումէ եւ վերադառնալ Կարին:

Արմազանեան՝ որ Ըլլըճայի ճակատը կը պաշտպանէր, իր դիմացի ուժը տկար դտնելով յառաջացաւ եւ 4 թուրք գիւղեր եւս գրաւեց, որոնք նահանջած էին իր գրոհին առաջ, հակառակ ոտքէն վիրաւորուած ըլլալուն, իր գինուորին եռանդը չփաճացնելու համար մնաց ճակատի վրայ եւ խրախուսեց զանոնք. երրորդ օրն էր՝ հակառակ իր յաջողութեանց, Կարնոյ թնդանօթները փոխանակ թշնամուցն վրայ արձակուելու, քանի մը հաս ուժը արձակեցին իր գինուորներու վրայ, եւ զարնուեցան 3-4 հոգի: Արմազանեան առանց յուսահատելու քանի մը ձիաւոր զրկեց Կարին, որոնք թնդանօթի գիրքը բարձրացան եւ ստուղեցին որ ոչ ոք կայ. թնդանօթի բանալին իսկ կրօնցուցած եւ փախած են դաւադիրները:

Ձիււորները ճակատ վերադարձան եւ յայտնեցին իրենց մեծաւորին որ քաղաքը կը պարպուի:

Արմաղանեան հասկցաւ դաւադրութիւնը, նահանջեց եւ մտաւ Կարին, ուր Անդրանիկ միայն իր թիկնապահներով զինքը կը սպասէր, սեւ կասկածներու մէջ տարուբերուելով թէ՛ արդեօ՞ք Արմաղանեան դերի մնաց իր զօրամասով:

Երբ Անդրանիկ գտաւ Արմաղանեանը ողջ առողջ իր զօրամասով, բռնեց եւ համբուրեց զայն:

Այսպէս՝ Անդրանիկ եւ Արմաղանեան վերջիններն էին որ լքեցին արդէն դատարկուած Կարինը եւ ուղղուեցան դէպի Սարրղամիշ:

Թուրք մը անտեղեակ ըլլալով Արմաղանեանի զօրամասին, որ վերջին լքողը եղաւ, զէնքը առած կը յարձակի նահանջող հայ յետամնացներու վրայ, զանոնք իրրեւ ոչխար առջևը խառնած հալածելով եւ կոտորելով անխնայօրէն:

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՄԱՂԱՆԵԱՆ

Արմաղանեանի զինուորներէն Տօնիկ-Արսլան որ քանի մը ընկերներով առջեւէն կ'ընթանար, կը տեսնէ աջ ու ձախ փուռած եւ մեռած Հայեր, ճանապարհին եզրին: Վիրաւորներէն մէկը կ'ըսէ. — Հասէ՛ք, եզրայր ջան, կատաղի թուրք դաղան մը կը ջարդէ հանդիպած Հայր որ ետեւ մնացած է:

Այս վերջիններս ձիերին կը քշեն առաջ եւ իրականութիւնը կը ստուգեն: Տօնիկ սուրը ձեռքը կը սուրայ եւ մէկ հարուածով դաղան թուրքին գլուխը երկուքի կը բաժնէ, եւ ապահովուած դաղթականներու ուղաննաներուն կ'արժանանայ:

Կը հասնին Սարրղամիշ, եւ անկէ ալ դէպի Ղարս: Ղարս չհասած Պէրնար գիւղին մէջ կը հանդիպին Մուրատին եւ Սեպուհին իրենց զօրամասերով, ինչպէս նաեւ Վահագն նալպանտեան (հնչակեան): Այս վերջիններս Ղարսն ալ լքելով՝ Ալեքսանտրոպոլէն ուղղակի թիֆլիզ անցան կուսակցութեան թեւադրանքով, հաւանական է եկող թուրքին վախովը, որ զանոնք կը ճանչնար որպէս Տաճկահայ ոճրագործ անբաղձալիներ, ըստ Սէյմի դաշնադրի, թուրք-դերման ծրագրի, Պերլինէն շրջանաւարտ Ա. Զամալեանի հայկ. բաժնի նախադահուիթեամբ. բայց՝ յանցանք չբեռնալու համար մեր գլխուն՝ խօսքը տանք իրենց.

Մ. Վարանդեան «Մուրատ» հրատարակութեան 319րդ էջին տպուած է.

— « Պէտք է թիֆլիզէն ալ հեռանաք: Այս կը պահանջէր Աղլա-

յին Սորհուրդի նախագահը եւ կ'ըսէ թէ — հոս մնալը վտանգաւոր է Ձեզ համար: Մուրատ կը մտատանջուի ու կ'ըսէ ինքնիրեն. — Հիմա մեր կացութիւնը բոլորովին նոր փուլի մէջ կը մտնէ. մահու եւ կենաց խնդրի մը առջեւ կը գտնուինք: Ո՞ւր պիտի երթայինք առանց ղէնքի եւ հետիոտն. եւ ի վերջոյ կը գոչէ. — Ինչո՞ւ թշնամիի զնդակ մը չի ծակեց սիրտս որ ազատէի այս տանջանքներէն. ձի կ'ուզես ձի չեն տար, փող կ'ուզես փող չեն տար, եւ այժմ ալ Ազգային Սորհուրդի նախագահը, ընկեր Ահարոնեանն է որ կ'ըսէ. — Պէտք է հեռանաք անձանօթ ուղղութեամբ, դէպի հիւսիս:

Ձէ՛, ես ձիու եւ փողի համար փորձ մ'եւս կ'ընեմ, — ըրաւ՝ ու չյաջողեցաւ, եւ ապա հարկադրաբար մեկնեցաւ դէպի Վլատիկաւկաս, Արմաւիր, Աժտրախան:

Այսպէսով Մուրատ՝ ինչպէս Սերատիայի մէջ, դարձեալ կը դաւէր իր ցեղին, յանուն իր կուսակցութեան, լքելով հայրենիքը, որը պէտք ունէր իրեն, Անդրանիկի նման, Սարտարապատի գոյամարտի նախօրեակին:

ԹՈՒՐԿԸ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱԶԳԵՐԸ

Ինչպէս նախորդ էջերուն մէջ յայտնեցինք, ուսական ներքին յեղափոխական պայքարները անէութեան մատներ էին Չարերու կայսրութիւնը. Շահումեան թիֆլիզ հասեր էր իրրեւ Լենինեան պատգամախօս, սակայն խօսքը իրենը չեղաւ, որովհետեւ Կովկասեան ազդերու ներկայացուցիչները համազումար մը ունենալով թիֆլիզի մէջ « Կովկասեան ազդերու Կոմիտարիատ » մը կազմեցին, պաշտպանելու համար Կովկասը որեւէ սոսնձութենէ, մանաւանդ պոլշեւիկեան յեղափոխութեան դէմ. որով Լենինեան լիազօր Շահումեան հարկադրուեցաւ լքել թիֆլիզը եւ անցնիլ Պաքու, այնտեղի բանուորական ուժով եւ այլ յեղափոխականներու օժանդակութեամբ ճակատ յարդարելու համար զբամատիրական եւ ազգայնական ուժերու դէմ, որուն իր օժանդակութիւնը բերաւ նաեւ դաշնակ կուսակութիւնը Համազասպի եւ Ռոստոմի զլխաւորութեամբ մինչեւ Անդլիացիներուն մուտքը ու դաւադիր նահանջը ի հաշիւ թուրքերուն որուն հակառակեցաւ Շահումեան եւ վրայ տուաւ իր դուրսը 26 ընկերներով:

Անդրկովկասի անջատումն ու զլխաւոր ցեղերու երեւութական համաձայնութիւնը թուրքերուն դժգոհութիւն պատճառած էին, որովհետեւ թուրքերը բոլշեւիկներու հետ Պրեստլիտովսկիի բարեկամական դաշինքը կնքած էին եւ խոստում ստացած էին Ղարսը, Արտահանը եւ Պաթումը թուրքիոյ միացնելու: Էնվէր փաշան ալ իրրեւ հաւատարիմ զինակից ուս-խալամական երկիրներու ղեկավար նշանակուեցաւ, որը հետազային դաւաճանեց Լենինեան բարեկամութեան եւ ճակատ յարդարեց անոր դէմ, ինչ որ չյաջողեցաւ, որովհետեւ վրէժխնդիր Հայու մը կողմէ զլխատուեցաւ եւ իր

կազմած դաւադիր ճակատն ալ քայքայուեցաւ համայնավար յաջողութեամբ:

Թուրքերը նկատի ունենալով Կովկասեան ցեղերու վերոյիշեալ համաձայնութիւնը « Կովկասեան Ազգերու Կոմիսարիատ » անունին տակ, հարկադրուեցան անոնց հետ կնքել զինադադար մը Երզնկայի մէջ՝ 19 Դեկտ. 1917ին: Փարատելու համար միաժամանակ անոնց զժգոհութիւնը ընդդէմ Պրեստիտովսկիի դաշնագրին:

Այս վերջին հարցը կը մնայ առկախ, որով Թուրքերը կը հարկադրուին ժողով մը եւս գումարել Տրապիզոնի մէջ 1 Փետր. 1918ին, ուր կրկին կ'առաջարկեն Կովկասեան ներկայացուցիչներուն ճանչնալ Պրեստիտովսկիի պայմանը Ղարսի, Արտասանի, Պաթումի կցումը Թուրքիոյ. անոնց կրկնակ մերժումին վրայ թրքական բանակը կը սկսի յառաջանալ եւ գրաւել վերոյիշեալ վայրերը:

Տրապիզոնի ժողովին մասնակցող հայկական ներկայացուցիչներուն մէջ էր նաեւ Թուրքն փաշան (Ֆետայի⁶), որը վախ չունէր Թուրքերէն, քանի որ Թուրքին համար ճերմակերես դուրս եկած էր, « չքացումովը » կամ աւելի ճիշդը դաւադրութեամբը ընդդէմ Սասնոյ եւ Տարօնոյ գոյամարտի մը:

Մինչ Փեթերսպուրկի եւ Մոսկուայի մէջ արիւնալի պայքարները կը շարունակուէին ի խնդիր վճռական բախտի, Թիֆլիզի մէջ գումարուեցաւ Անդրկովկասեան Խորհրդարանը (Սէյմը), 23 Փետր. 1918ին, որուն կ'անդամակցէին 24 Վրացի, 21 Հայեր, զանազան ազգութեանց պատկանող 44 մահմետականներ եւ 3 ալ Ռուսեր:

Սէյմի կառավարութիւնը վաւերացուց պուլշեւիկութեան դէմ ճակատ յարդարող որոշումը, ինչպէս նաեւ Կովկասեան ճակատի ոռւս ընդհանուր հրամանատարութեան պաշտօնը, որը իսպառ կտրուած էր ոռուսական կառավարութեան մը հեղինակութենէն, յեղափոխութեան պատճառաւ Կովկասը կտրուած ըլլալով Ռուսիայէն:

Սէյմը եւս մերժեց ճանչնալ Պրեստիտովսկիի Թուրք-խորհրդային դաշնագիրը: Այս միջոցին Թուրքերը գրաւումի յաղթանակներով գինովցած՝ Պրեստիտովսկիի պայմաններէն աւելին կը պահանջէին. սակայն Գերմաններու ճնշումին տակ կը թեթեւցնէին իրենց պայմանները, որովհետեւ Գերմանները կը ցանկային որ Կովկասի ճակատը հանդարտէր եւ այնտեղի ուժերը քշուէին դէպի Պաղեստինի ճակատը, ուր Գաշակիցները կը յառաջանային՝ ճնշելով Թուրք-գերման պաշտպանողական դիժը:

Սակայն Թուրքերը կը շարունակեն իրենց խառնակչութիւնը, « բաժանեա՛ զի տիրեսցեր » ի նենդ քաղաքականութեամբ, զժտութիւն սերմանելով Անդրկովկասեան համերաշխութեան մէջ, որով Սէյմը Մայիս 26ին կը հռչակէ Անդրկովկասեան Միութեան (Սէյմի) քայքայումը եւ կը յայտարարուի Վրաստանի եւ Ադէրպէյճանի անկախութիւնը:

Հաշիւ մը որ Հայերուն համար վտանգաւոր էր, իր ոխերիմ թուրք թշնամու դէմ միայնակ դանուելու պարտադրանքին տակ մնալով:

Անկախ Աղէրպէյճանի եւ Վրաստանի ներկայացուցիչները Պաթում հրաւիրուելով, Վէհիպ փաշա խորհրդակցութիւն կ'ունենայ անոնց հետ՝ Հայերու բացակայութեամբ: Կացութիւն մը որ Հայերը կը դնէր վտանգաւոր կացութեան մը առջեւ:

Այս առթիւ խօսքը տանք Ալ. Խատիսեանին.

— « Մեզ իրապէս ուրիշ ելք չէր մնար, բայց եթէ ոչ՝ մեր կողմէ եւս յայտարարել Հայաստանի անկախութիւնը »: Բախտորոշ դեր կատարեց այն վերջնագիրը, գոր մեմօ ստացանք մոյն գիշերն իսկ թուրքերու կողմէ:

Երեք օր ժամանակ կուտար վերջնագիրը ընդունելու այն դաժան պայմանները, զորս թրքական պատուիրակութիւնը ներկայացուցած էր Պաթումի խորհրդաժողովի առաջին նիստին իսկ, փակ ծրարով:

Վկայութիւն մըն ալ Ա. Վրացեանէն.

— « Այսպէս ուրեմն, ընդ հուր եւ ընդ սուր անցնելով, Հայաստանը կոչուեցաւ անկախ պետական գոյութիւն: Յնձութեան ծափերով եւ աղաղակներով չընդունուեց նրա անկախութիւնը: Ընդհակառակը շատերու համար նկատուած էր դժբախտութիւն: Հիւանդ երեխայ աշխարհ բերած մօր պէս, հայ ժողովուրդը գլուխ էր ծեծում սղաւոր եւ շնջում ականջին. « դու իմ ուրախութիւնն ես, դու դժբախտութիւն իմ »:

« Իրօք որ զարհուրելի էին պայմանները եւ անկախութիւնը, եւ անկախութիւնը այդ պայմաններում հեղանք էր թուում »:

Վերոյիշեալ վկայութիւններով կը փաստուի որ Հայաստանի անկախութիւնը ոչ թէ դռնացում կուտար Հայութեան կամ Դաշնակցութեան՝ այլ թուրքին:

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԵԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏ

Անդրանիկի դուշակութիւնը կատարուեցաւ. ոչ միայն ինկաւ Էրզրումը՝ այլեւ Ղարսը, Արտաշանը, Սարըղամիշը, ինչ որ « խոհուն » Մամիկոնեաններուն մաքէն չէր անցներ:

Զօր. Նաղարպէկով եւս սաստիկ զայրացած գոռաց այս առթիւ.

— Խումբերը, խմբապետները՝ խումբերու խմբապետներու դէմ միայն կրնան կռուիլ, պատերազմը գիտութիւն է դարձեր այժմ. մենք մեր դէմ ունինք այդ գիտութեամբ գինուած թշնամի մը, խումբերը եւ խմբապետները զուրկ են այդ գիտութենէն, թեքնիքէն. ոչ միայն բան մը չեն կարող ընել անոր դէմ, այլ եւ կը խանդարեն, ինչ որ այդ գիտութիւնը քիչ թէ շատ տուած է մեզի »:

Ապա դարձեալ շարունակեց.—

— « Թշնամի բանակը մէկ գլուխ ունի, որմէ կը ստանայ մէկ

հրաման, մինչ մերինը ունի Սէյմը, Նախարարաց Խորհուրդը, կուսակցական պիւրօն, Սէյմի հայկական Փրակցիօնը, Ազգային Խորհուրդը:

Իսկ խմբապետներ, օհ, անո՞նք, որքան խմբապետ՝ նոյնքան հրաման, եւ ի՞նչ հրամաններ...

Ի վերջոյ՝ Նաղարպեկովի խօսքը կ'ընդմիջուի, յայտնելով թէ՛ — Անդրանիկը այդ խմբապետներուն կարգին չէ կարելի դասել:

Նաղարպեկով կը պատասխանէ. — Անդրանիկ ձերքեր ունի, կոուի մէջ հազուագիւտ հնարամտութիւն եւ պատրաստամտութիւն ունի, որոնք շատ մը զօրավարներու քով կը պակսին:

Ապա՝ առաջարկ կը լինի որ՝ զօր. Նաղարպեկով, իբրեւ ընդհանուր հրամանատար լիազօրութիւն տայ, որպէսզի զօր. Անդրանիկ իր բանակը կազմակերպէ եւ ի հարկին պաշտպան հանդիսանայ հայ ժողովուրդին, թուրք ոճրադործ գրոհներու առաջ, ինչ որ «խառաջ» (լաւ) հաւանութեամբ իրաւունք կը տրուի Անդրանիկին՝ դարձեալ գործի գլուխ անցնելու համար այն նախօրեակին, ուր պիտի վճռուէր Արարատեան Հայաստանի բախար, Պաշ Ապարանի, Քարաքիլիսէի եւ Սարտարապատի ճգնաժամային դոյաժարտներով:

Հետեւարար՝ Անդրանիկ դարձեալ սկսաւ վերակազմել իր բանակը, որուն շուրջ հաւաքուեցան դարձեալ տաճկահայ իսկական Փետայիներ, որոնք հաշիւ ունէին մաքրելիք թուրքին հետ:

Սեպուհի, Մուրատի, Նալպանտեանի զինուորները որոնք անտէր մնացեր էին իբրեւ որր՝ որովհետեւ իրենց վերոյիշեալ առաջնորդները՝ ինչպէս յիշեցինք, Ահարոնեանի իսկ պահանջով՝ անոնց ներկայութիւնը վտանգաւոր համարուելով, զէպի հիւսիս հեռացումին պարտադրուած էր, որպէսզի մի կերպ տաճկահայ ուժերու գիմադրական ուժը ջլատուած ըլլայ եւ Արարատեան Հայաստանը իր Սարտարապատի դոյաժարտներով ռազմաբեմ չդառնայ Տաճկահայերու երեսէն:

Բայց սխալեցան Մամիկոնեան, Ահարոնեան ու իրենց կուսակցական վերին անօրինութիւնը, դարձեալ իրենց դիւանագիտական տեսութիւններն ու համոզումները ջուրը ինկան, փուճ դուրս եկան, որովհետեւ ռուսական նախկին սահմանները ոտնակոխ չընել խոտացող թուրքը, միայն զիրենք խաբած էր, իրականութիւնը՝ թուրքին համար սահման չի կար. Հայաստանը ստից կոխան պէտք էր դառնար համաթուրանական գրոհին համար. այդ էր թուրքին օրուան կարգախօսը, իսկ Հայուն կարգազօսը պէտք էր ըլլար՝ որեւէ գնով գիմադրել Արարատեան Հայաստանն ալ Տաճկահայաստանի օրին չհասցնելու համար, ինչ որ իրականութիւն դարձաւ: Ինչպէս Սեպուհի, Մուրատի զինուորները՝ նոյնպէս այդ օրերուն թրքական բանակին դերի ինկած եւ Սիպերիա քշուած 300ի մօտ հայ գերիներ վերադարձած ըլլալով Թիֆլիզ, գնդապետ Պորտի եւ տեղակալ

Կազմաբոֆի առաջնորդութեամբ ներկայացան զօր. Անդրանիկին իրենց ծառայութիւնը մատուցանելու համար անոր հրամանին տակ :

Զօր. Անդրանիկ սոյն վերակազմեալ բանակով՝ կազմ ու պատրաստ կը սպասէր իր ժողովուրդի կողքին, որովհետեւ ան երբեք չէր հաւատար Սէյմի դաշնագրի խոստումներուն թէ՛ Թուրքը նախկին սուլտան սահմանները պիտի չոտնակոխէ :

Զօր. Նազարպէկով եւս, թէպէտ կամակատարը Դաշնակցութեան, բայց կասկածոտ եւ վերապահ՝ կը հսկէր Թուրք ճակատին, իրեն զօրավիզ ունենալով զօր. Անդրանիկը :

Պատահեցաւ անխուսափելին՝ ինչ որ զօր. Անդրանիկ գուշակեր էր եւ դաշնակ զեկավարութիւնը չէր կարծեր ու Թուրք բանակը սուլտան սահմանն ալ պատուեց եւ մտաւ Ղարս :

Դաշնակցութիւնը ի զուր ճշաց ու ճուայ վրացի եւ թաթար (Ազէր) դաշնակիցներուն, որոնք ներքնապէս համամիտ էին Թուրքի ստանկոխումներուն :

Այսպէսով կը պարզուէր որ՝ Դաշնակցութիւնը իրաւունք չունէր Թուրքին դէմ գէնք բարձրացնելու, Սարտարապատի գոյամարտ մղելու եւ կամ Մայիս 28ի անկախութեան ակտ կազմակերպելու : Բայց հակառակ Դաշնակցութեան կամքին՝ կամայ ակամայ հայ ժողովուրդը, մանաւանդ տաճկահայ գանգուածը՝ ուրիշ տեղ փոխադրուելու կամ ապաստանելու հնարաւորութենէ զուրկ ըլլալով, գէնքը սուաւ եւ զիրք բարձրացաւ :

Կին, ազջիկներ իսկ՝ ծառայութեան բաժին ստանձնեցին, իրենց սիրելիներու կողքին վճռելու համար իրենց գոյութեան բախտը :

Արդէն Թուրքին դէմ զիրք բռնէր էին զօրավարներ Նազարպէկով, Անդրանիկ, Սելիկով, Բիրուժով, ինչպէս նաեւ Դրօ, Սմբատ եւ

ԶՕՐ. ՆԱԶԱՐԲԵԿՈՎ

ԶՕՐ. ՍԵԼԻԿՈՎ

բոլոր խմբապետները, ի մէջ այլոց քափիթան Մուսայէլեան եւ Ղուկասեան :

Արամն ալ կամայ ահամայ դարձեալ կանգնեցաւ գոյամարտի կողքին, եւ սկսաւ ահեղ վճռական պատերազմը, լինել չլինելու :

Անդրանիկ ստանձնեց Թուրքի կեդրոնական զրոհի դիմադրութիւնը, որ կ'աշխատէր Քարաքիլիսէ-Թիֆլիզ երկաթուղազիծը զրաւելլ, վայրկեան առաջ Պաքուի նաւթահանքերուն տիրանալու համար, մանաւանդ այն տեղի պոլշեիկեան ուժը ջլատելու համար, որ կը ղեկավարուէր Շահումեանի եւ իր ընկերներու կողմէ :

Անդրանիկի կողքին հերոսական քաջութիւն ցոյց կուտային մանաւանդ Արմաղանեան եւ Ձէպէճեան, Տիլիջանի եւ ձէլալօղլուի զիւրքերը պաշտպանելով, ինչպէս նաեւ Ախալքալաղը, ուր 12 դիւղ հայ կաթողիկոսներ կային, որոնք այնքան ալ հաւատարիմ չէին գոյամարտին :

Այս առթիւ յիշենք միջադէպ մը. — Չորս հողինոց խումբով, Տօնիկ - Արսլան պահակութիւն կ'ընէր, որ որոշում կուտայ երկուքի բաժնուիլ, հետեւաբար՝ երկու խումբ՝ երկուսական հողիով :

Տօնիկ՝ Սեղրակը իր քովը առաւ, երկուքն ալ Ագտաղի գոյամարտի հերոսներէն, որոնք տարի մը առաջ Մանուկ Չալուչի զըլխաւորութեամբ 32 օրեր, զժողով պայմաններու տակ քալելով Ագտաղէն մինչեւ Չարտախլը (Երզնկայ) թուրք ճակատը ձեռքբերելով անցեր էին առանց մէկ զոհի :

Այժմ ձմեռ էր. հետեւաբար խիստ ձիւն ու ձմեռ, ինչ որ հասարակ բան էր, տարիներ շարունակ Ագտաղի ձիւնապատ անտառներէն գոյամարտական պայքար մղող մեր սոյն սաղմոսներուն համար :

Հետեւաբար՝ երբ անտառունջ կը շարունակէին իրենց պահակի պարտականութիւնը, Ախալքալաղի եզրին կը նշմարեն չորս ստուերներ, որոնք զուրս կուզան զիւղէն հեռանալու համար :

Մեր զոյգ հետախոյզները զէնքերնին անոնց ուղղելով անմիջապէս կը ձայնեն. — Ո՞վ էք, կանո՞ւ առէք : Չորս անձանքները կանո՞ւ կ'առնեն եւ կը պատասխանեն թէ. — Հայ ենք :

Թէպէտ հայերէն ալ կը խօսէին թուրքերէն ալ՝ իրարու հետ :

Սեղրակի զիւրք բոնեց աւ ի ապահովութիւն, իսկ Տօնիկ՝ մատը իր զէնքի բլթակին՝ պատրաստ կրակելու, մօտեցաւ եւ ձայնեց .

— Բոլորդ ձեռքերնիդ վեր :

Հրամանը կատարուեցաւ անմիջապէս :

Մէկին հրամայեց կապել միւս երեքին ձեռքերը, ինչ որ կատարուեցաւ ամենայն հնազանդութեամբ :

Ապա՝ Տօնիկ ետ դառնալով ձայնեց իր ընկերոջ. — Սեղրակ, ընկերներդ հող ձգէ, (ինչ որ գոյութիւն չունէր) դու ալ հոս եկուր :

Սեղրակ նոյնպէս զէնքը կրակելու պատրաստ բռնած մօտեցաւ :

— Երեքը արդէն կապուած են, այս չորրորդն ալ դուն կապէ՛ս թելադրեց Տօնիկ :

Չորսն ալ կապելէ վերջ, առաջնորդեցին զանոնք զօր . Անդրանիկի կայարանը որուն պահակապետը ձայնեց որ՝ զօրավարը չէ կարելի արթնցնել ասոնց համար, առաւօտեան կրնաք ներկայացնել :

Հետեւարար՝ այս անգամ կը տանին պահակատուն, ուր նախնական քննութենէ մը անցնելով կը հաստատեն որ երկուքը Հայեր են, իսկ միւս երկուքը օսմանցի զերի զինուորներ : Հայերը կ'օժանդակեն եզեր թուրքերուն, զանոնք իրենց սահմանը անցնելու համար : Մանրազնին քննութենէ վերջ, կը խոստովանին նաեւ որ՝ 17 հոգի եղած են թուրքերուն թիւը զիւրին մէջ, որոնց պատագրութեան ձեռնարկուած է :

Որով՝ անմիջապէս հետախուզութիւն մը կը սկսի մատնանշուած թաքստոցները : Կը ձերբակալուին՝ ներկաներով 13ը միայն, իսկ մնացեալ չորսը արդէն յաջողեր էին թրքական սահմանը անցնիլ :

Առաւօտեան լուսարացին՝ երկու Հայերը կը ներկայացուին զօր . Անդրանիկին, որ անձամբ՝ մտրակի հարուածներուն տակ զանոնք անձանաչելի դարձնելով, դէն կը գլտորէ, խնայելով անոնց հոգուն :

Իսկ 13 թուրք զինուորները որոնք բանտարկուած էին պահականոցը, առաւօտեան լուսարացին տասնեակ մը հայ կամաւորներով կ'առաջնորդուին դէպի թրքական սահման, ի մէջ այլոց Տօնիկ եւ Սեզրակ, յուսադրելով միշտ որ՝ ողջ առողջ զիրենք ճամբու պիտի դնեն դէպի իրենց հայրենիքը :

Ազատ ուղևորութիւնը եւ հայ կամաւորներուն բարեացակամ վարմունքը վստահութիւն ներշնչած էր թուրքերուն :

Ճանապարհին սար մը ցցուեցաւ սոյն կարաւանին առաջ . Տօնիկ-Արսլան աչք մը պտտցուց թուրքերուն, նայուածքը կանդ առաւ յաղթանդամ մէկուն վրայ, մօտեցաւ եւ հարց տուաւ .— Հէմչէրի, (հայրենակից), այս դիչեր անքուն մնացած եմ եւ շատ յոգնած, կը հաճի՞ք ինձ ուտերնուդ առնել :

Թուրքը կամայ ակամայ, քիչ մըն ալ հաճոյք պատճառած ըլլալու համար իր տիրոջ, խոնարհաբար յայտնեց .— Ամենայն սիրով, հէմչէրի :

Տօնիկ նոյնպէս յաղթանդամ՝ հեծաւ թուրքի ուսին, սկսաւ քշել որպէս գրաստ :

Թուրքը լուռ ու մունջ կը տանէր իր բնուր, մաղթելով որ Աստուած ազատ պահէ աւելի վատ կացութենէ :

Այսուամենայնիւ թուրքը յոգնութեան տակ յաճախ կը կքէր, իսկ Տօնիկ անտարբեր էր իր բեռնակրի ուսին :

Հայ ընկերները քանի մը անգամ կրկնեցին որ վերջ տայ իր անպատշաճ բնթացքին : Տօնիկ սկսաւ պատմել իր անցեալը, եւ

Թուրքերէն լեզուով, որպէսզի թուրք ու հայ տեղեակ ըլլան իր անցեալին :

— Աքսորէն՝ թուրք ժանտարմաները մեզ կապած կ'առաջնորդէին դէպի սպանդանոց, տասը քայլի վրայ, մէջերնուս մէկը ուժասպառ, կամ դէնքի հարուածներուն տակ կը գլտորուէր գետին. մնացեալներս ինկռզներու դիակներուն վրայէն կը յառաջանայինք. մեր այս հէմչէրինները միթէ՞ աւելի բախտաւոր չեն, որ ազատ կերպով ոչ թէ սպանդանոց, այլ իրենց հայրենիքը կ'առաջնորդենք. չարժե՞ք պահ մը դռնէ յոգնած մարմինս իր ուսին վրայ կրելու...

« Մահուան կարաւանին, թուրք ժանտարմա մը իմ ուսերուն նստած, ժամերով քայլել տուաւ յուսակաուր, անօթի եւ ընկճուած, եւ մանաւանդ՝ յաճախ ալ դանակը վզիս կը կոխէր իբրեւ զբաստ, որպէսզի համակերպիմ ու քալեմ, կարմիր ներկելով ճանապարհը վզիցս վազած արիւնով :

« Ի վերջոյ զիտապաստ ինկայ գետին : Ժանտարման հասկցաւ որ՝ այլեւս պիտի չկարողանամ տանիլ զինքը, լքեց զիս ու նստաւ ուրիշի մը ուսին, եւ սկսաւ քշել զայն, ինձ նման չարչարելով :

« Ընկերներ եւ հէմչէրիններ, չէ՞ք տեսներ որ՝ ես ժանտարմայէն ազնիւ կը վարուիմ բեռնակրիս հետ. մանաւանդ որ դանակ չեմ գործածեր վզին : »

Հայերէն առաջ թուրքերը ձայնեցին .

— Իրաւունք ունի Չովուշ աղան :

Բարձունքը յարմարութիւն ունէր, արուելու համար թուրքերուն այն վարձատրութիւնը՝ ինչ որ Տօնիկ սորվեր էր թուրքերէն...

Սպանդանոցը պահ մը զիտելէ վերջ՝ մեր կամաւորները այրած սրակրին քիչ մը զովացուցած վերադարձան իրենց տեղերը :

Վստահ ըլլալով որ՝ գերեզմարուած հայ կոյսերն ու հարսները, որոնք գերի կը պահուին թուրքերու մօտ, օր մը նուէր դառնալու համար ռազմաճակատէն կամ գերութենէն վերադարձող թուրք զինուորին համար, գոնէ զերծ կը մնան սոյն գազաններէն :

Ամենէն տաքարիւնը ձէլալօղլուի (Ստեփանաւան) Ժողովուրդն էր որ ովսանաներով կը փառաւորէին ու կը խրախուսէին Անդրա-նիկի քաջութիւնը :

Թուրքը տեսնելով Հայերու չյուսացուած զիմազրութիւնը որ իրեն սուղի կը նստէր, եւ օր առաջ Պաքու հասնելու իր ցանկութիւնները ի գերեւ կ'ելլէին, սկսաւ տատամսիլ :

Այս ուղղութեամբ վկայութիւնը ստանանք նոյնիսկ թուրքին, « Ծիւմհուրիէթ »ի էջերէն՝ օսմանեան խորհրդարանի արտաքին նախարար Խալիլ Մէնթէշի ստորագրութեամբ .

— « Իբրեւ կառավարական պատուիրակ Պաթում գացի, զինուորական պատուիրակն ալ Վէհիպ փաշան էր : Ատրպէյճանի թուր-

ՍԵՒ ԾՈՎ

ՏՐԻԳՈՐԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԳՐԱՅՐ ԵՐԿՐԵՐ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԱ
ՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀՈՂԱՄԱՍԵՐ - ՄԻԱ
ՅԵԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆ - ԵՐԵՎԱՆԵԱՆ ՀԱ
ՅՈՑ ԳՈՐԻ - ՔԱՆՎԵՆՈՐԻ ԵՒ ՄԱՐՏՈՒ
ԼԻ ԵՐԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆԿԱԻ ՅՐԱՆՆԵՐ

Մարտկոց Քաղաք Վանք Ստանիցա Տեղագրական կետ Մարտկոցի շրջան Քաղաքի շրջան Վանքի շրջան Ստանիցայի շրջան Տեղագրական կետի շրջան Մարտկոցի շրջանի սահման Քաղաքի շրջանի սահման Վանքի շրջանի սահման Ստանիցայի շրջանի սահման Տեղագրական կետի շրջանի սահման	Մարտկոց Քաղաք Վանք Ստանիցա Տեղագրական կետ Մարտկոցի շրջան Քաղաքի շրջան Վանքի շրջան Ստանիցայի շրջան Տեղագրական կետի շրջան Մարտկոցի շրջանի սահման Քաղաքի շրջանի սահման Վանքի շրջանի սահման Ստանիցայի շրջանի սահման Տեղագրական կետի շրջանի սահման

Մասշտաբը 1:600 000

ՍԵՒ ԾՈՎ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԳՐԱԶՐ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԳԱՆ ԳՐԱԶՐԱԿԱՆ ՀՈՂԱՄԱՍԵՐ ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԵԱՆ ՀԱՅՅՈՑԻՈՒ ՓԱՆԿՆԵՐՈՒԻ ԵՒ ՄԱՐՏՈՒ ՀԻՒ ԱՐԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՎԱԻ ՅՐԱՆՆԵՐ

Ա. Վ. ՄԱՐՏՈՒ ԱՐԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

1. Գլխավոր ճանապարհ
 2. Երկրորդ կարգի ճանապարհ
 3. Երրորդ կարգի ճանապարհ
 4. Երկաթուղի
 5. Կապույտ ճանապարհ
 6. Կարմիր ճանապարհ
 7. Կապույտ ճանապարհ
 8. Կարմիր ճանապարհ
 9. Կապույտ ճանապարհ
 10. Կարմիր ճանապարհ
 11. Կապույտ ճանապարհ
 12. Կարմիր ճանապարհ
 13. Կապույտ ճանապարհ
 14. Կարմիր ճանապարհ
 15. Կապույտ ճանապարհ
 16. Կարմիր ճանապարհ
 17. Կապույտ ճանապարհ
 18. Կարմիր ճանապարհ
 19. Կապույտ ճանապարհ
 20. Կարմիր ճանապարհ

(Մամբուրիս տեսնել էջ 196)

քերուն հետ դործակցելով, յաջողեցանք իրարմէ բաժնել Վրացիներն ու Հայերը:

« Բանակցութիւնները կը շարունակուէին՝ երբ մեր բանակը կռիւի բռնուեցաւ Հայերուն հետ. սաստիկ պատերազմ մը սկսաւ. Հայերը կանոնաւոր զօրագունդեր ունէին, Անդրանիկ փաշային հրամանին տակ (արդեօ՞ք մատնութիւն չկայ Անդրանիկի հանդէպ Սէյմի զաշնագրի հայկական բաժնի կողմէն, զոյամարտի պատասխանատուութիւնը ձգելու համար «ոչ բաղձալի եւ չփացած» Անդրանիկի վրայ, երբ իրականութիւնը՝ ընդհ. հրամանատարը զօր. Նազարպէկովն էր եւ ոչ թէ զօր. Անդրանիկը. ո՞վ տուաւ Թուրքին այս սխալ տեղեկութիւնը):

« Պատերազմի չորրորդ օրը, Վէհիպ փաշա ըսաւ. — Ես Ղարս կ'երթամ Եաղուպ Շէֆքէթ փաշա հեռաձայնեց, նեղը մնացեր է:

« Հինդերորդ օրը վերադարձաւ. շատ ջղային էր, չփոթած. — « Ամա՛ն Հալիլ պէյ, ըսաւ ինձի, ո՞ւր են սա հայ պատուիրակները, վերջացնենք եւ հաշտութիւն կնքենք. « Հէրիֆները » դէշ կը կուտին, ձեռքս 12.000 հոգի ունիմ միայն. ետիս բնաւ պահեստի ուժ չունիմ, Մէհմէտը եթէ նահանջ մը ընէ, մեր շունչը էրզրում կ'առնենք:

Զինքը հանգստացուցի եւ ըսի.

« — Փաշա՛ս, այս վիճակով եթէ Հայերուն դէմը ելլես, հաշտութիւն չըլլար: Գնա լուսցուէ եւ հանդչէ քիչ մը: Իսկ Վէհիպ փաշա՝ հետագային Եղիպտոսի մէջ ունեցած իր խոստովանութեամբ յայտնած է թէ՛ — «կը պատրաստուէինք ետ քաշուել, լքել Ալեքսանդրապոլը նոյնիսկ Ղարսը հայ ժողովուրդի դիմադրութեան առաջ»: Ահա այս վիճակի մէջ էր որ, չարեաց փոքրագոյն՝ Թուրքը խաբեց հայ ղեկավարութիւնը հաշտութիւն եւ Հայաստանի անկախութիւն խոստումի տակ ներկայացուց հաշտութեան զաշնագիրը, որ ծանօթ է բոլոր հայութեան. այսպէսով Թուրքը Հայուն զէնքերը վար դնել տալով, անցաւ երկաթուղադժով Հայաստանի մէջէն Թիֆլիզ, եւ հասնելով Պաքու, 30 հազար հայութիւն ալ հոն ջարդեց քանի մը օրուան մէջ, որոնց մէջ էին նաեւ Սերաստացի Մուրատ, Ռոստոմ, Ստեփան Շահումեան եւ ընկերները:

Սակայն Թուրքը այսքանով չբաւականացաւ. վերոյիշեալ Խալիլը շարունակելով իր յուշերը.

— « Օր մըն ալ Իսթանպուլէն ստացայ հետեւեալ ծածկագիրը. — Գնա տես Վրաստանի վարչապետ Կէքէշիօրին, մեր միջեւ բաժան բաժան ընենք Հայերը: Կառավարութեան այս առաջարկը հաղորդեցի ուր որ անկ է, եւ սա պատասխանը առի. — Պէյ էֆէնտի, ուսական եւ օսմանեան կայսրութիւնները չկրցան դուրս ելլել այդ «Հէրիֆ»ներուն հետ, մեր փոքրիկ Վրաստանն է որ դուրս պիտի ելլէ այդ

փորձանքներուն դէմ մանաւանդ՝ անոնք հարիւրին 60 մեծամասնութիւն են Թիֆլիզի մէջ »:

Անյուսալի հայկական գոյամարտը ոչ միայն խանդարեր էր Թուրքին քունը, այլ՝ դաշնակցական ղեկավարին եւ Փետայիներուն, որոնք իրենց հեռաւոր եւ անմասն հեռակայութեամբ, զգացեր էին իրենց խաբկանքը, զոհերը իրենց կուսակցական ղեկավարներուն:

Այս առթիւ դարձեալ դիմենք այդ քաջ Փետայիներու խոստովանութեան, որ լոյս տեսած է Երուանդ Աթանասեանի հրատարակութեան մէջ, « Մուրատի հետ փոթորիկի օրերուն » վերնագրով:

« Բաշ Ապարանի եւ Սարտարապատի հրաշալի կոիւններու եւ յաղթանակներու մասին բոլորովին անտեղեակ էինք, թէ՛ Մուրատը, թէ՛ Սեպուհը, հայ ժողովուրդի առասպելական այս հերոսները, որոնց մրրկածուփ կեանքը եղել է համակ զոհողութիւն, որոնք անփոյթ ինքնամոռացումով մը տեւապէս մահն են հեղնել, առանց հնչնուքի, խորապէս տառապում էին որ այժմ անմասն էին, այն օրհասական եւ բախտորոշ գուպարներին, ուր հայութեան ճակատադիրը ահաւոր մի հարցականի տակ էր:

« Տեսնելու էիք նրանց թանձր թախիծը եւ խոր տառապանքը, հեռակայութեան խայծը կրճում էր նրանց տուայտող հողին:

« Այս անճար մենակութիւնը, անտէր եւ անդոհական այս սպասումը անհամբերութեան ալիքներով խուժում էին նրանց վրայ, եւ ընկճում, ուժաթափ անում նրանց: Հայրենիքէն դուրս կեանքը իմաստ չունէր, կարծես աշխարհն ամբողջ մի տխուր ունայնութիւն էր:

« Սա պատիժ էր, մի դժնեայ պատիժ, Սիպիւրի աքսորներէն աւելի սարսափելի: Երբեմն յուզումը այնպիսի ուժղնութեամբ բորբոքում էր նրանց հողին, որ չէին կարող խսկ ճաշել: »

Աթանասեան նոյն յուշերու էջերուն կը գրէ — Մուրատն է որ կը խօսի.—

« Հաղորդեցէք որ այս հանդիստ եւ անշարժ կեանքը, մահից ալ վատ է մենք մահն ենք փնտռում, միայն թէ ոչ օտար եւ անհամբոյր երկնքի տակ, այլ՝ հայ ժողովուրդի մէջ, եւ նրա ազատութեան համար: (Ապացոյց — Սերաստիոյ եւ Սարտարապատի գոյամարտէն նահանգը): Ընդգծումը հեղինակինն է:

Աթանասեան դարձեալ կը շարունակէ.—

« Մեռնիլ այս հերոսին համար, ոչ մի թէական հարց չէ կղած-բայց նա տառապում էր, զարհուրանքով տառապում, որ ինքը անարդօրէն ողջ կը մնար, երբ հաղարաւոր Հայեր մեռնում էին անտէր եւ անարձագանդ, Հայաստանի հողին վրայ վասն գոյամարտի »:

Ուրեմն դառնանք դարձեալ Սարտարապատի եւ Բաշ Ապարանի գոյամարտին:

Ինչպէս ըսուեցաւ, իսկական դոյամարտականներու գլխուն վրայէն դարձնուեցաւ անբաղձալի դաշնադիր մը հաշտութեան (Հայաստանի անկախութիւն) թուրք եւ դաշնակցական համաձայնութեամբ, եւ այդ դաշնադրի մէկ պատճէնը՝ Նազարպէկովի ձեռքով ուղարկուեցաւ Անդրանիկին, յայտարարելով թէ՛ Ձինադադար է. Վէհիպ փաշան հայկական անկախութիւնը ճանչցած է, հետեւաբար պէտք է զէնքերը վար դնել:

Անդրանիկ՝ զօր. Նազարպէկովի ուղարկած Հայաստանի անկախութեան դաշնադրին պատճէնը աչքէ անցուց, տեսաւ Հայաստանի սահմանը Ալեքսանտրապոլ եւ Արաքս գետի երկայնքը, արեւելքէն Տափալու (Շարուր) եւ Նոր-Պայաղիտ, որմէ դուրս կը մնային եւ կ'ուրացուէին ոչ թէ Տաճկահայաստանը, Ղարս, Արտասան եւ Իդտիր, այլ եւ Դարալագեան ու Չանգեղուրը: Այս Հայաստանի սահմաններուն մէջէն իսկ՝ ճամբայ պիտի արուէր թուրքին դէպի Կովկաս, Պաքու երթալու, իսկ հայ զէնքն ու զինուորութիւնն ալ պիտի ըլլար սահմանափակ 1200 հոգի, թուրքին ապահովութեան համար, թուրքին քոնթրոլին տակ: 12 քիլոմէթր երկաթուղիով, արդիւուելով զինեալ խումբերու կազմակերպումը Հայաստանի հողին վրայ:

Անդրանիկ նկատի ունենալով որ՝ դեռ պատերազմի ելքը անորոշ է եւ Դաշնակիցները դեռ իրենց վերջին խօսքը չէին յայտարարած, հետեւաբար՝ իորհեցաւ ժամանակ շահիլ եւ չթաղուիլ վերոյիշեալ մահարեր տիղմին մէջ. մանաւանդ՝ խուսափելու համար այն դժբախտութենէն, որուն ենթակայ էին տաճկահայ ղեկավարները իրրեւ ոճրադործներ, ըստ վերոյիշեալ դաշնադրի որոշ պարտադրութեան՝ անոնք թուրքին յանձնուելու վտանդին տակ կը գտնուէին:

Անդրանիկ տեսնելով այս խայտառակ դաշնադիրն ու դաւաճանութիւնը, պատուեց եւ զէն շարտեց դռալով:

— Այս դաշնակցականներէն ամէն բան կը յուսացուի, ես զինաթափուելիք զէնք չունիմ, այդ տեսակ Հայաստան միայն անոնց կը վայելէ ըսելով, իր զօրամասը հաւաքեց դուրս ելլելու համար այս Հայաստանէն:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԳԵՊԻ ԽՈՅ

Ուրեմն Անդրանիկի զօրամասը Տիլիճանի վրայով անցաւ Սեւանայ լճի եզերքը՝ Չպուքլու: Հոն անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընելէ վերջ անցաւ Նոր Պայաղիտ (Հայաստանի սահմանը), անկից Չէնճիրլու, Նախիջևան, Ջուլֆա կամուրջ:

Անդրանիկին ընկերացան զրեթէ բոլոր տաճկահայ ղեկավարութիւնը եւ 30 հազար ժողովուրդ, մեծագոյն մասը դաշնակցականներ՝ իրենց զօրամասերով, ինչպէս զօր. Սմբատ, իր ամբողջ զօրամասով, Փիլոս իր ձիաւոր հարիւրեակով, Սասունցիներ Մուշեղ, Մանուկ, Չէլլօ, ինչպէս նաեւ Հաճի Գէորդ, Յոսնցի Մուրատ՝ Հայաստանի

Սոյն քարտէսը կը ներկայացնէ ամբողջութեամբ Միացեալ Հայաստանի վիլսընեան սահմանները — Արարատեան Հայաստանի եւ երեք տանկահայկական նահանգներով :

+++ Այս նշանները ցոյց կուտան Մասիսէն մինչեւ Օլբի, Օլբիէն մինչեւ վրացական սահմանը, հայկական հանրապետութեան օրով (Քեազըմ Քարապէտի յարձակումէն առաջ) :

Սոյն սահմաններէն մինչեւ Արփաչայ ինկած է Թուրքիոյ քարին տակ վէհիպ փաշայի յարձակումով եւ Հայաստանի «անկախութեան» ակտով, ինչպէս նաեւ վերջին ամբողջ Քարապէտի յաղթանակով, որ ի գօրու մնացած է Հայաստանի խորհրդայնացումով :

— — — — — Այս նշանները ցոյց կուտան վէհիպ փաշայի մանչցած Հայաստանի արեւելեան սահման եղող նոր Պայագիտէն դէպի արեւելք գոյութիւն ունեցող երեք անկախ իշխանութիւնները — Սասունցիներու Պասար Կէջարի (Մարտունիի) հողամասը, Եափոնի վայոց Ջորի (Դարապետագ) հողամասը եւ Զօր-Անդրանիկի հողամասը դէպի արեւելք՝ մինչեւ Զապուղի ձորը (Ատրպէյնանեան սահման), դէպի հարաւ՝ Գողթան գաւառ կամ Մեղրի (պարսկական սահման) : Երեք հայկական իշխանութիւններ եւ հողամասեր՝ որոնք ուրացուած են վէհիպ փաշայի եւ Քարապէտի դաշնագրերով, հակառակ սոյն նշմարութեան՝ հետագային այս շրջանները ինքնաբերաբար միացած են Հայաստանի, հակառակ բուրք եւ դաշնակ (հայկ. հանրապետական) դաշնագիրներու :

սահմանէն դուրս եկան Անդրանիկի միանալու համար՝ նաեւ Վանի զօրամասը:

Անդրանիկի անմիջական հրամանին տակ կը գտնուէին՝ Վարդան Շահապաղ (Տիփրիկցի), Սօսէ (Սերոբ փաշայի աշակերտը), ռուս զնդապետ Պորտ եւ սպայ Կալմաքօֆ, արաղահարուածի մասնազէտ, Սիպերիայէն վերադարձած տաճկահայ զինուորներու առաջնորդները՝ Տօքթ. Ռուբէն (բանակին բժիշկը), Սեդիկ Քաջուանի (Անդրանիկի քարտուղարը), Տօքթ. Պոնափարթ (զօրամասի հրամանատար եւ բժիշկ)․ այս վերջին երեքն ալ Խարբերդցի, ձէպէճի իր զօրամասով (հետադային Հաճնոյ զոյամարտի հերոսը, որ կեանքը վրայ տուաւ), Նազար, Արամ (Գարահիսարցիներ) իրենց ձիաւոր հարիւրեակներով, Արմենակ (Կովանցի) եւ Մուրատի ընկերը, Մանուկ Չափուշ (30 ընկերներով Աղ-տաղէն Հայաստան անցնող հերոսը, առանց զոհի եւ մէկ ամիսէն կարելով երկար ճանապարհ մը), Սղերդցի Յարութիւն, Ալիբեկ Արշակ Մաջանեան (Վանեցի ձիաւոր վաշտով)․ այս վերջին բոլոր վաշտապետները իրենց ձիաւոր հարիւրեակներով անմիջական ուժերն էին Անդրանիկին, որոնք մինչեւ Անդրանիկի ղէնքը վար դնելը հաւատարմօրէն ծառայեցին:

Կար նաեւ երեք վաշտ հետեւակ, որոնց ղեկավարներն էին՝ Յովհաննէս (քրտախօս), Համբարձում եւ Գրիգոր:

Այս զինուորական ուժը իր հետ ունէր երկու լեռնային թնդանօթի եւ եօթը արաղահարուածի ղեկավարութիւն, ինչպէս նաեւ ռազմամթերքի եւ ուտեստի վաշտ՝ Հաճի Գէորգի եւ Վարդան Շահապաղի պատասխանատուութեան տակ:

Սոյն կազմով Անդրանիկ երբ Ջուլֆայի կամուրջը կը յառաջանար իր զօրամասով, զգաց որ կամուրջը բռնուած եւ պաշտպանուած է թուրք զինուորներու կողմէ: Իր բանակը երկար սիւն մը կազմած, ինքը առջեւէն կ'ընթանար, իրեն անմիջական հետեւորդ ունենալով ձիաւոր վաշտերը:

Անդրանիկ ուշի ուշով ղիտելէ վերջ Ջուլֆայի կամուրջը, գլուխը ետ դարձուց, նայեցաւ իր զինուորներուն, շքեղ ու յաղթանդամ երևոյթով իրեն հետեւող ձիպէճեանին, եւ առանց բառ մը արտասանելու շարունակեց ճամբան:

Իսկ ձէպէճեան փորձառու եւ քաջ զինուորական՝ գուշակելով Անդրանիկի միտքը թէ — «Թշնամիին առաջին զնդակը կարող է յառաջապահ գլխաւորը զիմաւորէ», մօտեցաւ անոր եւ ըսաւ.

— Փաշա՛, կը թոյլատրե՞ս որ ես առաջ անցնիմ:

Անդրանիկ առանց պատասխանելու շարունակեց իր ճամբան քիչ մը, ապա գլուխը ետ դարձնելով, ի հաւանութիւն՝ անոր խնդրանքին, նշանակալի դիտու շարժում մը ըրաւ ձէպէճեանին:

Ձէպէճեան ձին քշեց առաջ, գրաւելով զօրասիւնին յառաջապահի դիրքը: Իր շնորհալի ղէմքը, պետն ու փափախը վայելչօրէն ներդաշ-

նակուած, իրեն կուտային փաշայական տեսք եւ երեւոյթ, իր թուրք զինուորական կրթութիւնն ու տարազը՝ կամուրջի թուրք զինուորներուն վրայ կը թողէին թրքական զօրաբանակի փաշայի մը տպաւորութիւնը:

Սոյն դիրքով ձէպէճեան մէկ անգամ գլուխը ետ դարձուց եւ ըսաւ իր հետեւորդներուն. — «Հետեւեցէք եւ յարմարեցէք իմ ե ձիու երթին», (արագ, միջակ կամ սրընթաց):

Քանի կամուրջին կը մօտենար ձէպէճեան, իր արծուի աչքերով կը գննէր կամուրջն ու պահակներու շարժումները:

Գոհ էր գէմքը՝ տեսնելով թուրք զինուորներուն անշարժութիւնն ու խարկանքը, որ կատարեալ կը թուէր: Երբ քանի մը հարիւր քայլ միայն մնացած էր, սկսաւ արագացնել իր ձին. նոյնը ըրին իր հետեւորդները, ինչպէս նաեւ Անդրանիկ:

Թուրք զինուորները սկսան շարժիլ. ոչ թէ ուղղական դիրք բռնելու, այլ՝ եկող փաշային եւ զօրաբանակին պատուոյ բարեւի կենալու համար: Մինչ պահակները կը շտապէին պատշաճ բարեւի շարքը մտնել, ձէպէճեան արդէն ոտք դրեր էր կամուրջին միւս ծայրը: Յանկարծ զինուորներուն մէջ իրարանցում մը տեղի ունեցաւ: Հաւանաբար զգացեր էին իրենց խարկանքը, բայց արդէն ուշ էր: Ձէպէճեան թուրը մերկացուցած, արձակեց իր ձին, արծիւի պէս խոյացաւ անոնց վրայ ու սկսաւ բրդել: Նոյն ըրին նաեւ իր հետեւորդները: Քանի մը վայրկեանի մէջ մօտ յիսնեակ մը զինուոր ջարդուած էր: Մնայուեցաւ միայն անոնց երկու սպաներուն, որոնք դերեվարուելով փոխադրական կառքերուն վրայ դրուեցան կապուած վիճակի մէջ: Սակայն կարելի՞ էր վստահիլ տաճիկահայ կամաւորին նման որս. նոյն օրն իսկ արդէն մաքրեր եւ կառքերէն վար դլտորեր էին: Ո՞վ պիտի հարցնէր եւ ո՞վ պիտի մատնէր պատասխանատուն Անդրանիկին. — ոչ ոք:

Կամուրջը բացուած էր. զօրամասը եւ դադթականութիւնը ապահով անցաւ պարսկական հող եւ սկսաւ յառաջանալ: Պոյ շմտած, թրքական Ալի էհսան փաշան իր բանակով եկաւ հասաւ եւ թնդանօթները ղետեղեց բարձունքները, իրեն համար ապահով, իսկ ձիաւորները իջան ցած եւ պաշարողական փորձի սկսան: Անդրանիկի ձիաւոր զօրամասը դիմաւորեց զանոնք. մեր ալ թնդանօթները սկսան դործել թուրքի յառաջացող սիւներուն վրայ, կրակ ժայթքելով եւ սարեր զոռացնելով:

Ճակատամարտը որ տեղի կ'ունենար Կարմիր Վարդանի դերեզմանի բլուրին շուրջ, կարծես որոշ եռանդ կուտար հայ զինուորին. հայկական փառքի այդ սրբադնագոյն հողակոյտը, որուն տակ կը հանդէժէր հայկական փառքն ու քաջութիւնը, Մեծն Վարդանը իր դերեզմանով:

Բայց աւա՛ղ, հողն էր օտար, երկինքն էր օտար, շրջապատն էր

օտար. ոչ մէկ օգնութիւն՝ ոչ մէկ տեղէն հայ քաջերուն եւ բաղմահազար գաղթականներուն համար, որոնք ըլլալով մէկուկէս միլիոն տաճկահայ զոհերու մնացորդները, չափազանց թանկ էին. հետեւաբար Անդրանիկ ուղեց խնայել անոնց:

Քանի մը օրուան մէջ իր կայծակնային հարուածը տալով թուրք բանակին, խոհեմութիւն համարեց ետ քաշուիլ, ոչ թէ զէպի Հայաստան՝ որ թուրքի կապանքներուն ենթարկուած էր, ստորնացուցիչ եւ ուրացող համաձայնութիւններով, այլ՝ զէպի Գարապաղ, Մելիքներու և Սպարապետներու անառիկ բոյնը, որ ազատ էր որեւէ դաշնագրէ կամ յանձնառութիւններէ, իսկ հետագային դալիք զժբախտութիւնները զիմաղբաւել յանձն կ'առնէր, եթէ ան ըլլար նոյնիսկ գերեզման, դոնէ հայ հողի վրայ, հայ երկնքի տակ, պատուաւոր մահը ընտրելով:

Ուստի մէկ կողմէն կոռելով, միւս կողմէն սկսաւ նախ ժողովուրդը ետ քաշել, եւ անցնել դարձեալ Զուլֆայի կամուրջը, այդտեղէն ուղղուելու համար զէպի Ղազանճի, Դարալագեսազ, Ղափան եւ Զանգեզուր:

Բայց այս նահանջն ալ սուղի նստաւ հայ գաղթականութեան. զրեթէ անապատ էր պարսկական այն հողամասը, ուրիկ յառաջացեր էինք եւ ետ վերադարձեր. ոչ ջուր կար խմելիք եւ ոչ ալ բան մը կը ճարուէր ուտելիք:

Ճանապարհին այն տասնեակ զիւղերը որ անձնատուր եղած էին մեր կամքին, ուր՝ թէպէտ ուտելիք զժուար կը ճարուէր մեր հոծ բազմութեան, բայց առատ չամիչ եւ նուչ կար, որ անյազութեամբ կերաւ զինուորն ու ժողովուրդը, յարմարութիւն ունեցողները՝ պարկերով միասին վերցուցին ճանապարհին ուտելու համար: Նոյն իսկ ձիաւորները իրենց ձիերը չամիչով կը կերակրէին:

Բայց այս վերջինս ալ ունեցաւ իր անպատեհութիւնը. — աւելի ծարաւցուց ուտողները, որոնք անյազօրէն ջուր կը փնտռէին, եւ յաճախ լճացեալ, տաք եւ վնասակար ջուրերու հանդիպելով՝ հարկադրաբար կը խմէին: Որով տարափոխիկ հիւանդութիւն մը սկսաւ ծայր տալ, հազարներով սկսան թափիլ ճանապարհի եզրին: Որքան որ նահանջի քամակը ազահոյութեամբ էր Անդրանիկի ձիաւոր վաշտերով, բայց ժողովուրդի վախն ու իրարանցումը այն աստիճան զրգուեցաւ որ մայրեր իրենց երախաները հարիւրներով լքեցին ճանապարհին ու փախան, իսկ ետեւէն եկող զինուորները՝ զանոնք հաւաքեցին մէկական կամ երկուական առնելով իրենց ձիերուն վրայ:

Երբ կամուրջի միւս կողմը անցան, Անդրանիկ բոլոր երախայ ազատող ձիաւորները հաւաքեց եւ շարեց, իւրաքանչիւրի ազատած երախան իր կողքին, եւ կոչ բրաւ գաղթական ծնողներուն որ դան, ճանչնան ու առնեն իրենց զաւակերը:

Այսպէսով երախաները իրենց ծնողներուն յանձնելէ վերջ, մէկ

մէկ ալ խարազանի հարուած չափեց անոնց քամակին եւ պատուիրեց որ անդամ մըն ալ նման անխղճութիւն չընեն, ինչ դրութեան ալ ենթարկուին :

Այսպէս վերջ դասած էր նորադոյն Վարդանի, զօր. Անդրանիկի Շաւարշանայ դաշտի ճակատամարտը, որ թէպէտ նահանջած՝ բայց պատուով դիմադրուած էր զայն. միաժամանակ պատեհութիւն չհասնէր իր երեւումով՝ Սոյի (Շաւարշանայ) դաշտին զբաղեցնելով էհսան փաշայի բանակը, հետապնդումէ ազատելով Սալմաստի Վանեցիներու եւ Ասորիներու նահանջող զաղթը, 60 հազարի հասնող, Պարսկաստանի վրայով դէպի Մուսուլ, Անգլիացիները, Լեւոն Շաղօեանի եւ ասորի Ազա Պետրոսի ղեկավարութեամբ :

Շնորհաւորական հեռագիր հասաւ նոյնպէս Ռէվանտուզ զբնուող անգլիական 400նոց զօրամասէ մը, որ պաշարումէ ազատած էր. պաշարող թուրք զօրամասը դանոնք լքած եւ մեր վրայ յառաջացած բլլալով :

Այս առթիւ կ'արժէ յիշատակել Ալի էհսան փաշայի բանակին մէջ ծառայող, հայ զինուորի մը խոստովանութիւնները, որ իրբեւ թուրք կը դռնուէր հաղարապետի մը քով իրր ձիապահ : Իր իսկական անունը Յովհաննէս Քէօսէեան, որ այժմ կը դռնուի Հարաւային Ամերիկա, եւ որը կը պատմէ այսպէս .

— Ալի էհսան փաշայի բանակը նոր եւ զօրաւոր ուժ մըն էր, որուն տարրերը կազմուած էին մարդուած, փորձառու եւ հասուն զինուորներով, որոնք դեռ նոր էին վերադարձած ռուսական զերութենէ, Բրէսթիթովսքի զաշնադրի շնորհիւ, և որոնք հազիւ Պաթում հասած, ուղարկեցին Ալի էհսան փաշայի վերակազմեալ բանակը :

Սոյն բանակը առաջին առթիւ ուղղուեցաւ դէպի Վասպուրական, հոն հասնելուն պէս 1000 հոգի ուղղուեցաւ Մակու, պաշտպանելու համար Զուլֆայի կամուրջը, 1000 հոգի ալ Սարայի վրայով ուղարկուեցաւ Սոյ, իսկ մենք մնացեալ ուժերով մօտաւորապէս 12 հազար զօրքով, զացինք դէպի Սալմաստ, հետապնդելու համար Վասպուրականէն այն կողմը նահանջող հայ եւ ասորի զինեալ ուժերն ու ժողովուրդը :

Հազիւ թէ Սալմաստի դաշտը հասած էինք, հեռագիր մը եկաւ Մակուէն թէ՛ « Զօր. Անդրանիկի եւ Սմբատի բանակը, արդէն անցան Զուլֆան եւ դէպի Սոյ կը յառաջանան, փճացնելով մեր զօրամասերը, անմիջական օգնութիւն կը խնդրուի » :

Ալի էհսան փաշան 500 զինուոր միայն Սալմաստի ճակատը թողելով, իրր թիկունքի պաշտպան, մնացեալ զօրամասով յառաջացաւ դէպի Սոյ, Անդրանիկի եւ Սմբատի բանակը դիմաւորելու . . . :

Առաւօտեան արշալոյսին մեր զօրամասերը շրջապատեցին Դաղպաղը, Վարդանանց բլուրը եւ Սոյի պարիսպները :

Երկու օրուան բուռն կռիւէ վերջ, Անդրանիկ եւ Սմբատ ետ նա-

հանձնեցին իրենց զօրամասով եւ ժողովուրդով դէպի Զուլֆա : Մենք ալ մեր կարգին հետապնդեցինք զանոնք մինչեւ Զուլֆայի կամուրջը, քանի մը օր վերջ մեր զօրամասին կէսը հոն թողելով, միւս կէս մասով վերադարձանք դէպի Սալմասա, որ տեւեց երկու շաբաթ » :

Այժմ ունկնդրենք Սալմաստի նահանջող ուժերու գլխաւոր պետերէն, նախկին նշանաւոր ռազմիկ Գրիգոր Պուլկարացիի խոստովանութիւնները որ երբ Երեւան վերադարձաւ, Վանի նահանջի զեկուցումը տուած ժամանակ բարլամէնտի սրահին մէջ այսպէս արտայայտուեցաւ .

— Զօր Անդրանիկի Զուլֆայէն դէպի Պարսկաստան յառաջացումը, նախախնամական շնորհք մը եղաւ մեզ համար, որ զբաղեցնելով Ալի Էհսան փաշայի զօրամասերը, մեզ կարելիութիւն ստեղծուեցաւ նահանջել դէպի Քուշի եւ Ուրմիայ, ապահով եւ անվնաս զուրս դալով թրքական հետապնդումներէն : »

Գրիգոր Պուլկարացի յայտնեց նաեւ թէ՛ Անդրանիկի Խոյի ճակատամարտը զբաղեցնելով թուրք բանակը, Ռէվանդուզի մէջ զբռնուող անգլիական զօրաբաժին մը եւս կարելիութիւն պտայցաւ ազատիլ թրքական պաշարումէ :

Այս զոյգ ջախջախիչ վկայութիւնները կուզան հաստատելու Անդրանիկի գործունէութեան կարեւորութիւնը :

Այժմ դառնանք մեր ուղղութեան :

Երբ մեր զօրամասն ու զաղթականութիւնը Զուլֆայի կամուրջը անցաւ միւս կողմ (պարսկական սահմանը), երբ պիտի ուղղուէինք դէպի Գարապաղի բարձունքները, դաշտին մէջ, մեր ճամբուն վրայ հանդիպեցանք Նէհրամ եւ Եայճի անունով թուրք զիւղերուն՝ որոնք մեզ ճամբայ տալ չուզեցին եւ զիրք բռնեցին մեր վրայ : Անդրանիկ ի զուր անոնց պատգամաւոր զրկեց ըսելով որ՝ մենք ձեզ հանդէպ թշնամութիւն մը չունինք, թողէք որ խաղաղ ճամբով անցնինք երթանք, իսկ անոնք մերժեցին եւ զէնքի դիմեցին, որոնք ունէին նոյնպէս թնդանօթներ, զինուած եւ խրախուսուած թուրքերու կողմէ :

Անդրանիկ ստիպուեցաւ թնդանօթները կապել այդ թուրք զիւղերու վրայ եւ օրհասական կոխ մղել անոնց դէմ :

Այս առթիւ լսենք նաեւ սոյն կուռի մասնակից յիսնապետներէն, Սեբաստացի Պօղոս Նորայեանի վկայութիւնը .—

« Հակառակ զօրավար Անդրանիկի խաղաղասիրական առաջարկին՝ Եայճի եւ Մէհրամ թուրք զիւղերու բնակչութիւնը զինուած եւ խրախուսուած թուրք զործիչներէ, սկսաւ կրակ բանալ մեր վրայ :

« Անդրանիկի զօրամասը՝ ինչպէս նաեւ մեր վաշտը ձէպէճեանի հրամանատարութեամբ զիրք մտանք Մէհրամ զիւղին դիմաց : Մեզ այնքան չէր նեղեր անոնց բացած կրակը՝ որքան մեր դժբախտ կացութիւնը, որուն ենթարկուած էինք. զաղթականութիւն, հիւանդութիւն, անօթութիւն եւ ծարաւ մեզ կը տոչորէին, այսուամենայնիւ

դարձեալ կարողացեր էինք պաշարել թուրք զիւլը երեք կողմէն, բայ ձգելով մէկ ճամբայ մը միայն, որպէսզի անկից փախուստի մատնէինք զանոնք: Մեր դուշակութիւնները սկսան իրականանալ. անոնք մէկ կողմէն սաստիկ կրակ բանալով, միւս կողմէն բաց ձգուած ճամբով սկսան նահանջել, շատ շանցած՝ սկսան դարձեալ ետ ընկրկիլ եւ վերադառնալ զիւղ, յուսահատական կոխ մղելու համար մեր դէմ:

« Ի վերջոյ հասկցանք որ իրենց ձգուած նահանջի միակ ճանապարհն ալ կարուեր է հայկական զիւղի մը բնակչութեան կողմէ, դօտեպնդուած մեր յարձակումի լուրերով:

« Ոչ յոյնութիւն եւ ոչ ալ անօթութիւն մեզ չէին կրնար այնքան յուսալքել որքան ծարաւը: Զինուորներու մեծագոյն մասին բերանը եւ քիմքերը չորցած էին եւ դժուարաւ կը խօսէին:

« Ճէպէճեանի հաւանութեամբ քանի մը ընկեր առի եւ ճամբայ ինկայ դէպի այն հայ զիւղը՝ որոնք թուրքերուն փախուստի ճամբան կարելով եւ վերադառնալ հարկադրեր էին: Թնդանօթի տարափնէրուն տակ ձիերով սկսանք յառաջանալ, զիկ-զակ ոտուամերով միշտ խուսափելով հարուածներէն. ի վերջոյ յաջողեցանք հասնիլ հայ զիւղ, որու երկսեռ բնակչութիւնը մեզ զրկարաց ընդունեց՝ իրրեւ Նոյեան աղանի, որոնց յայտնեցինք մեր ցանկութիւնը, ջուրի պակասը:

« Գիւղացիք անմիջապէս սկսան զործի. ջուրի, թանի, մածունի ամանները կամ տոպրակները շարկողը մեզ ներկայացաւ ըսելով.

« — Ձեր հոգուն մատաղ, ինչ որ ունինք հալալ է ձեզ, համեցէք:

« Գիւղին մեծամեծները որոշում տուին որ խմելիք եւ ուտելիք բեռցուի սայլերու վրայ եւ իրենց ծանօթ ճանապարհներով Անդրանիկի զինուորներուն օգնութեան հասցուի: Մինչ այդ՝ մենք ցանկալով աճապարել, մածունները, ջուրերը տիկերու մէջ լեցնելով ձիերնուս վրայ կապեցինք ու ճամբայ ինկանք. դարձեալ կրակի բռնուեցանք. տիկը ծակեցաւ տեղացոյ զնդակներէն, որով՝ հազարումէկ շարձարանքներով կարողացանք սղջ առողջ վերադառնալ մեր զօրամասը:

« զինուորութիւնը հաւաքուեցաւ մեր գլխին եւ ուղեց բղբօնել մեր բերած կենաց պաշարը. ստեղծուելու վրայ էր խառնաշփոթութիւն մը՝ որուն զոճ պիտի երթար մեր բերած կենսամթերքը: Վաշտի հրամանատար ճէպէճի սուրը քաշած վրայ հասաւ ձիով եւ յայտարարեց.

« — Ձեր այս անկարգ եւ անփայլ ընթացքէն տուժողը դուք պիտի ըլլաք. քաշուեցէք ետ եւ վստահ եղէք որ՝ օրինաւոր կերպով բոլորիդ ալ բաժին պիտի հանեմ: Զինուորութիւնը վստահութիւն ունէր իր մեծաւորին վրայ, որով եւ քաշուեցաւ եւ ամէն ոք իր արդար բաժինը ստացաւ: »

Թէպէտ զիւղին մէկ մասը զրաւուեցաւ, ժողովուրդ ու զինուոր

հոն քիչ մը կերաւ կազդուրուեցաւ, դժբախտաբար կարգ մը զինուորներ կորան, թակարդ ինչալով եւ տուներէն դուրս չգալով. ի մէջ այլոց Վարդօ Քէփէքեան՝ Գարակէօլցի, Ամերիկայէն եկած կամաւոր:

Քանի մը օր վերջ, զինուոր ու ժողովուրդ զօրավար Անդրանիկի եւ Սմբատի ղեկավարութեամբ ուղղուեցան դէպի Ղափան,

Զօր. Անդրանիկ եւ Սմբատ, Զուլփայի կամուրջէն դէպի Զանգեզուր ուղղուած ժամանակ

որոնց վրայ եկաւ աւելնալու նաեւ Նախիջևեան գաւառի հայ դադթականութիւնը. քանի որ Նախիջևեանը թուրքերուն կը մնար իրենց համար ալ վտանգաւոր պիտի ըլլար:

Այս երկու գիւղերու գրաւումէն վերջ, մեծ դժուարութիւններու չհանդիպեցանք. Ղափանի դժով անցանք Սիսիան, Գորիս ուր հարիւրաւոր հայ գիւղեր անտէր անտիրական իրենց օրերը կը համբէին թուրք բռնատիրութեան, թալանին եւ ջարդին սպառնալիքին տակ, ուր գոյութիւն ունէին արդէն 30է աւելի թուրք գիւղեր, իրենց նեցուկ ունենալով դուրսէն եկած թուրք եւ թաթար ուժեր: Ղափան, Սիսիան, Գորիս, Տաթև, Գողթան (Մեղրի) չըջանները յաճախ իրարմէ կը կտրուէին, իրենց մէջ գանուող թուրք գիւղերու ասպատակութեամբ, որով վերոյիշեալ չըջաններու մեծագոյն հայ բնակչութիւնը Անդրանիկի գալուստը ձեռնբարձ դիմաւորեց: Իսկ կարգ մը

մարդիկ ալ կային՝ որ անոր դալուստը վտանգաւոր կը համարէին, նախատեսելով տեղի ունենալիք պայքարը, անոր գինուորներուն եւ դաղթականներուն ազրուստի հոգը, որ իրենց վրայ պիտի բեռցուէր:

Բաւական դժգոհութիւններէ վերջ, զինքը զիմաւորող եւ հրաւիրող պատգամաւորներ եկան իւրաքանչիւր շրջաններէ, եւ խոստացան իրենց կարելի օժանդակութիւնը նուիրել Անդրանիկին եւ իր զօրամասին: Մինչ այդ, Անդրանիկ արդէն սկսեր էր մաքրագործել թուրք զիւղերը:

Շաքի, Աղուտի, Վաղուտի զիւղերը, որոնք ամբողջութեամբ կատաղի թուրքեր էին, շնորհիւ իրենց զերբերու անառիկ գրութեան, եւ որոնց մզկիթներուն մինարէ կը ծառայէին նախկին հայ եկեղեցւոյ դանդակատունները, որոնք դեռ կենդանի վկաներն էին նախկին Հայերու դժբախտութեանց, կատաղի զիմաւորութիւն ցոյց տուին Անդրանիկի գրոհին: Բայց երկրորդ, երրորդ օրը արդէն մոխրի վերածուեցան եւ վերապրողները հաղիւ կարողացան ինքզինքնին փրկել՝ փախուստ տալով: Հոս էր որ ինկաւ ի մէջ այլոց Սարգիս Չալուշ (Գարակէօլցի), Ազտաղի հերոսներէն:

Այս զիւղին մէջ էր որ թուրք մը չկարողանալով փախչիլ, տան մը մէջ զերբ բռնած, կ'ուզէր իր կեանքը թանկ ծախել. 5-6 գինուոր զարկեր էր արդէն եւ մարդ չէր կարող մօտենալ:

Անդրանիկի լուր տուին, որ նկատելով թէ՛ դեռ շատ գինուոր կրնայ զոհ տալ, ուզեց ինքը ստանձնել այդ զաղանը լռեցնելու պարտականութիւնը:

Ինչպէս ըսինք՝ զիւղին մէկ կողմը անմատչելի անդունդով մը, իսկ միւս կողմերը ժայռերով շրջապատուած էր: Անդրանիկ ժայռէ ժայռ ցատկելով մօտեցաւ թուրքը պատսպարող տան. յանկարծ թուրքը քաշած տան դռնէն ներս նետուեցաւ. թուրքը այդ տարօրինակ հերոսի դէմքն ու զերբը տեսնելով, կապուեցաւ մնաց, մինչ Անդրանիկ՝ արդէն կատղած, առանց հարցուփորձի մէկ թուրով գլուխը դէն շրջեց: Գիւղը իր ստացուածքներով հայ դաղթականներու արամազրութեան տակ գրուեցաւ, ինչպէս նաեւ միւս թուրք զիւղերը:

ԳԻԻՑԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԿՐԱՆԿԱՅ ՍՐՈՅ ՀԱՐՈՒԱԾԸ

Համաշխարհային պատերազմին էր
Երբ դժիտեմ բախտը դարձնէր աւեր,
Հայրենիքը մեր հին Հայկազնեան
Վրէժխնդրութեամբ բուրբ վանտալական:
Չորեր քնդացին, սարեր սարսեցան,
Անփորձ հայութեան, հիմքը անասան,
Պարուրուած բոցով, ներկուած արիւնով,
Անէացաւ ու դարձաւ փոշի հով:

Գեհեհին մէջէն ասպարէզ եկան,
 Հերոսներ հին նոր, ոգուով վահագնեան,
 Յոյց տուին ուժը Արմէնեան բազկին,
 Աշխարհի եւ թուրք մոլեռանդ ազգին:

Հոն էր Անդրանիկ, Արծիւն ազատեան,
 Կտորոզ դարբինը, շղթան բռնութեան,
 Որ վազէր աջ-ձախ, որպէս բոց անեղ,
 Զարնել, մաքրելով, ոսոյսն ամէն տեղ:

Անտէր անպաշտպան Արծիւն աննկուն,
 Եբբ իր քանակով հասաւ Սիսեան տուն,
 Հոն հանդիպեցաւ հայ բախտին դժխտն,
 Կարմիր ռազմադաշտ, թաթար ցեղին դէմ:

Զարի, Սուլթանի, բռնութեանց ոսոյս,
 Վիրաւոր Արծիւ, ոյժ անհանդուրժող,
 Թափ տուաւ թելին խրփեց ոստանին,
 Թաթարի ոյժին, դիրք բռնած իր դին:

Զարեաց փոքրագոյն թոյլ տուաւ իրեն,
 Կապուիլ, կաշկանդուիլ Հայկեան բազուկէն
 Երկու թիկնապահ, Ալի եւ Վէլի,
 Բախտակից եղան, կապուած մին միւսի:

Հայկեան ֆաջերը բռնակալք տարան,
 Դէպ' ֆաջաց ֆաջին Անդրանիկայ վրան,
 Կանգնեցրին զանոնք, վրանին մօտիկ,
 Յոյց տալու անոր, իշխանէն ազդեցիկ:

Յաղթողներէն մին ըսաւ պահակին.
 — Դու զնա' լուր տուր Հայոց առիւծին,
 Որ գայ մաքրելու հաշիւն հայութեան,
 Պետի Թաթարին, ցեղին Մոնկոլեան:

Պահակը մերժեց խանգարել փաշին
 Հանգիստը խաղաղ, լուսաշող ֆունին,
 Վախնալով թէ նա' բարկութեամբը լի,
 Ապտակն առաջին տայ իրա դէմքի:

Յաղթական Զոհրապ մէկդի հրեց գայն,
 Բացաւ վրանը կանգնաւ յանդիման,
 Բայց շփոթ գանկով բարեւն թերացաւ,
 Որուն յաջորդեց, փաշին ապտակ, լա՛ւ:

Փաշան հասկցաւ թէ ինչու՞մն էր բան,
 Որոնեց տասնոց, ձեռք գարկաւ թրան,
 Դոնից դուրս թռաւ, ընթացաւ հապնեպ,
 Դէպ' կալանաւորք, կանգ առաւ հանդէպ:

Հայ ֆաջք' ֆար կտրած, բարեւի կեցած,
 Կ'սպասեն անեղ, կայծակն ամպամած,

Այս ռազմաբեմին՝ ֆաջը ֆաջին դէմ,
Թէ՛ ո՞նց պիտ՛ յանգի, վնիռը դժխեմ:

Մէկ ձեռքը բուրին, միւսը տասնոցին,
Մի քանի անգամ նա գնաց դէս դէն,
Ապա կանգ առաւ դէմ հանդիպակաց,
Թաքար պետերին, որ կային կապուած:

Քաջն որոտաց — լըսե՞ր էք երբեք,
Անդրանկայ անուն արդար վնիռն սէգ,
Վնիռն անյեղի, սարսափ Սուլթանի,
Դարդն ու վրդովը Ջարին անուանի:

Հսկան աներկիւղ, պետը Թաքարին,
Հարուստ իւր հագին, կապուստով անգին,
Դիրքով անվրդով, հասակով նոնի,
Աչքերը վառվառն, դէմքով շնորհալի:

Ջայն փոխադարձեց ու յարեց ահա.
— Ես լաւ կը նանչնամ Անդրանիկն հսկայ.
Ահա նըկարը, պահուած իմ գրպան,
Արժան տղամարդ, արժան իւր անուան:

Տղերք հանեցին պետին գրպանէն,
Նկարն Անդրանկայ Չէրֆէզէն հագին,
Թիֆլիզ նկարուած տարիներ առաջ,
Պետերուն ցրուած, որսալու մեր ֆաջ:

— Եթէ հոս է, կայ, Անդրանիկ հսկայ,
Հըրաւէր իրեն՝ ինձ դէմ ժարտի գայ,
Թողէք շղթաներս ֆաջը ես ցոյց տամ,
Որոշուի մարդը եւ վատն անգգամ:

Մինչ լուտանք պետին, գլէր իր սահման,
Անդրանիկ կանչեց Շաւարշն մօտ իրան,
Ուզեց մէկ զարկով, սուրի հարուածով,
Գլուխն Ալիի կանգնած իւր ձախ քով:

Քարեւեց Շաւարշ, քափ տուեց քրին,
Կորեց գլուխը կէս բողով մէկ դին,
Որուն յաջորդեց Անդրանկայ ապտակ,
Շաւարշայ դէմքը դարձաւ կապուտակ:

Եւ ապա կանչեց Տիգրանն Ազտեցի,
Ուզեց մէկ զարկով գլուխն Վէլիի.
Տիգրանն հարց տուեց — հարուածն իմ այժմեան
Ուղղահայեա՞ց քէ հորիզոնական:

Անդրանիկ ըսաւ — որպէս որ ցանկաւ.
Իջա՛ւ Տիգրանի բուրը վերամբարձ,
Երկուքի բաժնեց Վէլին վերից վար,
Թուրին մէկ մասը անցաւ հողն ի վար:

Անդրանիկ խայտաց, համբուրեց Տիգրան,
Առողջ ու երկար կեանք մաղթեց նրան,
Ապա կանգ առաւ գլխապետին ետ,
Անայլայլ դէմքը դիտեց ուշ ուշով:

— Է՛յ քաջ Մոնկոլեան, յարեց Անդրանիկ,
Ես կը ցանկամ քեզ պահել իմ մօտիկ,
Թէ՛ մնաս ինձ մօտ հլու ծառայող,
Միշտ հաւատարիմ, մոռնալով քէն, ոյս:

— Ա՛յ կեանք Արմէն, հսկան որոտաց,
Ազգիս չըրածս, բնե՞մ ազգիդ ցած,
Թոյլ տուր քեւերս, ես քեզի ցոյց տամ,
Իբրեւ տղամարդ քէ՛ ես ի՛նչ կրնամ:

— Ուշ ես մնացեր, գոռաց Անդրանիկ,
Թէ որ ունէիր ոյժ մը ազդեցիկ,
Ինչո՞ւ կապուեցար, դու պարապ տակառ,
Թէ՛ մարդիկներովդ, քէ՛ ուժովդ ամառ:

Անդրանիկ փշշաց քայեց աջ ու ձախ,
Պատեանից քաշեց քուրը անխարդախ,
Փայլակեց վերեւ Մոնկոլեան գլխին,
Թռաւ գլուխը դէն, Մոնկոլը միւս դին:

Գլուխն ինկած դէն կը խօսէր գետնին,
Մինչ մարմինն առդին կը քայէր դէս դին,
Անդրանիկայ քուրը մաքրեց նիւաղը,
Ազատագրեց Սիսեան օնաղը:

Մաքրեց պատուհասն յեղավոխութեան,
Ապահովելով նամբան հուսական,
Առաջադրութեամբ կապ հաստատելու
Հետ Շահումեանին, որ գործէր Պագու:

Մ. ԱԻԵՏԵԱՆ

*Հարթուած եւ ապահովուած էին ճամբաները հայ ժողովուրդի
համար, Ղափան, Բանակոթ, Անդեղակոթ (որ ժամանակին կաթողի-
կոսանիստ քաղաք եղած է), Գարաքիլիսէ մինչև Գորիս քաղաքը իր
չրջանի դիւղերով:*

*Իսկ ձյւղճեանի եւ բժիշկ Պոնափարդեանի զօրամասերը, որոնք
ամբողջութեամբ ձիաւորներ էին, անցան Գողթան դաւառ, Տաթև
և Մեղրի որ կ'երկարի մինչև Արաքս գետ (պարսկական սահման):*

*Ամիսներ վերջ, երբ Պոնափարդեանին հանդիպեցայ, պարծանքով
կ'արտայայտուէր թէ՛ « Դաւիթ Բէկի բերդն ալ ես դրաւեցի, որ
մինչև այդ օր թուրքերու բոյնը եղած էր »:*

*Զօր. Սմբատի եւ Սասունցիներու զօրամասերը Մուշեղի, Մա-
նուկի եւ Զէլլոյի հրամանատարութեամբ Գարապաղի աղքատ ժողո-
վուրդին բնւ չըլլալու համար, իրենց հայրենասիրական պարտա-*

կանութիւննին կատարելէ վերջ, վերադարձան Երեւանեան Հայաստանի սահմանները, եւ մնացին Սեւանայ լճին արեւելեան ափերը որ Հայաստանի սահմանին մէջ չէր:

Այս վերջիններս այդ շրջաններն ալ մաքրեցին թրքական բնակչութենէ, իրենց հրամանով եւ իրենց լիազօրութեամբ իրրեւ անկախ իշխաններ, որոնք ոչ ոքի հաշիւ տալու պարտական էին. ինչպէս Յափոնը, իր Գարալագեաղի իշխանութեամբ եւ Անդրանիկը իր Գարապաղի իշխանութեամբ՝ աւելի անկախ և ազատ էին՝ քան Երեւանեան իշխանութիւնը որ որոշ համաձայնութեան եւ պարտականութեան տակ էր, Թուրքի հանդէպ ստանձնած իր պատասխանատուութեամբ:

Ժամանակ եկաւ որ՝ Թուրքը Անդրանիկը պահանջեց ըստ թրքօհայ դաշնագրի՝ իրր պատերազմական թրքահայ ոճրագործ:

Այդ միջոցին՝ հայկական իշխանութեան նախագահը Արամն էր, որ պատասխանեց. — Ամենայն սիրով, բայց՝ Անդրանիկ մեր իշխանութեան սահմաններուն մէջ չի դանուիր. ան Գարապաղ է, կը կարծեմ թէ դուք մեզմէ զօրաւոր էք, եթէ կը ցանկաք անպատճառ ձեռք անցընել, կարող էք երթալ եւ ձերբակալել զայն:

Ի հարկէ նոյն պատասխանը պիտի ըլլար տաճկահայ զօր. Սմբատի, Մուշեղի, Մանուկի, Չէլլոյի եւ այլնի համար, որոնք՝ հայկական սահմաններէն դուրս կը մնային, ինչպէս նաեւ Սերաստացի Մուրատի եւ Սեպուհի մասին, որոնք Թուսաստան հեռացուած էին:

Բարեբախտաբար, Թուրքը երկար փնտռութի ժամանակ չունեցաւ, ինքն էր որ հեռացաւ դնաց, իր նախկին ուսօ-թուրք սահմանները լքելով՝ իրրեւ պարտուած՝ Դաշնակիցներու կողմէ:

Կամքէ անկախ, եւ ինքնաբերաբար Հայաստանի կցուեցան ոչ միայն Սասունցիներու ազատագրած Բասարգեչարի (Մարտունի) շրջանները մինչեւ Պայաղիտ, որ Հայաստանի արեւելեան սահմանն էր, այլեւ Յափոնի իշխանութեամբ ազատագրուած Գարալագեաղն ու զօր. Անդրանիկի իշխանութեամբ ազատագրուած Ղարաբաղը մինչեւ Գողթան դաւառ, որոնք մաս կը կազմեն Երեւանեան Հայաստանի, հակառակ հանրապետական Հայաստանի անկախութեան դաշնագրի, որմէ դուրս ձգուած են այս վերջին հողամասերը:

ԶԱՊՈՒՂԻ ԵՒ ՊԱՔՈՒԻ ԿՈՒԻՆՆԵՐԸ

1917ի ձմեռն էր. զօր. Անդրանիկի զօրամասը Ղարաբաղը ազատագրած հանգիստ կ'ընէր Գորիս քաղաքը, մինչ Պազուի մէջ կատաղի կուրծեր տեղի կ'ունենային:

Այս օրերուն՝ մինչ Երեւանը կոնակ դարձուցած էր իր գրացի ռուս մեծ ազգին եւ անոր լիազօր Ս. Շահումեանին՝ ջերմ բարեկամութիւն մը վերանորոգած էր թուրք իթթիհատ եւ դերման ղեկավարներուն հետ, որոնց ձեռքերուն վրայէն դեռ մէկուկէս միլիոն հայ զոհերուն արիւնը կը կաթկթէր: Հայկական պատուիրակութիւն

մը՝ Ահարոնեանի գլխաւորութեամբ զացած էր Պոլիս, Սուլթանին եւ Էնվէրին ոտքը՝ իր երախտագիտութիւնը յայտնելու համար՝ հայութեան արիւնով լողացող թուրք Սուլթանին եւ փեսայ Էնվէրին, ուր Ահարոնեանի Սուլթանէն ստացած առաջին խօսքը կ'ըլլայ հետեւեալը.

— « Շիմախ ազրլլանտընը՞ղ մը (այժմ խելօքցա՞ք) :

Վերի խմբանկարը կը ներկայացնէ Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը — Ահարոնեան, Սատիսեան, զօր. Ղորղանեան եւայլն — ինչպէս նաեւ կեղրոնը նստած թուրք ներկայացուցիչը եւ թուրք սպայ մը. միւսները բոլորն ալ հայ պատգամաւորութեան գլխաւորներն են միայն, որովհետեւ շատերը իրենց կնիկներով, զաւակներով, եղբայրներով մաս կազմած են. ինչպէս Սատիսեան, եւ ճաշած են թողաթիւան ճաշարան, ի հաշիւ Արարատեան դաշտը տուայտող թշուառ հայութեան :

Այս առթիւ խօսքը տանք նաեւ դաշնակցական Ե. Աթանասեանի եւ Սերաստացի Մուրատի, «Մուրատ փոթորկի օրերուն» հրատարակութեան էջերէն ստանալով. —

« Յամառ եւ անտեղիտալի համոզումով պնդում էի որ պէտք է թիւրքերի եւ Գերմաների հետ բանակցութեան մասնել Վրացիներուն նման, եթէ նոյնիսկ գերմանական այս յաղթանակը խարուսիկ իսկ լինի: Հայութեան կոտորածների մէջ թէպէտ Գերմանիան ալ ուղ-

դակի կամ անմիջօրէն մեղսակից է, սակայն երբ հայութեան Ֆիզիքական դոյութեան հարցն է դրուած, պէտք է որ մեր մէջ լուեն անգամ արդար ցասումն ու ինքնեկ տակուծիւնը եւ փարինք հայութիւնը փրկելու դործին:

« Եթէ ոչ Սեպուհ՝ Մուրատ աւելի լրջօրէն ըմբռնելով այս առաջարկը՝ վաղահաս էր համարում դայն: Որով 1917ին երբ ներկայացանք Վորոշիլովին, Մուրատ այսպէս արտայայտուեցաւ անոր. —

« — Հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ պրոլետար, աղքատ, զրկուած, շղթայուած, հալածուած, կոտորուած եւ ջախջախուած է. դուք զէնք վերցուցած էք ազատութեան եւ հաւասարութեան համար. մենք ալ ընկերովարականներ ենք ուզն ու ծուծով. այլեւս կարելի՞ է տարակուսիլ որ ձեզ հետ եմք:

« Հետեւարար Վորոշիլովի հաւանութեամբ եւ օժանդակութեամբ Մուրատ անցաւ Պազուի ճակատը, կուուելու համար թուրքերուն դէմ՝ Ծահումեանի կողքին:

Սուբըր տանք Դաշնակցութեան, արտասուլուած « Մուրատ փոթորկի օրերուն » գրքի էջերէն, հեղինակութեամբ Վարանդեանի. —

... « Եւ Ծահումեան որ գրկարաց ընդուններ էր Մուրատն ու Սեպուհը, ըսեր էր —

« Կը լսէ՞ք այս թնդանօթներու սրտը, թշնամին կ'աշխատի գրաւել Պազուն, որմէ յետոյ պիտի յարձակի այն փոքրիկ ժողովուրդին վրայ, որ քաշուած է Երեւանի շուրջը, եւ որ շնահեղձ կը տառապի:

« Պազուն պաշտպանել կը նշանակէ Երեւանը պաշտպանել, զնացէք հանգստանալու. երկու օրէն ամէն միջոց կը զնենք ձեր տրամադրութեան տակ եւ դուք կը կազմէք ձեր կարմիր դունդը:

« Պազուն ապաւինած էր իր ուժերուն.

ՍՏ. ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ

Անդլիացիները կարող էին օգնական զօրք զրկել հարաւէն Կասպից ծով, բայց՝ կարմիր փոխարքան (Ծահումեան) յամառօրէն կը հակառակէր Անդլիացիներուն գալուն. Մոսկուան բնականարար չէր ուզեր այդ:

« Յիշեցուցինք իրեն որ՝ թուրքը եթէ գրաւէ Պազուն՝ քաղաքին ամբողջ հայութիւնը սրէ կ'անցնէ, եւ այնուհետեւ իրենց ուժերը կ'ուղղեն Հայաստանի հանրապետութեան վրայ, այդ պարագային յանցանքը կը ծանրանայ Ձեր վրայ:

« Մտեփան Ծահումեան կը պատասխանէ.

« — Այսուհանդերձ բոլոր ուժովս պիտի աշխատիմ որ Անդլիա-
ցիք սաք չդնեն այս երկիրը, նոյնիսկ եթէ գիտնամ որ այդ պիտի
արժէ Հայերու արիւնը :

« — Եթէ արիւնը պիտի հոսի իսկ, պէտք է Անդլիացիները դան : »
Ըստ դաշնակցական ցանկութեան, մասնաւոր զինուորական
պատուիրակութիւն մը ուղղուեցաւ դէպի Էնգէլիի Անդլիացիները,
զօր. Արարատեանի գլխաւորութեամբ զանոնք Պազու հրաւիրելու
համար :

Չորս հարիւր անդլիացի զինուորներու մուտքը՝ վերիվայր շրջեց
Պազու պատերազմին բախտը, որոնք հրաւիրուած էին Էնգէլիէն
ծովով (Պարսկաստանէն) իրրեւ թէ բարիք մը պիտի բերէր Հայե-
րուն, բայց անոնց մուտքն ու խարէութիւնը հակառակ ապացոյցը
տուաւ :

Անդլիացի զինուորները իրրեւ թէ իրենց ներկայութեամբ ապա-
հովութիւն բերած էին, Հայոց զէնքերն աւելորդ համարելով Հայերը
զինաթափեցին՝ պատճառ դառնալով նաեւ Շահումեանի եւ 26 ընկեր-
ներու զնդակահարման : Ապա անդլիացի զինուորները՝ պատճառ
բռնելով թէ՛ իրենց սակաւաթիւ զումարով չեն կարող զիմադրել
թուրք յարձակումին, ինչ որ կեղծ էր, վերադարձան իրենց նախ-
կին տեղը՝ Էնգէլի, թուրք բանակը զրկելով զինաթափուած Պազուի
վրայ, ուր ջարդուեցան 30 հազար Հայեր, երեք օրուան մէջ : Մա-
նաւանդ շրջաններու Հայերը, որոնք ապաստան գտած էին Պազուի
մէջ, զոհ դացին առաջին առթիւ :

Պազուի անկումէն առաջ զոհ դացած էր նաեւ Սերաստացի
Մուրատ : Ըստ հաւաստի աղբիւրներու կ'ըսուի թէ Մուրատի ստա-
ցած զնդակը իր ընկեր Սեպուհէն էր :

Եթէ ճիշդ է որ Մուրատ անհամաձայն գտնուած է ընդդէմ
դաշնակ-թուրք-գերման բարեկամութեան, ըստ Աթմանսեանի խոս-
տովանութեան եւ Վորոշիլովին հետ համախորհուրդ Պազու դացած
է անկեղծօրէն կոտելու համար թուրքերուն դէմ, պատճառ մը չկայ
չընդունելու որ՝ ընդմիջտ կոյր դաշնակցական Սեպուհ, իր կուսակ-
ցութեան «բարձր քաղաքականութեան» ի հաշիւ, կոտի տաք միջո-
ցին, զնդակ մը արձակած չըլլայ թուրքերու դէմ Շահումեանի կող-
քին անկեղծօրէն կոտող կամ աշխատող Մուրատի կոնակին :

Ընթերցողներու դատողութեան կը յանձնենք պատասխանա-
տուութեան ճշգումը :

ԶԱՊՈՒՂԻ ԿՌԻԻԸ. — Չօր. Անդրանիկ չզիմացաւ Շուշիէն եկած
պատգամաւորներու հրաւիր-խնդրանքին. պատրաստեց իր բանակը,
ձիաւոր, հետեւակ, փողացիք, թնդանօթ եւ կամաւորական նոր վաշ-
տեր տեղական ժողովուրդէն կազմ ու պատրաստ, առտու մը կանուխ

յարձակում գործեցինք Չապուզի ձորի վրայ, որ Ատրպէյճանի սահմանն էր, պաշտպանուած Սուլթանպէկովի ղեկավարութեամբ:

Թշնամւոյն պաշտպանողական դժերը զոյգ ձորեր էին անդնդախոր, վերջին դժուարանցելի հոսանուտ գետով մը պաշտպանուած, եւ լեռնապատով մը երկու ձորերը իրարմէ բաժնուած:

Առաջին գրոհով յանկարծակիի բերելով թշնամին՝ առաջին ձորը գրաւեցինք, քանի մը ժամէն տիրացանք նաեւ երկրորդ ձորը հսկող եւ բախանող պարանոցին, որուն ծոցին եւ բարձունքներուն գտնուող տասնեակ մը թրքական զիւղերը իրարու ետեւէ ինկան. մանաւանդ Մէրքիզ զիւղը, որ իշխող էր բոլոր զիրքերու վրայ, տասնեակ մը զոհեր տալով ան ալ գրաւեցինք կէս զիւղերին՝ հարիւրապետ Կովանցի Արմենակի ղեկավարութեամբ, ուր ինքն ալ վիրաւորուեցաւ սոքէն եւ ետ տարուեցաւ սաղմագծէն, զոհ տալով երկուսասան Սերաստացիներ, եւ որոնց մեծագոյն մասը Աղաազի հերոսներէն էին:

Այժմ կը մնար երկրորդ ձորագետը որ անդնդախոր էր. միւս եզրին ամրացեր էին Սուլթանպէկովի կեդրոնական ուժերը, իսկ ձորերը բաժնող պարանոցը գրաւեր եւ ամրացեր էինք մենք, որը մինչեւ կամուրջ, լերկ էր եւ տեսանելի ամէն շարժում, իսկ անոնց կողմը մացառոտ եւ քարքարուտ, ամէն շարժում աննշմարելի:

Բարերախտաբար անոնք թնդանօթ չունէին, իսկ մենք ունէինք երկու հատ եւ 7 արագահարուածներ:

Նախկին ուսական ճանապարհ մը որ կը բարձրանար մեր զիրքերը, սպա կողն ի վար դէպի հիւսիս թեքուելով կ'իջնէր ցած դէպի անդունդ՝ կամուրջը, բարձրանալու համար թշնամւոյն զիրքերը: Անդրանիկ, քանի մը հարիւրեակ ձիււորներով ցած իջնալու համար դէպի կամուրջ, կէս ճամբուն վրայ դարձուածքի մը պաշտպանութեան ետեւ զիրք բռնեց. ժամ մը վերջ հրամայեց որ թնդանօթին մէկն ալ մօտենայ իր զիրքը, անկէ կրակելու համար թշնամւոյն վրայ:

Իսկ մենք կը գտնուէինք բարձունքի գլխին շղթայ կապած իրրեւ երկրորդ զիծ, սակայն մենք ալ յարմարութիւն ունէինք կրակելու մեր առաջին զծին վրայէն որ ցածն էր Անդրանիկի հետ:

Անդրանիկ իր հեռագիտակով թնդանօթի գլխին կեցած կը հրամայէր կրակել աջ կամ ձախ, հակառակ թշնամիէն տեղացած զնդակներու կարկուտին:

Ռուսահայ տեղական քափիթան մըն ալ Անդրանիկի կողքին էր, որ եռուզեռի մէջ էր Անդրանիկի նման իր զինուորական փորձառութիւնը ցոյց տալու, բայց թշնամիէն տեղացող կրակը սաստիկ էր:

Անդրանիկ կը զգար որ վտանգաւոր էր. ուստի հրամայեց քափիթանին որ զիրքի մէջ մտնէ, իսկ ինքը սոքի վրայ էր եւ կատակ կ'ընէր փէշերը թօթուելով, իրրեւ թէ իր վրայ տեղացող կարկուտը թօթափելու համար: Իսկ քափիթանը պատասխանեց.

— Փաշա՛, իմ արիւնս քեզնից թանկ է: Փաշային պատասխանը չստացած, դետին գլտորուեցաւ:

Փաշան այն ատեն միայն պատասխանեց, դառնալով իր շուրջիններուն.

— Սօք չհասկցաւ, վերցուցէք ետ տարէք:

Մեր բարձր դիրքէն տեսանք որ մէկը գլտորուեցաւ, վրան հաւաքուեցան ու ետ դէպի մեզ կը բերեն, ինչ որ հասարակ զինուորի մը չէր նմաներ. կասկածի ենթարկուեցանք թէ՛ արդեօ՞ք փաշան է:

Ի վերջոյ երկու ձիերով կազմուած պատղարակով բերին եւ մեր բարձունքին ետեւ անցուցին, եւ յայտնեցին թէ՛ ուսուհայ քափիթանն է, որ՝ երեք օրը շրացած, աւանդեց իր հոգին:

Յիսնակ մը զինուոր մեր յարձակողական դժին վարի ծայրէն անդունդին ջուրը իջան եւ միւս կողմը անցան դոհեր տալով, բայց չէին կարող յառաջանալ. անոնք ալ մնացին իրենց պաշտպանողական դժին վրայ:

Երրորդ օրն էր՝ չկարողացանք կամուրջը անցնիլ: Կամուրջին պարտութիւնը մեր յաղթութիւնը պիտի ըլլար, նաեւ Շուշիի դրաւումը, ինչ որ կ'ուշանար:

Վերջապէս ճերմակ դրօշակով օթօ մը կ'իջնէր դէպի կամուրջ՝ թուրքերուն կողմէ, բայց տարօրինակ կը դանձինք որ՝ ինչո՞ւ օթոյով կուզար ճերմակ դրօշակը՝ փոխանակ ձիաւորով կամ զինուորով մը դալու:

Զօր. Անդրանիկ պատշաճ համարեց, իր կողմէ եւս երեք ձիաւոր դրկել շայկ-Արամի գլխաւորութեամբ՝ ճերմակ դրօշակով դէպի կամուրճ, որ միջին գիծն՞ էր հայ եւ ազէրպէյճան երկու կռուող ճակատներուն:

Մեր ձիաւորներն ալ հասան կամուրջ եւ գիմաւորեցին օթօն, որոնցմէ երկուքը ուղղուեցան դէպի Սուլթանպէկովի կեդրոնատեղին. մերիններուն փոխարէն երկու թաթար զինուոր օթոյին հետ ուղղուեցան դէպի զօր. Անդրանիկի կեդրոնատեղին:

Մինչեւ անոնց գալը մեր երրորդ ձիաւորը ձին քշեց արագ եւ եկաւ Անդրանիկին յայտնեց թէ՛ անգլիացի զօրավար մը կուզայ հաշտութեան մասին բանակցութիւն ունենալու համար փաշային հետ:

Անդրանիկ իր դիրքին եւ իր իշխանութեան վայել կեդրոնատեղի մը չունէր. ան ալ մեզի պէս դիրքերու մէջ էր. անգլիացի զօրավարի մը նման հիւր մը ընդունելու համար իրեն վայել կեդրոնատեղի մը պէտք էր: Անդրանիկի անմիջական թիկնապահներ բժիշկ Ռուբէն եւ քարտուղարը Եղիշէ Քաջունի, կէս-խնդրանք, կէս-թելադրանք՝ Անդրանիկին առաջարկեցին անմիջապէս վրան մը լարել, պարսկական դորդերով զարդարել (ինչ որ առատ էր դրաւուած թշնամի դիւղերէն հաւաքուած) եւ նստիլ անոր մէջը, մինչեւ անգլիական զօրավարին գալը, միաժամանակ յայտնեցին որ՝ զօրավարին վրանը մօտենալուն՝

վրանին դուռը գալով եւ զայն ընդունելով ներս հրամցնէ : Ան-
դրանիկ որքան որ կը համակերպէր թելադրանքներուն , բայց չէր ալ
ուզեր հասկցնել որ ինքը այդ ձեւակերպութիւններուն անտեղեակ է .
ուստի յայտարարեց . — Լաւ , լաւ , այդքանը գիտենք , դուք ձեր գոր-
ծերուն նայեցէք :

Մինչ այդ կարգադրուեցաւ նաեւ որ՝ յիսնեակ մը զինուոր ճա-
նապարհին վրայ կարգի շարուի , օտար զօրավարը զինուորական
պատշաճ ձեւով ընդունելու համար :

Կառքը եկաւ , զօրավարը վար իջաւ : Տօքթ . Ռուբէն որ միաժա-
մանակ անդլիագէտ էր՝ ընդունեց եւ բարեւի կեցող զինուորներուն
առջևէն անցուց , ապա ուղղուեցաւ դէպի Անդրանիկի վրանը : Մինչեւ
հոն հասնելը՝ աջին եւ ձախին Անդրանիկի զինուորները փոսերու մէջ
կամ ժայռերու տակ ցորեն կը խարկէին , խածաղ շինել եւ ուտելու
աւելի ճիշդը՝ անօթութիւններն սփռուելու համար : Այս տարօրինակ
գործողութիւնները , շտեռ անդլիացի զօրավարին ուշադրութիւնը
զբաւեցին , որ հարց տուաւ .

— Այս ի՞նչ կ'ընեն :

Թարգմանը պատասխանեց .

— Յորեն կը խարկեն հացի տեղ ուտելու համար :

— Ուրեմն այս ապրուստով է որ կը սնանին եւ այս տեսակ յաղ-
թութիւններ կը տանին : Հապա եթէ մեր զինուորներու ապրուստով
սնանէին դեռ ինչե՞ր պիտի ընէին :

Մինչ այդ արդէն Անդրանիկի վրանը հասած էր հիւրը : Անդրանիկ
վրանին դուռը գալով պատշաճ կերպով , զինուորականի տարազի եւ
չքեղ երեւոյթի իր շնորհալի վայելչութեամբ (ինչ որ անդլիականը
անոր կէսին չէր հաւատարեք , կարճ ու նիհար կազմուածքով եւ զին-
ուորական տարազի ոչ վայելուչ երեւոյթով) բարի գալուստ մաղթեց
ու ներս հրամցուց , ուր ի հարկէ ոչ սեղան կար եւ ոչ ալ աթոռ , բայց
միայն գետինը փռուած գորգեր եւ բարձեր , ծալլապատիկ նստելու
համար , ինչ որ անդլիացի զօրավարն ալ կերպ մը կարողացաւ յար-
մարցնել :

Ապա՝ անդլիացի զօրավար Կիպպոն սկսաւ պարզել իր այցելու-
թեան նպատակը թէ — Ես կուզամ Պաղուէն , զօրավար Թոմսոնի
կարգադրութեամբ . Ձեզ ճանչնալով Դաշնակիցներու հաշտոյն աշխա-
տող զօրավար , այդ Դաշնակիցներու անունով Ձեզ կը յայտնեմ թէ՝
« Դաշնակիցները յաղթութիւնը շահած են , թուրքն ու Գերմանը
պարտուած են . զինադադար է , հետեւաբար պիտի խնդրէի որ դադ-
րեցնէիք կրակը եւ ղէնքերը վար դնէիք » :

Անդրանիկ աճապարանքով կտրեց խօսքը ըսելով՝

— Հապա մեր հաշիւները :

Չօր . Կիպպոն պատասխանեց .

— Ձեր հաշիւները այլեւս ղէնքով եւ արիւնով չէ որ պիտի կար-

զաղրուին, այլ՝ հաշտութեան սեղանի վրայ խաղաղ եւ արդար կերպով, որուն արժանիք էք ձեր անհուն զոհարերութեամբ:

« Այնուամենայնիւ Ձեզ հարկադրելու իրաւասութիւն չեմ զգար հակառակ Ձեր կամքին, եթէ ուղէք կրնաք շարունակել կռիւնիդ՝ քայց ի զուր է, քանի որ կռիւով շահելիքնիդ՝ մենք կը խոստանանք հաշտութեան սեղանին վրայ:

Անդրանիկ թարգմանի թեւին մշտելով ըսաւ՝

— Ըսէ՛, ըսէ՛ զօրավարին որ՝ ես զիւանազիտութենէ բան չեմ հասկնար եւ շատ ալ վստահութիւն չունիմ, բայց քանի որ յազթական Գաշնակիցներու անունով կը խոստանաք եւ մեզ ալ ձեր դաշնակիցը ու յազթականը կը ճանչնաք, սիրով կ'ընդունիմ զինազաղարը, պայմանաւ որ խոստումները յարգուին:

— Որքան որ ալ հաշտութեան վեհաժողովին լիազօրը ես չեմ, քայց վստահ եղէք խօսքիս որ արդարութեամբ պիտի լուծուին եւ զոհացում պիտի տրուին ձեր բոլոր պահանջներուն:

Անդրանիկ հաւանութիւն տուաւ զինազաղարի:

Զօրավար Կիպպոնի ընկերացող երկու թուրք զինուորները վերադարձան իրենց սարգիստիքը, ներկայացան Սուլթանպէկովին եւ յայտնեցին ճշմարտութիւնը, որ ուրախութեամբ ընդունեց զօր. Անդրանիկի զինազաղարը, երկու պատանդները՝ Հայկ-Արամ եւ ընկերը վերադարձան Անդրանիկի մօտ:

Գիւլ վերջ զինազաղարի փողերը սկսան չնչել երկու ճակատէն: Գոհ էին թուրքերը, իսկ մենք ոչ այնքան:

Այս առթիւ էր որ զօր. Կիպպոն տեսնելով վառող թուրք զիւղերու ծուխն ու մուխը, հարց տուաւ Անդրանիկին.

— Մի՞թէ շատ չէ այսքան զուլում ձեր կողմէն:

Անդրանիկ անդուստ պատասխանեց.

— Զորի այն կամուրջն որ անցար, հարց տայիք կամուրջի սիւներուն, որոնք ականատեսը եղան բազմահազար ջարդերու ու կողոպուտներու, մանաւանդ ճակատէն նահանջող հայ եւ ռուս անհաշիւ զինուորներու, որոնց վերջին կայանը եղաւ այդ կամուրջը, նոյնիսկ վառուած այս զիւղերու թաթար ոճրազորներու կողմէ:

Զօր. Կիպպոն հարկադրուած՝ հաւանութեան եւ իրաւունքի « all writh »-ը կոխեց:

Նոյն օրը քաշուեցանք Գորիս քաղաքը՝ մեր կեդրոնատեղին, զօր. Կիպպոն ալ հետերնիս տեղական զինուորները դացին իրենց տուները, իսկ Անդրանիկի տաճկահայ զօրամասը կը մնար ի հարկէ գէնքով:

Երկու նշանակէտ եւ երկու ճամբայ կար երթալիք. մէկը Երեւան, միւսը Թիֆլիզ: Թիֆլիզ երթալու ճամբան աւելի յարմարութիւն ունէր Եւլաղէն երկաթուղադիժ առնելով, կարճ ճամբով հանդիստ հասնելու համար Թիֆլիզ, բայց զօր. Կիպպոն կ'առաջարկէր անդէն երթալ այդ ճանապարհը, որովհետեւ Եւլաղ երկաթուղադիժը եւ

Թիֆլիզը թաթարական եւ վրացական երկիր ըլլալով, ապօրինի կ'ըլլար զէնքով մուտք գործել:

Իսկ Անդրանիկ իր ղինուորով անդէն, իրրեւ դադթական Ատրպատականէն անցքը անխոհեմ եւ անպատուարեր համարելով, զէնքով զէպի Երեւան երթալը պատշաճ համարեց, բայց որովհետեւ Երեւանի կառավարութեան հետ անհամաձայն էր, մտադրեց երթալ ուղղակի Ամենահայոց կեդրոնը՝ Էջմիածին:

1919ի մեծ պահքի կէսերուն էր. սաստիկ ձիւն ձմեռին թողուցինք Գորիսը եւ Զանգեզուրը եւ ճամբայ ինկանք զէպի Էջմիածին. շատ մը լեռնանցքերէն ճանապարհ ապահովելու համար զօրամասին, տեղացիներէն մասնաւոր ուղեցոյցներ ճամբայ հանուեցան:

Անդրանիկ՝ ինքնակամ էր եւ անբեկանելի. որով՝ իր կեանքին մէջ երբեք չզիջեցաւ իր եսը ոչ ոքի: Հակառակ այդ ինքնահաւանութեան, յարգանք պարտադրող քաջողական ուժ մը ունէր, ի հարկէ բացառութեամբ կարգ մը հայկական ծնունդներու:

Այս մասին՝ ականատեսի վկայութիւն մըն ալ հեղինակէս:

Վերոյիշեալ մեր երթին մաս կը կազմէր նաեւ անդլիսացի զօր. Կիպպոնը: Երբ կը կտրէինք Զանգեզուրի վերջին ամենաբարձր լեռնաշղթան, իրրեւ սպայակոյտ 7 հոգիներով, զօր. Անդրանիկ, զօր. Կիպպոն, Եղիշէ Քաջունի (քարտուղար), Տօքթ. Ռուբէն, Հաճի Գէորդ, Վարդան Շահպաղ եւ հեղինակս:

Գետինը ճերմակ սաւան էր. երկինքը դոյութիւն չունէր, որովհետեւ թիփի քամի կը մազուէր աչք բանալ չտալու աստիճան. ձիւնը, թիփին ոչ միայն գետին չէին իյնար, այլեւ գետինինն ալ օդը հանել կ'աշխատէին, խոնաւութիւն երբեք, չոր քամի եւ ցուրտ, չունչերն իս կտրելու աստիճան զօրաւոր. ձիւնը սեւ ստուերներ՝ իրարմէքիչ մը առաջ կամ վերջ, կը յառաջանայինք առանց ճանապարհի, քանի որ թանձր ճերմակ սաւանի տակ ոչինչ չէր կարելի բնորոշել. ձիւնն էին որ բնազդաբար մեզ կ'առաջնորդէին. յաճախ աչք բանալու եւ գետին նայելու կարելիութիւն չէինք ունենար՝ մեր աչքերուն մազուող թիփի սաստկութենէն:

Այդ միջոցին նշմարեցի մէկը որ հետիոտն կը մաքառէր. ոտքը խրած ձիւնին, ոռնացող թիփիին մէջէն, մեր կարաւանը հետապնդելով:

Հաճի Գեւոն որ աւելի մօտ էր ինձ հարցուցի.

— Ո՞վ է այդ խեղճը:

— Անդլիսացի զօր. Կիպպոն է, ըսաւ: Անդրանիկ բարկացաւ, ձին ձեռքէն առաւ, ստիպուած հետիոտն կը հետեւի մեզ:

— Հասկնալի է փաշային այդ պատիժը, ըսի ես, սակայն մարդը տարիքոտ է. թողունք քաղաքավարութիւնը, մարդկայնօրէն տղեկ է նման պատիժ. դուք հին բնկեր էք փաշային, խնդրեցէք որ ձին յանձնուի բեն:

Քիչ վերջ տեսայ որ զօր. Կիսպոն զարձեալ նստած էր ձի, եւ
կը յառաջանար մեր կարաւանին հետ իբրեւ զանուկ:

Ձէնճիրլուի վրայով իջանք Տավալու կայարանը (Արարատեան
դաշա). հետեւակ զինուորը շոգեկառք նստաւ, իսկ ձիաւորները իրենց
ձիերով ուղղուեցան դէպի Երեւան, անկից անցնելու համար
Էջմիածին:

Երեւանեան կառավարութեան կողմէ մեզ դիմաւորելու եկած էր
Դրօն՝ մինչեւ Դաւալու, մեզ հրամցնելու համար Երեւան, ուր հար-
կաւոր հիւրասիրութիւն պատրաստուած էր ինչպէս Անդրանիկին,
նոյնպէս իր զօրամասին համար:

Բայց Անդրանիկ ոչ ոքի բարեւ տուաւ. Երեւանը ճեղքելով անցաւ
Չանդուի կամուրջը եւ ուղղուեցաւ շիտակ Էջմիածին, ափ ի բերան
ձգելով հիւրընկալները: Իսկ երկսեռ ժողովուրդը, մեծ ու պղտրիկով,
կը վազէին այն ճանապարհը ուր Անդրանիկ կ'ուղղուէր եւ կեցցէներ
կը թնդացնէին:

Անդրանիկ լայնօրէն իր զօրամասով տեղաւորուեցաւ վանքա-
պատկան շէնքերու մէջ: Գէորդ կաթողիկոս լաւագոյն հիւրասիրու-
թիւն մը ըրաւ քանի մը օր, մինչեւ որ Անդրանիկ իր զէնքերը եւ
դրօշակը յանձնեց Էջմիածնայ պահեստը, լուսանկարուելէ վերջ:

Իր դրօշակը որ մասնայատուկ էր — կարմիր Փոնի վրայ, շրջա-
պատը ոսկեգօծ վարսերով, իսկ վրան դրուած էր իր բանակին անունը
« Առանձին հարուածող զօրամաս, զօր. Անդրանիկի »:

Միւս կողմէն արդէն տպագրեալ ազատական վկայականները կը
լեցուէին զինուորներուն համար, ստորագրել կը տրուէին Անդրանի-
կէն, որուն իմ ալ մասնակցութիւնս կը բերէի քարտուղար Քաջունիի
կողքին՝ իբր գրոց-բրոց:

Չատիկ լուսնալու իրիկունն էր. Անդրանիկ շրջապատուած իր
սպայակոյտի անդամներով, օդի շիշը դրած իր առջեւի սեղանին,
կը կոնձէր գաւաթ առ գաւաթ, իր սրտի ու մտքի մէջ զարթնող
փոթորիկին անէացումը փնտռել փորձելով այդ գաւաթներուն մէջ:

Յանկարծ այդ ալ խանդարուեցաւ մութին, կէս գիշերին:

Ձիաւոր հարիւրեակի հրամանատարներէն Գարահիսարցի Նա-
զար՝ յանկարծ ներս մտնելով այլայլած յայտարարեց.

— Փաշա՛, Դրօն մեր զինուորները կը զինաթափէ, կը կոտորէ եւ
կը դրաւէ զէնքերը. աչքով տեսայ այդ բոլորը եւ հազիւ հազ ինքզինքս
ազատելով եկայ հասայ Չեղի լուր տալու:

Անդրանիկի միտքը փոթորիկող առաջին հարցը՝ հաւանական է
որ ըլլար Երեւանեան կառավարութեան իրեն անհաղորդ դրութիւնը.
վերոյիշեալ պատրուակով յանկարծ բորբոքեցաւ, դէն շարսեց սե-
ղանին վրայ գտնուող շիշն ու գաւաթը եւ — Ի դէ՛ն գոռաց:

Քառորդ ժամ չանցած, ձիաւոր ու հետեւակ զինուեցան Էջմիած-
նայ պահեստը յանձնուած իրենց զէնքերով, եւ ճամբայ ինկան դէպի

Երեւան, պատժելու համար Երեւանեան շարագործները: Զուարթնոց վանքը չհասած, կաթողիկոսը երկու եպիսկոպոսներ զրկեց եղբայրասպան հրգեհին առաջը առնելու համար. մինչ այդ՝ դէպի Երեւան հեռախօսուած ըլլալով, Երեւանի վարիչները խոհեմութիւն համարեր էին ամերիկեան Բըլիֆի եւ օտար զեապանատանց ներկայացուցիչները ճամբայ հանել կրակը մարելու համար:

Ներկայացուցիչներու խրատներն ու թախանձանքները ի զուրկ'անցնէին, սրովհետեւ Անդրանիկ կը շարունակէր ճամբան:

Իսկ հեղիակս ալ, ուրիշ քանի մը զեկավարներով մնացինք էջմախճին, քաղաքին հսկելու համար:

Ուստի զինուորներ հանելով քաղաքը ցրուեցինք, հրամայելով որ՝ ո՛ւր որ զեկավար սպայ գտնեն, բռնեն բերեն վանք, առ ի ապահովութիւն Անդրանիկի ձեռնարկին, զանոնք պահելու համար մեր ձեռքին տակ իրր կալանաւոր:

Քառորդ ժամ չանցած, 8-10 հողի բերին. զնդապետ, քափիթան կամ տեղակալ:

Այս վերջիններուն հետ՝ խիտ վարուելու պատճառ մը չունէինք տակաւին. ուստի իրր աստիճանաւորներ՝ պահեցինք մեզ մօտ՝ Անդրանիկի հիւրընկալ սրահը:

Մերթ ընդ մերթ լուծիւնը կը խանդարէր զնազպետ մը կրկնելով. — Պ. տեղակալ, մենք ի՞նչ ենք ըրեր, ինչո՞ւ մեր հանդիսար խանդարեցին Ձեր զինուորները, մանաւանդ քիչ մը կոպիտ ձեռով, մեզ մեր ընթրիքի սեղանից պոկելով քաշքշեցին բերին հօս:

Մեր կողմէն ոչ մէկ պատասխան: Իսկ ան դարձեալ կը կրկնէր. — Մեզ քաշքշեցին բերին, պոկելով մեր ընտանեկան սիրելիներ—

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՍՊԱՅԱԿՈՅՏԸ

Գետինը նստողներ — Աջին՝ 1. ճերմակ տարագով տեղակալ Մ. Աւետեան, 2. Տօբ. Ռուբէն, 3. Եղիշէ Քաչուհի, 4. Ժամկոչեան, 5. Երուանդ (Անդրանիկի բռնորդին) Բ. կարգ՝ արոտի վրայ նստողներ — Աջին՝ 1. Հանի Գեորգ, 2. Զօր. Կիպպան (անգլիացի), 3. Գարեգին Եպիսկոպոս (Կիլիկիոյ համգուցեալ կաթողիկոսը), 4. Զօր. Անդրանիկ, 5. Զէօրէֆեան Եպիսկոպոս, 6. Անգլիացի Քափիթան մը, 7. վարդան Շահպագ (Տիվրիկցի):

Երրորդ կարգ ստի — Զօր. Անդրանիկի եւ Զէօրէֆեան Եպիսկոպոսի մէշտեղինը՝ Կովեցի Արմենակ. աջին՝ Սղերդցի Յարութիւն, Յրդ Շ. Գարահիսարցի Նազար. աջ ուսին ետեւը՝ վանեցի Արշակ, (առասական քաւէրով) Հանի Գեորգի ձախին կանգնած՝ սուրով, Շապին Գարահիսարցի Թուրեան Արամ (որոնք հինգ ձիւոր հարիւրեակի հրամանատարներ են):

Նազարի ձախ ուսին ետեւը՝ Բրտախօ Տիգրանակերտցի Յովհաննէս. աջին՝ Ենի-Խանցի Գրիգոր, Պրուսացի Համբարձում, երեք հետեւակ վաշտերու հրամանատարներ

րից, ընթրիքի սեղանից, Ջատիկի բրինձ բլաւը մնաց սեղանում... :

Ստուգապէս կալանաւորները ոչինչ չէին գիտեր թէ՛ ի՞նչ է պատահեր եւ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ որ իրենք ձերբակալուեր են : Ուստի հանգստացնելու համար յայտարարեցի .

— Պարոններ, ոչինչ կայ անհանդիստ ըլլալու, մանաւանդ ձեզ համար . հոգ մի ընէք, համբերող եղէք քիչ մը . վստահ եմ որ ազատ պիտի արձակուիք :

Գնդապետը դարձեալ կրկնեց . — Բրինձ բլաւը մնաց սեղանում :

Պատասխանեցի . — Պ. գնդապետ, ո՞րքան ուզիլ կը գտնէք Ձեր «բլաւ» հոլովումը, մենք որ տարիներով շարունակ ոչ բրինձ բլաւ ենք տեսեր, եւ ոչ ալ ընտանեկան տաքուկ յարկ, մենք ի՞նչպէս կը դիմանանք, իսկ դուք մէկ օր, մէկ ժամ իսկ չէք դիմանար :

Ասոր վրայ քիչ մը լուռութիւն տիրեց : Բայց մերթ ընդ մերթ կը լսէի գնդապետը որ քթին տակէն կը մրթմրթար միշտ «բրինձ բլաւը» : Հետեւինք Անդրանիկին :

Անդրանիկ կ'անցնի Երեւանի այգիները, կը հասնի Ջանգուլի կամուրջին գլուխը, առ ի ապահովութիւն՝ տասնեակ մը ձիաւոր կը զրկէ Հայկ-Արամ Գրալեանի զեկազարութեամբ գէտի Երեւան, հասկնալու համար պետական կամ պաշտպանողական դիրքը :

Հայկ-Արամ մէկ ժամ ամբողջ շրջան կ'ընէ մայրաքաղաք Երեւանի բոլոր հրապարակներն ու փողոցները, ինչպէս նաեւ պետական պատասխանատու շէնքերը, ոչ ոք կը տեսնէ . ոչ իսկ պահակ մը որեւէ տեղ :

Մինչ այդ՝ Անդրանիկ ձիաւոր հարիւրեակ մըն ալ զրկած էր Երեւան-Քանաքեռ ճանապարհը, պետական հաղորդակցութիւնը կտրելու եւ պաշարման ենթարկելու համար քաղաքը :

Հայկ-Արամ վերադարձաւ եւ յայտնեց Անդրանիկին թէ՛

— Փաշա՛, քաղաքին ամէն կողմը շրջան ըրի, ոչ ոքի հանդիպեցայ, ոչ ոք տեսայ :

Անդրանիկ թուլցաւ . որովհետեւ հաշիւ ըրաւ որ՝ նահանջող հակառակորդին բացակայութեան քաջութիւն ցոյց տալ շատ ալ վայել բան մը չէր, մանաւանդ իր նման քաջի մը համար :

Ներկայացուցիչ պատուիրակները առիթէն օգտուելով դարձեալ հաւաքուեցան Անդրանիկի գլխուն եւ սկսան համոզել .

— Չօրավար, ցանկութիւնդ ինչ որ է մենք կը կատարենք . կարիք չկայ գէնքի եւ արիւնհեղութեան . դուք յայտնեցէք Ձեր պահանջները դրաւոր, մենք բոլորս ալ պատասխանատու կ'ըլլանք անձամբ կարգադրելու դանձնք :

Անդրանիկ որ արդէն թուլցած էր, այս վերջին խնդրանքներուն վրայ ըսաւ .

— Լաւ . գրեցէ՛ք : Առաջին՝ վերաւորուած եւ սպաննուած գինուորներս կ'ուզեմ, ինչպէս նաեւ անոնցմէ կողոպտուած գէնքերը .

գրամները եւ իրերը: Երկրորդ՝ ձերբակալուժը եւ արդար դատաստանը կ'ուզեմ տեսնել այդ զաւաճան գործի գերակատարներուն, ո'վ որ ալ ըլլայ ան: Երրորդ՝ Երեւանեան կառավարութենէն կը պահանջեմ այն կարեւոր գումարը որ արտասահմանի հայութիւնը իմ բանակին համար, իմ անունին զրկած էր Երեւանեան հասցէով, որոնք գրամը ստացան եւ վար գրին՝ իրենք ուտելու համար, որուն այնքա՛ն պէտք ունէի: Չորրորդ՝ հաւասար զինուորական եւ քաղաքացիական իրաւունք կը պահանջեմ բանակիս բոլոր այն զինուորներուն եւ զկազմարներուն համար, որոնք պիտի մնան հոս:

Եւ այլ կարգ մը պահանջներ, որոնք սիրով զրի առնուեցան եւ ստորագրուեցան եւրոպական պաշտօնական ներկայացուցիչներու կողմէ, ինչպէս նաեւ կաթողիկոսին կողմէ եկած երկու եպիսկոպոսներու կողմէ, որ կը տեսնուի էջ 218 խմբանկարին մէջ, որուն մէկը Կիլիկիոյ շնորհագարդ Տ. Տ. Գարեգին կաթողիկոսն էր, իսկ միւսը Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. Հայրապետը:

Անդրանիկ վերոյիշեալ կարգադրութեանց երեւութապէս համակրութիւն ցոյց տուաւ, բայց ներքնապէս յոռետես էր, ինչպէս միշտ, երբ գործ մը իր իսկ ձեռքով լուծում չէր գտներ:

Ուտի վերադարձու դարձեալ էջմիածին՝ հիւրանոցը, զէնքերը դարձեալ յանձնեց կաթողիկոսին ի պահ, յայտնելով միաժամանակ որ ինքը պիտի անցնի արտասահման:

Հետեւաբար Երեւանի կառավարութենէն պատգամաւորներ եկան եւ խոստումներ տուին Անդրանիկին թէ՛, եթէ մնայ Հայաստան, իրեն լաւագոյն պաշտօններ պիտի տրուին իրրեւ զօրավար եւ իր զինուորներուն ալ յատկապէս գոհացումներ պիտի տրուին:

Բայց ի դուր. Անդրանիկ ոչ մէկ համակրութիւն յայտնեց եղած խնդրանքներուն, համոզուած ըլլալով որ անպէտ եւ անժողովրդավար կուսակցական զեկավարներ երբ պետական գործ ստանձնած են եւ մասնաւանդ ոչինչ կը հասկնան զիւանադիտութենէ, յայտարարեց.

— Ուշ կամ կանուխ Ռուսահայաստանն ալ Տաճկահայաստանի օրին պիտի հասցնէք. աւելի լաւ է աչքս շտեմնէ եւ գործ ու մասնակցութիւն ունեցած չըլլամ այդ սեւաւոր գերակատարներու շարքին, որոնց հեղինակութիւնը եղած է միշտ անկում, թէ՛ իրենց համար եւ թէ՛ հայ ժողովուրդին:

Այսպէս մերժելով եղած առաջարկները, հետեւեալ օրը մասնաւոր յանձնախումբ մը հրաւիրեց Երեւանի կառավարութենէն, որպէսզի դան էջմիածին եւ ձիաւորներուն ձիերը աճուրդի դրուին, փոխարժէքները վճարուին ձիերու տէրերուն, որպէսզի անոնք ալ իրենց կարգին քանի մը բուսլի ունեցած ըլլալով իրենց ապրուստը ապահովելու ճանապարհ մը փնտռեն՝ միակ վարձատրութիւն իրենց հայրենասիրական եւ անձնուէր ծառայութեան:

Մէկ օրուան մէջ այս վաճառքի դործողութիւններն ալ լրացան ,
բացի Արշակ Մաչանեանի (Վանեցի) ձիաւոր հարիւրեակէն , որոնք
հաւանութիւն յայտնեցին իրենց ձիերով մտնել Երեւանեան կառավա-
րութեան զօրամասերը՝ Տիգրան Պաղտասարեանի Տրդ. դունդը իզ-
տիրի շրջանը , իբր սահմանապահ թրքո-հայկական սահմանազլխին :

Մնացեալներուն զինուորական վկայականներ բաժնեց իր ստո-
րազրութեամբ եւ ազատ արձակեց յայտարարելով .

— Այժմ , ես միայն իմ տէրն եմ . դուք ազատ էք . ի՛նչ ձեւ կ'ու-
զէք այնպէս կը շարժիք . հոս Հայաստան է , որովհետեւ ժողովուրդը
Հայ է եւ հողը մերն է . կարող էք զարձեալ ծառայել Հայ ժողովուր-
դին ինչպէս մինչեւ հիմա ծառայեցիք , իսկ եթէ կ'ուզէք , կ'անցնիք
արտասահման :

« Անոնք որոնք արտասահման անցնիլ կը ցանկան , մանաւանդ
անոնք որոնք Տաճկահայեր են եւ պարսականութիւն կը զզան իրենց
սիրելիները փնտռելու Պոլիս կամ Կիլիկիա , Եւրոպա կամ Ամերիկա ,
այս վերջիններուն համար խոստում ստացած եմ անգլիական իշխա-
նութեան ներկայացուցիչ զօր . Կիպպոնէն , որ մեզ մօտ կը գտնուի ,
անցադրային ոչ մէկ դժուարութեան պիտի չհանդիպին անոնք , ո՛ւր
որ ալ երթալ ուզեն . ամէն զիւրութիւն պիտի տրուի շնորհիւ այն
վկայականներուն որոնք իմ ստորազրութիւնս կը կրեն » :

Հետեւեալ օրը Անդրանիկ զօր . Կիպպոնի հետ շոգեկառք առաւ
Պաթում նաւահանգիստը երթալու համար , ինչպէս նաեւ երեք հարիւր
անձ իր զինուորներէն , ի մէջ այլոց նաեւ հեղինակս , եւ հասանք
Պաթում : Թիֆլիզի եւ Պաթումի մէջ լաւագոյն ընդունելութեան ար-
ժանացանք , մանաւանդ անգլիական ներկայացուցիչներու կողմէ :

Մեզ փոխադրող նաւուն դալուստը շարաթ մը ուշացաւ . որով
այս ժամանակամիջոցին , անգլիական ծովային հրամանատարութիւնը
զարձեալ զօր . Կիպպոնի բարեխօսութեամբ , մեզ առանձին տեղերու
մէջ հիւրասիրեցին եւ ապրուստնիս ալ ապահովեցին , միաժամանակ
առաջարկելով՝

— Անոնք որոնք ցանկութիւն կը զզան աշխատելու եւ գրամ
չահելու քանի մը օրուան համար , կարող են աշխատիլ իբրեւ ւօքէր-
ներ՝ անգլիական նաւերը պարպելու կամ բեռցնելու համար :

Այսպէսով շատեր դացին աշխատեցան ուրախութեամբ . մանա-
ւանդ անոնք , որոնք Ամերիկայէն կամաւոր եկած էին եւ անգլիերէն
գիտէին :

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԳԵՊԻ ԵՒՐՈՊԱ

Շարաթ մը վերջը նաւը եկաւ եւ Անդրանիկ իր ազատ զինուոր-
ներով սկսաւ փոխադրուիլ գէպի նաւ : Այս ժամանակ էր որ զօր .
Կիպպոն մոռնալով զօր . Անդրանիկի իրեն տուած պատիժը , աւելի
հրապուրուած անոր մեծութենէն , անկէ խոստում կ'ուզէր , իր հաս-

ցէն կուտար, խնդրելով որ երբ Անդլիա հանդիպի, իրեն այցելութիւն տայ իր դղեակին մէջ, եւ իր ներկայութեամբ պատուէ զինքը

Այդ միջոցներուն էր որ 20ի մօտ տաճկահայ բժիշկ եւ սպաներ, որոնք բախտի բերմամբ Պաթում մնացեր էին թուրք բանակի անմիջական նահանջով, այս վերջիններէն Տօքթ. Քէշիշեան եւ Հայ-Գնդունի, որոնցմէ բաժնուած էի տարիուկէս առաջ, Սեւ ծովով կենաց մահու ճամբան ընտրելով, յաջողեր, զացեր, միացեր էի Ջանդեզուր Անդրանիկին, որոնք զիս ալ առնելով Անդրանիկի տեսութեան զացին, եւ հերոսական փախուստիս մասին ալ լուսարանութիւններ տուին Անդրանիկին, որուն համակրութիւնը զէպի ինձ բան մըն ալ աւելցուց եւ ըսաւ.

— Մանուկ, ազատ ես. կ'ուզես նաև կ'առնես ինձ հետ, կ'ուզես այս նախկին ընկերներուդ հետ Հայաստան կ'երթաս, զարձեալ ծառայելու հայ ժողովուրդին:

Մինչ ես կը կմկմայի, Տօքթ. Քէշիշեան եւ Գնդունի ըսին.

— Գիտենք թէ դու հայրենասիրական պարտքդ կատարեցիր Անդրանիկի կողքին, բայց կ'ուզենք որ մենք ալ կատարենք մեր պարտքը, եւ կը ցանկանք որ դուք ալ ըլլաք մեր կողքին, ինչպէս եղեր ենք միասին մեծ եղևոնի սեւազոյն օրերուն Սեբաստիոյ նահանգին:

Կամայ ահամայ համակերպեցայ եւ հաւանութիւնս տուի, աստիճանաւոր ընկերներուս հետ վերազառնալու զէպի հայրենիք, եւ զարձեալ ծառայել ժողովուրդիս միասնաբար:

Այն ատեն Անդրանիկ ըսաւ.

— Մանուկ, քիչ մը վերջ ինձ հանդիպէ, կարելոր նամակ ունիմ Ալեքսանդրապոլ զրկելիք, կ'ուզեմ որ ապահով զայն տեղ հասցնես՝ ուղղակի ձեռքովդ:

Անդրանիկ յանձնեց նամակը որոշուած ժամուն, բացառիկ ժպիտով մը որ կը բացատրուէր իր դոյացուցած համակրանքովը, վկայութեամբը զինուորական ընկերներուս թէ՛ հասարակ բախտախնդիր մը չէի որ ընտրեր էի իր կողքին Հայուն դոյամարտը:

Հետեւեալ օրուան լուսարացին՝ Անդրանիկի նաւուն սուլիչը կը դռար զէպի Եւրոպա, իսկ մեր շողեկառքը կը դռար զէպի Հայաստան, երկոտասնեակ սպայ ընկերներով երթալ ստանձնելու համար Իգտիր-Կողբ թրքօ-հայկական սահմանադիտի պաշտպանութիւնը, առ ի ապահովութիւն Արարատեան Հայաստանի:

Իսկ Անդրանիկ անցաւ Իգմիր, Փարիզ, պանդուխտ հայութեան երախտապարտ ուխտանաններուն հանդիպելով, բայց Անդրանիկ տխուր էր. ոչ մէկ փառք, մեծարանք զայն չկարողացան մխիթարել. քանի անոր սիրտը այրած էր՝ տաճկահայ ժողովուրդի ոճբային անէացումով, եւ զանկը պղտոր՝ հայկական դատի անորոշ կացութեամբ:

Պօղոս Նուպար փաշա զգաց հայ հերոսին յոգնութեան ու մտա-

տանջութեան պատճառները եւ ուզեց զայն մի կերպ սփոփել, ամուսնութիւն առաջարկեց, ինքը անձամբ կնքահայր դառնալու խոստում տուաւ, ուզեց ամէն կերպով հանգիստ կեանք մը ապահովել անոր տունով, ապրուստով, ո՛ւր որ կը ցանկայ:

Անդրանիկի պսակադրութիւնը կատարուեցաւ Փարիզի մէջ, կնքահայրութեամբ Պօղոս Նուպար փաշայի, եւ օրհնութեամբ՝ իր քաղաքակից Վոսմշապուհ Եպիսկոպոս Քիպարեանի:

Ամուսնութենէն վերջ, Անդրանիկ փոխանակ անկիւն մը քառուելու եւ իր նոր կեանքը վայելելու, անցաւ Լոնտոն, Ամերիկա, որպէսզի զարձեալ շարունակէ իր հայրենասիրական գործունէութիւնը, սատարելու համար հայ ժողովուրդի նիւթական ու բարոյական բարձրացման, որը եւ աստանդական Հայը կապելու համար մայր հայրենիքին, մոռնալով նոյնիսկ իր անձը՝ յաճախ ձեռքը կը տանէր իր գրպանը, որ աւա՛ղ զատարկ էր:

ԶՕԲ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՐ

Հերոս գորավար Անդրանիկ Եւրոպա անցնելէն վերջ, իր անձնական ջանքերով գրաւականը եղաւ լուսպոյն գործի մը յաջողութեան, որ ծանօթ է «Մամչեսքրի հայ փախստականական օժանդակութիւն (հագուստեղէնի ֆոնտ)» անունով, արձագանգը հասցնելով Հնդկաստանէն, ձաւալէն մինչեւ Ամերիկաները, 60 հազար անգլիական ոսկի դումար մը ապահովեց սոյն նպատակին, որ կրկնապատկուեցաւ անգլիական կառավարութեան կողմէ, եւ բարձրացաւ 111·700 անգլիական ոսկիի: Գործադիր Մարմին մը կազմուեցաւ 1919 Սեպտեմբերին, նախազահութեամբ Զօր. Անդրանիկի:

Ասենապետ՝	Տիար Տէօվլէթեան Տիրան
Պատ. Բարտուղար՝	Ֆրնտրքեան Գառնիկ
Պատ. Գանձապահ՝	Գույումճեան Մանուկ
Պատ. գործավար՝	Մր. Ճ. Հուայթ (Անգլիացի)

Սոյն Մարմինն ու անոր փոխադրական գործը զիւրացնելու համար զիմուեցաւ Մանչեսթրի քաղաքապետութեան, որ համաձայն 1916 թուի պատերազմական բարեգործական օրինադրին, անգլիական իշխանութեան հովանաւորութիւնը եւ օժանդակութիւնը խոստացաւ, ինչպէս նաեւ անոր վերահսկողութիւնը յանձնեց զնդապետ Հասկէլի, որ Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյց Կոմիտէին նախազահն էր:

Սոյն հայրենասիրական գործին իրենց մասնակցութիւնը բերին Լոնտոնի հովիւ Գերապատիւ Արէլ Մ. Վրդ. Նազարեան, Գրիգորիս Մ. Վրդ. Պալազեան, իսկ Հայաստանի մէջ կազմակերպութեան ներկայացուցիչ կարգուեցաւ Տիար Եղիշէ Քաջունի, Անդրանիկի քանակին նախկին քարտուղարը:

Ինչպէս բսինք, թրանդիթի եւ փոխադրական գործերը ապահով-

ուած էին Հասկելի հովանաւորութեամբ, մանաւանդ ապրանքը Պաթում հասնելէ վերջ, վրաստանի վրայով զայն Երեւան հասցնելը, գրեթէ անկարելի գործ էր առանց Հասկելի ջանքերուն:

Ուղարկուած ապրանքները կը մթերուէին Ալեքսանդրապոլի մէջ, ուսական զօրանոցի մը խոշոր շէնքը՝ միակ պատասխանատուութեամբ Եղիշ Քաջունիի: Հակառակ սպառումներուն, ապրանքը լիքն էր եւ միշտ ալ կուգային նոր հակեր որոնք կը պարունակէին՝ պլանքէթ, դինուորական վերարկու, տաբատ, ճաքէթ, Փլանէլ, սպիտակ կտաւ, բամբակէ կտոր, գուլպա, հականեխական օճառ, սովորական օճառ, կաշի, բուրդէ թել, կարի թել, սանտր, կօշկակարի գործիքներ, կոճակ, թաշկինակ, հագուստի կտոր, դեղօրայք, սափրիկ, միջատափոշի, եւ այլն:

Հագուստի կտորները, կտանները, թելերը եւ կաշիները կը տրուէին մասնագէտներու՝ արանց թէ կանանց՝ զանոնք կարել տալու համար վճարով: Այսպէսով գործ ալ կը հայթայթուէր որոշ մարդոց:

Դժբախտաբար սոյն պահեստին կարելուր մէկ մասը թուրքին թալանին ենթարկուեցաւ՝ Գարապէտի Սլեքսանդրապոլ մուտքով, բարերախտաբար սակայն, շուտ դուրս ելաւ շնորհիւ Հայաստանի խորհրդայնացումին:

Վերոյիշեալ գործին մեծութիւնը վկայող փաստաթուղթ մը, Վեհափառ Կաթողիկոսին կոնդակը Զօր. Անգրանիկին. —

Գէորգ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհատանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, ծայրագոյն պատրիարք համագգական նախամեծար աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:

Հայրենասէր գորավար Պարոն Անդրանիկայ, հարազատ եւ հաւատարիմ որդւոյ մօրս լուսոյ եւ յաւէտ սիրելւոյ Մերոյ, նուիրեմք ողջոյն եւ հայրապետական օրհնութիւն:

Եթէ Իսրայելն հին, ի քիւս ընտրեալ գաւակացն իւրոց, պանծայր վերջին դիւցազնին իւրով հայրենասէրն Մակարէիւ, գլուխ եւ առաջնորդ հանդիսացելոյն Փոքու խմբին հաւատարիմ հայրենի կրօնի եւ աւանդութեանց հանդիսացող ընդդէմ ահարկու բանակին հեթանոսաց, քանիտն եւ նորս Իսրայէլ պանծացի պանծանօք ընդ հայրենասէր գործ քո եւ ռազմական քաջութիւն, որ ի սէր տառապեալ հայրենեաց եւ բազմաչարչար գաւակացն հայրենի, յարեար, համբարձար նոր Մակարէդ, փոքրունի գաւակցօք ընդդէմ ահարկու քուոյ քշնամուոյն, իբրեւ արծուի բարձրաքոնիչ եւ սրատես գերինս հուրայ եւ Տարեայ քեզ ապաստան ընտրելով, իսկ ի վերջին անս համաշխարհային պատերազմին բազում քաջութիւնս ցուցանելով, յայտնի համայն պետութեանց աշխարհիս գեղ կացուցեր: Որ ինչ զհայրենասիրական զգացմանց քոյ, արգասեաց բարեմասնութեանց, որ բաժին պատմութեան ազգիս եւ վարձատրութեան

երախտագէտ հայութեան, իսկ որ ինչ հոգեկան ձրից քոց եւ կրօնական ոգւոյն ջերմեռանդութեան, այդ Հայրապետին ամենայն Հայոց բաժին եւ եթէ որքան զամենայն վկայութիւնս :

Անձամբ անձին հաւաստի եւ վկայ իսկ եմ, եթէ որպէս անբակ եւ անբաժան ի մի են ի քեզ հայրենասիրութիւն եւ կրօնասիրութիւն, հանդերձ խոր զգացմամբ եկեղեցասիրութեան, զի քան զամենայն վայրս պատմականս Եւրոպայ հայրենեացն սիրելիք քեզ են Սուրբ Կարապետն Մշոյ, պահապան երկրին Մամիկոնէից, Սուրբ Խաչն Աղբամարայ, պաշտպան ռուսին Արծրունեաց, հոշակաւոր ուխտն Վարազայ, հանգիստն Արծրունւոյն Սենեֆերիմայ, երբք խորան Սուրբ Յովհաննէսն Բագրեւանայ, տունն եւ տանարն հանուրց Հայկազանց գերագահ արքուն Սուրբ Էջմիածնի, ոյր հիմունք եղին անշարժ ձեռք Գրիգորի եւ Տրդատայ, եթէ սիրելիք սրտի քո են յարկի Տեառն զօրութեանց սրբավայրի Հայաստանի, ապա եւ սիրելի ինձ է դիւցազն հայրենի երկրին իմոյ, Անդրանիկն Հայոց, որ ի հեռուստ իսկ հոգայ զշինութեան եւ զվայելչութեան Սուրբ Էջմիածնի գլուխ եւ հեղինակ հանդիսացեալ ի Մանչեսթր հանգանակութեան քէ վասն Սուրբ արքայ Էջմիածնի :

Արդ, սիրելիդ իմ, ընկալ ի տրիտուր երախտաւոր վաստակոցդ եւ ի վարձատրութիւն անկեղծաւոր հաւատոցդ գառհաւատչեան Հայրապետիս ամենայն Հայոց, յղեալն ընդ կոնդակիս գակամակուռ շքանշան ոսկեայ առաջին աստիճանի Սուրբ հօրն մերոյ Գրիգոր Լուսաւորչի, որոյ անունն եւ յիշատակ մեծ եւ նուիրական քեզ է, քան զամենայն պարգեւ աշխարհիս եւ աշխարհակալաց :

Կա՛ց, մնաց դու հաւատքով եւ ջերմեռանդ սիրով առ Հայաստան աշխարհ եւ առ սուրբ եկեղեցին մեր, վստահ գոյով զի Աստուածն Գրիգորի, Ներսէսի եւ Սահակայ արժանացուցէ քեզ միւս անգամ մուտ գործել յաշխարհն մեր, գոր սիրեցիր եւ յոյր վերայ գանձն քոյ եղեր, ուր եւ լինելոց է յարիտենական հանգիստ քո :

Ողջ լինել ցանկամբ յամայր ամօք մնալով համապագ ջերմեռանդն աղօթարարս :

Վշտալի ԳՈՒԵՐԳ Ե .

Կարողիկոս Ամենայն Հայոց

՚ի 9 Սեպտ. 1921 ամի
յԱյրարատ Ս. Արք. Ս. Էջմիածին
ի Վաղարշապատ քիւ 295

Վերոյիշեալ գործը շարունակուեցաւ 1919-1922 օրինաւոր կերպով, տրամադրուած օժանդակութիւնը ամբողջութեամբ յատկացուելով իր նպատակին : Վերջաւորութեան՝ գործադիր մարմինը իր հաշուետուութիւնը տուաւ մասնաւոր հրատարակութեամբ մը Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէ 100 էջ տպագրութեամբ, ուր ման-

բամանձօրէն, հայելիի նման ցոյց տրուած է հաշուեկշիւը՝ սանթիմ առ սանթիմ, որուն մէջ կը ցոյլայ Զօր. Անդրանիկի անկեղծ եւ ուղղամիտ հայրենասիրութիւնը իբրեւ դորձին ներշնչիչն, զեկազարն ու հաշուեհասուն:

Նման սրբազան հանդանակութիւն մըն ալ բացած էր Ալեքսանդր Սատիսեան, Հայկական Հանրապետութեան անունով, Ղարսի անկման նախօրեակին՝ Գարապէտի յարձակման ժամանակ:

Ան ալ Անդրանիկի նման ահազանդ հնչեցուց օգնութեան, մանաւանդ հայկ. բանակի յաջողութեան եւ նորակազմ Հայաստանի փրկութեան համար:

Առաւելապէս Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ, ուր հայրենասէր հայութիւնը լսելով Հայաստանի վարչապետին փրկութեան կոչը, աչքը դոյց կը թափէր իր ունեցած չունեցածը պարզուած դորզի վրայ, մինչեւ իսկ մատանի, ժամացոյց, ուրախութեան եւ տրամուխեան արցունքը երկսեռ Հայերու աչքերուն:

Գժրախտարար Հայաստանի կէսը անցաւ թուրքին, միւս կէսը ապուինեցաւ համայնազար դրօշին, իսկ հանրապետական զեկազարութիւնը կծիկը դրաւ արտասահման:

Սատիսեանի հաւաքած դուժարը ոչ նպատակին կարողացաւ ծառայել եւ ոչ ալ հաշիւ մը տրուեցաւ անոր ելեւմուտքի մասին:

Հանրապետութեան զեկազար մը արդեօ՞ք կարողութիւնն ու պարտաճանաչութիւնը չունէր ոչ-մտաւորական Զօր. Անդրանիկին:

— 0 —